МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Ідентифікатор медіа: R30-01581

Рішення Національної ради України з питань телебачення та радіомовлення №1073 від 16 жовтня 2023 р. (протокол №23)

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ІСТОРІЯ

ВИПУСК 51

ВІННИЦЯ
2025

УДК 93/94(06)
Н 35
Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 51. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-51
Збірник включений до переліку наукових фахових видань (кат.Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Нак МОН України №409 від 17.03.2020 р.)
Видання індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.
Рекомендовано до друку Вченою радою ВДПУ імені Михайла Коцюбинського
(протокол №9 від 19.03.2025 р.)

Редакційна колегія:

Головний редактор: Олег Мельничук, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **заступник головного редактора: Юрій Зінько**, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **відповідальний секретар: Анатолій Войнаровський**, кандидат історичних наук, доцент кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна).

Члени редколегії: Тетяна Боряк, доктор історичних наук, доцент, науковий співробітник історичного факультету Вільнюського університету (Литва); **Сергій Гальчак,** доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків із громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Віктор Даниленко**, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини XX століття Інституту історії України НАН України (Україна); **Ганна-Магдалена Зовчак,** доктор гуманітарних наук, професор, завідувач кафедри теорії та досліджень сучасних культурних практик Варшавського університету (Польща); **Тетяна Кароєва**, доктор історичних наук, професор кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Йоланта Кольбушевська**, доктор габілітований (історія), професор кафедри історії історіографії та допоміжних історичних дисциплін Інституту історії Лодзького університету (Польща); **Ольга Коляструк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри культури, методики навчання історії та спеціальних історичних дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Валерій Кононенко,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри публічного управління та менеджменту Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Сергій Корновенко,** доктор історичних наук, професор, директор Науково-дослідного інституту селянства та вивчення аграрної історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Україна); **Марина Кругляк**, кандидат історичних наук, доцент ВСП "Житомирський торговельно-економічний фаховий коледж Державного торговельно-економічного університету" (Україна); **Наталі Муан**, доктор історичних наук, член Національного центру наукових досліджень (CNRS), старша наукова співробітниця Центру досліджень Росії, Кавказу та Центральної Європи (CERCEC) (Франція); **Іван Романюк,** доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (Україна); **Ірина Скубій**, кандидат історичних наук, доцент, дослідник Школи історичних і філософських студій Університету Мельнбурна (Австралія); **Владилена Сокирська**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка; **Галина Стародубець**, доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка (Україна); **Вікторія Тельвак**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка (Україна); **Олександр Фрідман,** доктор філософії в галузі історії, доцент кафедри історії та культури Східної Європи Дюссельдорфського університету імені Генріха Гейне (Німеччина); **Юлія Хитровська,** доктор історичних наук, професор кафедри історії Національного технічного університету України «КПІ імені Ігоря Сікорського» (Україна); **Ярослав Цецик**, кандидат історичних наук, доцент кафедри державного управління, документознавства та інформаційної діяльності Національного університету водного господарства та природокористування (Україна).

Адреса редакційної колегії: 21100, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32, корп. 3, кім. 323.
тел. (0432) 61-67-21; email: naukzapvdpu@gmail.com; https://vspu.net/nzhist

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2025
© Автори статей, 2025

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
VINNYTSIA MYKHAILO KOTSYIUBYNSKYI STATE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

ISSN 2411-2143 (print)
ISSN 2709-2453 (online)

Media identifier: R30-01581

Decision of the National Council on Television and Radio Broadcasting of Ukraine No. 1073 from October 16, 2023 (protocol No. 23)

SCIENTIFIC PAPERS

SERIES:

HISTORY

ISSUE 51

VINNYTSIA
2025

УДК 93/94(06)
Н 35
Scientific Papers of Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series: History. Issue. 51. Collection of scientific researches / By the general editorship of O. Melnychuk. – Vinnytsia: VSPU, 2025. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-51

By the resolution of the Ministry of Education and Science of Ukraine the collection is included in the List of scientific professional publications (category B), in which the results of dissertations on historical sciences can be published. (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine No.409 of March 17, 2020)

The collection is indexed in international databases: Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.

Recommended for publication by the Academic Council of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University (Protocol No.9 dated March 19, 2025).

Editorial Board

Chief editor: Oleh Melnychuk, Dr.(History), Professor, Dean of the Faculty of History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Deputy editor: Yurii Zinko**, PhD (History), Professor, Head of the Department of World History and International Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Responsible secretary: Anatoliy Voynarovskiy**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine).

Members of the editorial board: Tetiana Boriak, Dr. (History), Associate Professor, Researcher History Faculty, Vilnius University (Lithuania); **Sergii Galchak**, Dr.(History), Professor of the Department of Journalism, Advertising and Public Relations of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Viktor Danylenko**, Dr.(History), Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine, Head of the Department of History of Ukraine of the Second Half of the twentieth century of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine); **Hanna Magdalena Zowczak**, Dr. hab. (Humanities), Professor, Head of the Department of Theory and Study of Contemporary Cultural Pracices Unit of the University of Warsaw (Poland); **Tetiana Karoyeva,** Dr. (History), Professor of the Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Jolanta Kolbuszewska**, Dr. hab. (History), Proffesor Department of History of Historiography and Auxiliary Sciences of History, Institute of History, University of Lodz (Poland); **Olha Koliastruk**, Dr. (History), Professor, Head of the Department Department of Culture, Methods of Teaching History and Special Historical Disciplines of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Valerii Kononenko,** Dr. (History), Professor, Head of the Department of Public Administration of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Serhiy Kornovenko,** Dr. (History), Professor, Director of the Research Institute of Peasantry and Study of Agrarian History of Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Ukraine); **Maryna Krugliak**, PhD. (History), Associate Professor of the Zhytomyr College of Trade and Economics of State University of Trade and Economics (Ukraine); **Nathalie Moine**, Dr. hab. (History), Member of the National Center for Scientific Research (CNRS), Senior Researcher at the Center for Russian, Caucasian, Central-European Studies (CERCEC) (France); **Ivan Romanyuk**, Dr (History), Professor, Head of the Department of History of Ukraine of Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University (Ukraine); **Iryna Skubii**, PhD (History), Associate Professor, Fellow, School of Historical and Philosophical Studies, University of Melbourne (Australia); **Vladylena Sokyrska**, Dr. (History), Professor Department of World History, International Relations and Teaching Methods of Historical Disciplines of Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko (Ukraine); **Galyna Starodubets**, Dr. (History), Professor of Department of World History of Zhytomyr Ivan Franko State University (Ukraine); **Victoria Telvak,** PhD (History), Associate Professor of the Department of World History and Special Historical Disciplines Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University (Ukraine); **Alexander Friedman**, PhD (History), Associate Professor Department of History and Cultures of Eastern Europe Heinrich-Heine-University Dusseldorf (Germany); **Iuliia Khytrovska**, Dr. (History), Professor of the Department of History of National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute" (Ukraine); **Yaroslav Tsetsyk**, PhD (History), Associate Professor of the Department of Public Administration, Documentation and Information Activities of National University of Water and Environmental Engineering (Ukraine).

Editorial office address:
32, K. Ostrozky str, , building 3, room 323. 21100, Vinnytsia, Ukraine, **Phone number:** +38 (432) 61-67-21
Email: naukzapvdpu@gmail.com; **URL:** https://vspu.net/nzhist

© Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University, 2025
© Authors of articles, 2025

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Андрій Клюєв

Топографія монетних скарбів Сіверщини 17 – 18 ст. Регіональні аспекти дослідження **9**

Назар Котельницький

Питання протипожежної безпеки у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя (60-80 рр. 19 ст.) **16**

Ярослав Цецик

Антипротестантська діяльність чорносотенців на Волині напередодні та під час Першої світової війни **24**

Павло Щербанюк

Громадські організації допомоги постраждалим від війни на території Волинської губернії: створення та діяльність (1914 – 1916 рр.) **33**

Борис Малиновський

Німецькі війська на Чернігівщині (1918): дані про дислокацію в документах органів влади Української Держави **41**

Василь Даниленко

Деструктивна роль Росії у відносинах України та Німеччини (1920-ті роки) **48**

Тетяна Ладиченко, Дімітрій Плісецький

Громадсько-культурна діяльність Андрія Малишка у повоєнний період (1945–1953 рр.) **56**

Ігор Власюк

Діяльність комісій у справах неповнолітніх у Житомирській області в першій половині 1980-х рр. **63**

Анастасія Марків

Актуалізація римо-католицьких храмів Волині як об'єктів культурної спадщини **70**

Ірина Телегуз, Андрій Телегуз

Українська ідентичність у часі та просторі: історична пам'ять, інтерпретація минулого та сучасні виклики війни **79**

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

Олег Мельничук, Максим Мельничук

Настрої та поведінка червоноармійців під час кампанії ліквідації куркульства як класу на Поділлі в період суцільної колективізації **88**

Наталка Жмуд, Анатолій Войнаровський

«Міньони» (міньяни) як нелегальні юдейські громади на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах релігійних культів) **96**

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Катерина Яковенко

Єгипет у зовнішній політиці Франції другої половини 19 століття **105**

Всеволод Сергієнко

Історичний наратив як засіб пропаганди у формуванні політики пам'яті та меморіалізації Сілезії (1945–1956 рр.). **112**

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

Юрій Беднарчук

Історія правління князя Володимира Великого у працях польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст. **120**

Юрій Драбчук

Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського на форумі НТШ у сучасних історіографічних дискусіях **131**

РЕЦЕНЗІЇ

Павло Кравченко

Насильство над цивільним населенням. Миколаївська область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Сергій Макарчук, Роман Подкур. – К.; Видавець В.Захаренко. 2024, 432 с. **141**

Для авторів **145**

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Andriy M. Klyuyev

Topography of coin treasures of Sivershchyna region of the 17th – 18th centuries. Regional aspects of the study **9**

Nazar A. Kotelnytskyi

Fire safety issues in the activities of the Zemstvo Liberal Party of the Northern Left Bank (60-80s of the 19th century) **16**

Yaroslav P. Tsetsyk

Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I **24**

Pavlo V. Shcherbanyuk

Non-governmental organizations helping war victims in the territory of the Volyn province: creation and activity (1914 – 1916) **33**

Borys V. Malynovsky

German troops in the Chernihiv region (1918): data on deployment in the documents of the Ukrainian State authorities **41**

Vasyl M. Danylenko

The Destructive role of Russia in Ukrainian-German relations (1920s) **48**

Tetiana V. Ladychenko, Dimitrii V. Pliceckyi

Public and cultural activities of Andriy Malyshko in the postwar period (1945-1953) **56**

Igor M. Vlasyuk

Activities of juvenile affairs commissions in the Zhytomyr region in the first half of the 1980s **63**

Anastasia L. Markiv

Actualization of Roman Catholic churches in Volyn as objects of cultural heritage **70**

Iryna O. Telehuz, Andrii V. Telehuz

Ukrainian identity in time and space: historical memory, interpretation of the past and contemporary challenges of war **79**

HISTORY OF PODILLIA

Oleh A. Melnychuk, Maksym O. Melnychuk

The moods and behaviour of Red Army soldiers during the campaign to ‘eliminate the kulaks as a class’ in Podillia during the period of continuous collectivisation **88**

Natalka V. Zhmud, Anatolii V. Voynarovskyi

«Miniones» (minians) as illegal jewish communities in Vinnytsia region in 1945-1952. (based on materials from the reports of the regional council on affairs of religious cults) **96**

WORLD HISTORY

Kateryna V. Yakovenko

The Egypt in France's foreign policy in the second half of the 19th century **105**

Vsevolod S. Serhiienko

Historical narrative as a means of propaganda in the formation of politics of memory and memorialization in Silesia (1945–1956). **112**

SOURCE STUDIES, HISTORIOGRAPHY, METHODOLOGY

Iurii R. Bednarchuk

History of the rule of prince Volodymyr the Great in the works of Polish historians of the end of the 19th – first third of the 20th century **120**

Yurii P. Drabchuk

Mykhailo Hrushevsky's socio-political activity at the SSS forum in modern historiographic discussions **131**

REVIEWS

Pavlo M. Kravchenko

Violence against the Civilian Population. Mykolaiv region. Documents of state security bodies. 1941-1944 / Compiled and contributed by Valerii Vasyliev, Olena Lysenko, Serhii Makarchuk, Roman Podkur. – K.; V. Zakharenko Publisher. 2024, 432 p. **141**

For Authors **145**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.5):737.1«16/17»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-9-15

Topography of coin treasures of Sivershchyna region of the 17th – 18th centuries. Regional aspects of the study

Andriy M. Klyuyev
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
Postgraduate student (Ukraine)
email: kliuevandrei@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5802-1574

Abstract.
The purpose of the article *is to attempt to analyse and introduce the topography and regional aspects of the coin treasures of the Sivershchyna region of the 17th – 18th centuries into the scientific circulation. Particular attention was paid to the analysis of the treasures complexes of the Hlukhiv and Putyvl' districts.* ***The methodology of the research*** *is based on the principles of scientificity, historicism, continuity of the written and treasure sources, comprehensive analysis of the treasure complexes, museum funds. General scientific (analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, comparison, systematization, logical, generalization), specialized historical (chronological, analytical, mathematical, contextual), numismatic (descriptive, typology, dating, archaeological research, numismatic iconography, metallography, analysis of coin treasures) methods were also used.* ***Scientific novelty*** *lies in the comprehensive study of the museum funds, treasure complexes of the Hlukhiv and Putyvl' districts and their introduction into the scientific circulation.* ***Conclusions****. Having studied and described the numismatic funds of the museums, treasure material of the declared period of the Hlukhiv and Putyvl' districts, it can be concluded that they make up the important material sources for studying coin counting, monetary circulation of these territories, trade and life of the population of that period. The analyzed treasures indicate the dominance of the Moscow silver coin on the territory of the Putyvl' district and the dominance of the European coin on the territory of the Hlukhiv district in the 17th century. In the 18th century in these regions of the Left Bank territory of Ukraine Russian gold, silver, and copper coins of the rouble type were introduced into the monetary circulation and the use of gold ducats and silver European thalers for large trade operations continued. This was confirmed by the written and numismatic sources of the 18th century.*

Keywords*: kopeck (cheshuyka), ort, shestak, troyak, thaler, ducat, Hlukhiv district, Putyvl' district.*

Топографія монетних скарбів Сіверщини 17 – 18 ст. Регіональні аспекти дослідження

Андрій Клюєв
Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка
аспірант (Україна)
email: kliuevandrei@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5802-1574

Анотація.
Мета статті *полягає у спробі проаналізувати та ввести у науковий обіг топографію та регіональні аспекти монетних скарбів Сіверщини XVII – XVIII ст. Особлива увага звернена на аналіз скарбових комплексів Глухівщини та Путивльщини.* ***Методологія дослідження*** *базується на принципах науковості, історизму, спадкоємності писемних та скарбових джерел, всебічного аналізу скарбових комплексів, музейних фондів. Також використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування, порівняння, систематизацію, логічний, узагальнення), спеціалізовані історичні (хронологічний, аналітичний, математичний, контекстуальний), нумізматичні (описовий, типології, датування, археологічних досліджень, нумізматичної іконографії, металографії, аналізу монетних скарбів) методи.* ***Наукова новизна*** *полягає у комплексному дослідженні музейних фондів, скарбових комплексів Глухівщини та Путивльщини та введенні їх у науковий обіг.* ***Висновки****. Дослідивши та описавши нумізматичні фонди музеїв, скарбовий матеріал задекларованого періоду Глухівщини та Путивльщини, можна зробити висновки, що вони є важливими речовими джерелами вивчення лічби монет, грошового обігу цих регіонів, торгівлі*

та побуту населення того періоду. Проаналізовані скарби свідчать, про домінування московської срібної монети на території Путивльщини та домінування в XVII ст. європейської монети на території Глухівщини. У XVIII ст. у цих регіонах Лівобережжя України в грошовому обігу утверджуються російські золоті, срібні, мідні монети рублевого типу та продовжується використання для великих торгівельних операцій золотих дукатів та срібних європейських талерів. Це підтверджують письмові та нумізматичні джерела XVIII ст.
***Ключові слова**: копійка (чешуйка), орт, шостак, трояк, талер, дукат, Глухівщина, Путивльщина*

Постановка проблеми. Дослідження топографії монетних скарбів Сіверщини XVII – XVIII ст., в таких регіонах як Глухівщина та Путивльщина, за фондовими та скарбовими матеріалами XVII – XVIII ст. має велике значення для сучасної історії, економіки та культурології. Це питання дозволяє не тільки вивчити історичний розвиток фінансових систем, але й дає можливість зрозуміти економічну ситуацію, соціальні зв'язки, а також зовнішньоекономічні і внутрішні чинники, що впливали на ці регіони. Глухівщина та Путивльщина знаходилися на території, яка впродовж XVII – XVIII ст. була важливим економічним та культурним центром Лівобережної України. Зокрема, обігові грошові одиниці, що використовувалися в цих районах, були частиною більш широкої системи грошового обігу на території Речі Посполитої та Російської імперії. Аналіз матеріалів, пов’язаних із скарбами, дає можливість краще зрозуміти місцеві економічні процеси та зв’язки між регіонами, а також місцеві особливості фінансової політики, внутрішньої та міжнародної торгівлі.

За допомогою археологічних знахідок, таких як монети, можна проаналізувати, як змінювався грошовий обіг в різні етапи XVII – XVIII ст., особливо в умовах політичних та економічних змін. Перехід від стародавніх монет до нових одиниць і номіналів, вплив іноземних монет (котрі часто використовувалися паралельно) і навіть використання контрафактних грошей – все це є важливим для аналізу того, як функціонувала економіка в даних регіонах. Вивчення грошового обігу в цих регіонах допомагає краще зрозуміти, як місцеві еліти (козацтво, шляхта, купці, православне духовенство) взаємодіяли з економічними процесами та як грошова політика впливала на їхній соціальний статус. Також це дослідження дозволяє з’ясувати, яким чином змінювався рівень життя місцевого населення залежно від фінансових коливань. Враховуючи, що ці регіони знаходилися на межі різних державних утворень (Річ Посполита, Гетьманщина, Московія), важливо вивчати вплив міжнародної торгівлі, трансакцій, а також використання іноземних валют на грошовий обіг Сіверщини.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Різні аспекти соціального, політичного та економічного розвитку досліджуваних регіонів Сіверщини XVII-XVIII ст. висвітлювали такі сучасні науковці: А. Армен, О. Бакалець, В. Бєлашов, Ю. Коваленко, В. Нечитайло, А. Клюєв та інші. У своїх працях «Грошовий обіг на Глухівщині в період Гетьманщини», «Російські монети в грошовому обігу Глухівщини» А. Армен проаналізувала країни-емітентів, номінали монет, які перебували у грошовому обігу у досліджуваний період у зазначених регіонах (Армен, 2010, с. 133 – 137; Армен, 2011, с. 180 – 184). О. Бакалець у своїй монографії «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648 – 1782)» широко представив дослідження монетних скарбів епохи Гетьманщини як важливе історичне джерело для аналізу складних процесів грошового обігу, фінансової політики та економічного розвитку України в новий час. На основі даних, отриманих із аналізу скарбових комплексів, було визначено частку західноєвропейських монет на українському грошовому ринку в XVII ст. і зроблено висновки щодо загального економічного розвитку Української козацької держави, фінансової політики гетьманів та орієнтації зовнішньої торгівлі. Автор описав десятки нових скарбів Чернігівщини, Новгород-Сіверщини, Ніжинщини, Глухівщини, Кролевеччини, Батуринщини та інших територій Сіверщини (Бакалець, 2012, с. 35 – 106).

О. Бакалець в праці «Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали» описав різні номінали монет, які були в обігу на Поділлі та Гетьманщині, а також зустрічаються у скарбових комплексах на Сіверщині. Автор зробив висновок про нерозривний зв’язок грошового обігу цих регіонів (Бакалець, 2017, с. 112 – 120).

Ю. Коваленко – український історик та археолог у своїй монографії «Історична топографія Глухова доби Середньовіччя та раннього модерного часу», яка вийшла після його загибелі під час бойових дій в Україні, проаналізував та систематизував різні джерела з історії Глухова та його округи, описав археологічні знахідки та на їх основі дослідив і ввів до наукового обігу різні аспекти побуту селян, міщан, козаків, козацьких старшин тощо (Коваленко, 2024, с. 55 – 109).

В. Бєлашов у своєї монографії «Глухів – столиця гетьманської України (1708 – 1782) : (від перших поселень до сучасності)» розглянув ключові аспекти змісту, ролі та значення гетьманської столиці від найдавніших часів до сьогодення. Автор підкреслив значення Глухова як політичного, ідеологічного та економічного центру, який захищав українську автономію від

наступу російського самодержавства (Бєлашов, 2018, с. 29 – 65, 198 – 205). Для нашого дослідження важливі документи та факти, наведені в монографії, що висвітлюють розвиток ремесел і торгівлі у Глухові та його околицях, міжнародні торговельні зв'язки гетьманської столиці з європейськими містами.

У своєму дисертаційному дослідженні «Грошовий обіг на території Гетьманщини (1648-1764 рр.)» В. Нечитайло вперше в українській та світовій історіографії глибоко та комплексно проаналізував основні проблемні питання грошового обігу Гетьманщини. Особлива увага дослідником була спрямована на питанні економічної експансії Московської держави та її наступниці – Російської імперії на українські землі, економіку, грошовий обіг, яка проводилася шляхом запровадження невдалих грошових реформ та фінансових експериментів (Нечитайло, 2019, с. 3-250).

У праці «Топографія знахідок монетно-грошових скарбів XVII – VIII ст. на території Глухівського району» А. Клюєв зробив фіксацію та глибокий аналіз 38 монетних комплексів, знайдених у межах Глухівської громади. Значна частина комплексів була вперше введена до наукового обігу. Дана праця дозволяє краще усвідомити місце в грошовому обігу та торгівлі європейських та російських монет XVII – XVII ст. (Клюєв, 2018, с. 96 – 104).

Незважаючи на значну кількість досліджень, проблематика регіональних аспектів монетних скарбів Сіверщини XVII – XVIII ст. не втрачає своєї актуальності та потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

Мета статті. Проаналізувати та описати новий скарбовий матеріал, знайдений на території Глухівщини та Путивльщини за останні 10 – 15 років, який суттєво доповнить попередні дослідження про країни-емітенти та асортимент грошового обігу Сіверщини досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу. У період з 2010 по 2022 рік на території колишнього Глухівського району в с. Дунаєць, яке знаходиться за 12 км на південно - захід від м. Глухова, було знайдено два скарби європейських монет.

Перший скарб був знайдений влітку 2012 р. під час земляних робіт. Скарб знаходився у маленькому керамічному глечику та налічував 183 одиниці монет Речі Посполитої, серед яких 4 орти, 20 шостаків, 40 трояків, 77 білонних солідів. Орти коронні відкарбовані під час правління польського короля Сигізмунда III Вази (1588 – 1632) (рис. 1). Місто карбування Бидгощ 1622 – 1623 рр. Орти вагою 6,7 – 7,2 г знаходяться у відмінному стані збереження (Нечитайло, 2010, с. 64).

Рис. 1. Орт коронний правління Сигізмунда III. Рік карбування 1623 р. с. Дунаєць, Шосткинський район, Сумська область.

Шостаки відкарбовані під час правління польського короля Сигізмунда III (1588 – 1632) (рис. 2). Місто карбування – Краків. Рік карбування – 1623 – 1626 рр. Матеріал – срібло. Вага – від 3,1 до 3,5 г. Зовнішній вигляд монет свідчить про довге перебування їх у грошовому обігу. Стан – незадовільний (Нечитайло, 2010, с. 63).

Рис. 2. Шестигрошовик правління Сигізмунда III. Рік карбування 1626. с. Дунаєць, Шосткинський район, Сумська область

Два трояки належать до правління польського короля Стефана Баторія (1576 – 1586). Один трояк карбування м. Рига. Рік карбування – 1580 р. Матеріал – срібло. Вага – 2,4 г. Трояк коронний 1587 року карбування, виготовлений з срібла. Його вага – 2,4 г. Стан цих монет – відмінний. Монети короля Стефана Баторія є надзвичайно рідкісними, оскільки майже не зустрічаються у скарбових комплексах цієї місцевості (Нечитайло, 2010, с. 35).

38 трояків належать до правління польського короля Сигізмунда III (1588 – 1632) (рис. 3). Монети відкарбовані на монетних дворах м. Краків, м. Олькуш, м. Познань, м. Бидгощ м. Мальборк, м. Люблін. Роки карбування охоплюють період з 1588 по 1624 рік. Монети викарбувані із срібла, вага яких коливається від 2,1 г до 2,3 г. Більшість монет знаходяться у незадовільному стані (затерті), що свідчить про їх тривале перебування у грошовому обігу (Нечитайло, 2010, с. 56 – 61).

Рис. 3. Трояк правління Сигізмунда III. Рік карбування 1622?.
с. Дунаєць, Шосткинський район, Сумська область

Соліди білонні (15 одиниць) належать правлінню польського короля Стефана Баторія (1576 – 1586). Монети відкарбовані на монетних дворах м. Рига, м. Бидгош. Роки карбування охоплюють період з 1579 по 1584 рік. Монети викарбувані із срібла, вага яких складає 1,1 г. На більшості монет присутні сліди окислів (Нечитайло, 2010, с. 32).

62 соліди належать до шведської окупації польських балтійських володінь правління королеви Кристини (1632 – 1654). Місто карбування – Рига. Матеріал – срібло 200 – 400 проби. Вага – 0,5 г. Роки карбування – 1635 – 1645 рр. Усі монети, які перебували у горщику почорніли, знаходяться у задовільному стані.

На нашу думку, скарб належав заможному козаку, так як селище Дунаєць відносилось до Глухівської козацької сотні Ніжинського полку, де проживали реєстрові козаки. По соліду 1645 року ми можемо висловити думку, що скарб був захований на початку подій 1648 – 1657 років під проводом Б. Хмельницького.

Другий скарб із с. Дунаєць був знайдений навесні 2022 р. під час земляних робіт на селянській садибі. Із цього скарбу вдалося дослідити чотири левендальдера карбування міст та провінцій Голандської республіки: Камп'єн, Гальдерн, Утрехт, Зволле. Ці монети були відкарбовані з 1635 по 1695 рр. Матеріал – срібло. Вага – 27,8 – 28,1 г. Монети знаходилися у гарному стані (рис. 4).

Рис. 4. Левендальдер Голландської республіки.
с. Дунаєць, Шосткинський район, Сумська область

Один талер патагон або крижовий правління іспанських Нідерландів правління іспанського короля Філіпа IV (1621 – 1665) династії Габсбургів. Матеріал – срібло. Вага – 27,63 г. Рік карбування – 16? (монета затерта) (рис. 5).

Рис. 5. Талер патагон правління іспанського короля Філіпа IV. Рік карбування – 16?.
с. Дунаєць, Шосткинський район, Сумська область

6 ортів правління польського короля Сигізмунда III Вази (1588 – 1632) відкарбовані із срібла вагою 6,5 г. Місто карбування – Гданськ. Роки карбування: 1623 (дата зверху, дата знизу). Монети знаходяться в ідеальному стані. В скарбі знаходилися шостигрошовики, трьоїхгрошовики, кількістю більше 130 шт. з портретом Сигізмунда III Вази. Але всі монети були практично затерті, місто та карбування простежити неможливо.

Поява та знаходження скарбів на теренах Глухівщини не є випадковим, бо через її територію пролягали два торгівельних шляхи, які йшли з Києва до Московії.

У 2023 р. в селищі Бачевськ, яке знаходиться за 38 км від м. Глухів біля російського кордону, у скрині місцевого селянина був знайдений талер, до якого було припаяне вушко. Монета має сліди ртутної позолоти. Монета відкарбована в 1632 році під час правління шведського короля Густава Адольфа II (1611 – 1632) під назвою пурім. Срібло 868 проби. Вага з вушком – 28,96 г. (рис. 6).

Рис. 6. Талер (дукач) правління шведського короля Густава Адольфа II. Рік карбування 1632.
с. Бачевськ, Шосткинський район, Сумська область.

Селище Бачевськ було засновано у 1570 рр. на кордоні з Московією. В селищі проживали реєстрові козаки, які займалися торгівлею, ремісництвом, тваринництвом. На нашу думку, талер (дукач) був привезений козаком, який брав участь у походах в Європу під час тридцятирічної війни, для жінки як прикраса.

Більш детальніший опис скарбів Глухівщини, причини їх появи, а також товарно-грошових відносин зробив у своїй праці видатний український нумізмат М. Котляр (Котляр, 1981, с. 70 – 90; с. 130 – 137, с. 153).

Розглянуті скарби Глухівщини вводяться в науковий обіг вперше і дають нам можливість проаналізувати різні процеси життя та побуту українських козаків, селян, міщан тощо.

Місто Путивль Конотопського району Сумської області було засновано у IX стоолітті на березі ріки Сейм племенами пивничних сіверян. До 1796 р. Путивль входив до Білгородського намісництва. А з 1797 р. – до Курської губернії.

У листопаді 2021 р. А. Клюєв опрацював нумізматичні фонди державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Опрацьований скарб російських дротяних монет «чешуйки» 17 ст., карбованих із срібла. Кількість монет у скарбі – 1787 шт. (ФДІКЗП, Кн – 2948, НУМ – 483, СП – 33).

Скарб надійшов у серпні 1958 р. «без акту», куплено у тракториста Плаксина за 50 карбованців. Скарб знайдений біля хутору Сичове. Загальна вага скарбу – 802,5 г. Проба від 800 до 900. Від 880 до 900 проби налічувалося 1768 шт., від 750 до 800 проби – 5 шт., 600

проби – 10 шт., низькопробне срібло – 2 шт., не дорогоцінний метал – 2 шт. Вага монет коливається від 0,43 до 0,54 г. Стан монет задовільний, але більшість з них обрізані. Пробірний нагляд пройдений в квітні 1977 р.

Другий скарб мідних монет правління російських імператриць Єлизавети Петрівни (1741 – 1761), Катерини II (1762 – 1796) надійшов до фондів у 1935 р. як колекція. Скарб налічував 400 монет, із яких 10 шт. – двохкопієчних, решта – п'ятаки (рис. 7).

Рис. 7. 5 копійок 1772 року карбування ЄМ із фондів державного історико культурного заповідника в м. Путивль.

Опис деяких монет із скарбу: 2 копійки 1758 року. Надпис зверху. Гурт сітка. Вага – 19,79 г. (ФДІКЗП, Кн – 984, Н – 148); 2 копійки 1766 року ММ. Гурт сітка. Вага – 20,71 г. (ФДІКЗП, Кн – 13625, НУМ – 1824); 5 копійок 1763 року ЄМ. Гурт сітка. Вага – 54 г. (ФДІКЗП, Кн – 985, НУМ – 272/112); 5 копійок 1766 року ММ. Гурт сітка. Вага – 54 г. (ФДІКЗП, Кн – 985, НУМ – 272/113); 5 копійок 1778 року КМ. Гурт шнур. Вага – 54 г. (ФДІКЗП, Кн – 985, НУМ – 272/114). 5 копійок 1772 року ЄМ. Гурт – сітка. Вага – 54,2 г. (ФДІКЗП, Кн – 985, НУМ – 272/115).

Монети карбувалися з 1758 року по 1795 рік на таких монетних дворах: ММ (Московський монетний двір), ЄМ (Єкатеринбургський монетний двір), СПМ (Санкт-Петербургський монетний двір), КМ (Коливанський монетний двір), АМ (Аннінський монетний двір).

Висновки. Проаналізувавши якісний та кількісний склад монетно-речових скарбів та окремих знахідок європейських та московських монет, виявлених за останні десятиріччя на територіях Глухівщини та Путивльщини, можна зробити висновок, що вони є важливими історичними свідками торгово-грошових відносин місцевого населення козацьких поселень, купецтва, ремісників, селян та інших верств населення. Розвідка довела, що на території Глухівщини був змішаний тип грошового обігу На території Путивльщини переважала московська монета різних номіналів, що підтвердили фонди державного історико-культурного заповідника в м. Путивль. Знайдені скарби підтверджують розташування цих топографій на перетині великих торгівельних шляхів Львів-Київ-Москва, Москва-Брянськ-Стародуб-Новгород-Сіверськ-Ромни, які проходили через м. Глухів та м. Путивль.

Подяка. Висловлюю щиру вдячність директору державного історико-культурного заповідника в м. Путивль С. Тупіку, головному зберігачу фондів О. Бадуліній за можливість та сприяння в опрацюванні нумізматичних фондів, приватним колекціонерам за сприяння в опрацюванні нумізматичних та археологічних джерел, усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Армен, А. (2010). Грошовий обіг на Глуховщині в період Гетьманщини. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вив. 3. Київ – Глухів. С. 133 – 137.

Армен, А. (2011). Російські монети в грошовому обігу Глухівщини. *Сівещина в контексті історії України.* Збірник наукових праць. Вип. 4. Київ – Глухів. С. 180 – 184.

Бакалець, О. (2012). Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.). Київ : Стилос, 378 с.

Бакалець, О. (2017). Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи та матеріали. Бар – Винниця – Хмельницький – Київ, 200 с.

Бєлашов, В. (2018). Глухів – столиця гетьманської України (1708 – 1782) : (від перших поселень до сучасності. Суми : ТОВ «ВПП Фабрика друку», 419 с.

Коваленко, Ю. (2024). «Історична топографія Глухова доби Середньовіччя та раннього модерного часу». Ніжин : ПП Лисенко М. М., 223 с.

Котляр, М. (1981). Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. Київ: Наукова думка, 238 с.

Нечитайло, В. (2019). Грошовий обіг Гетьманщини (1648 – 1764 рр.). Дисертаційне дослідження. Переяслав. 250 с.

Клюєв, А. (2018). Топографія знахідок монетно-грошових скарбів XVII – XVIII ст. на території Глухівського району. *Сіверщина в історії України*. Вип. 11. Глухів-Київ: Наукова думка. С. 96 – 104.

КН – книга надходжень.

Нечитайло, В. (2010). Каталог польско-литовских монет, обращавшихся на Украине в XIV – XVIII вв. Киевская книжно-журнальная фабрика, 136 с.

НУМ – нумізматичний інвентарний номер.

References:

Armen, A. (2010). Hroshovy obih na Hlukhivshchyni v period Het'manshchyny [Monetary circulation in the Hlukhiv region during the Hetmanate period]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 3. Kyiv – Hlukhiv. S. 133 – 137. [in Ukrainian].

Armen, A. (2011). Rosiys'ki monety v hroshovomu obihu Hlukhivshchyny [Russian coins in the monetary circulation of the Hlukhiv region]. *Siveshchyna v konteksti istoriyi Ukrayiny*. Zbirnyk naukovykh prats'. Vyp. 4. Kyiv – Hlukhiv. S. 180 – 184. [in Ukrainian].

Bakalets', O. (2012). Skarby monet yak dzherelo vyvchennya hroshovoho obihu Het'manshchyny (1748–1781 rr.) [Coin treasures as a source for studying the monetary circulation of the Hetmanate]. (1748–1781). Kyiv: Stylos, 378 s. [in Ukrainian].

Bakalets', O. (2017). Skarby Podillya XIV – seredyny XVII st. Dokumenty ta materialy [Treasures of Podillya 14th – mid-17th centuries. Documents and materials]. Bar – Vynnytsya – Khmel'nyts'kyy – Kyiv, 200 s. [in Ukrainian].

Byelashov, V. (2018). Hlukhiv – stolytsya het'mans'koyi Ukrayiny (1708–1782 rr.): (vid pershykh poselen' do suchasnosti [Hlukhiv as the capital of Hetman Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present day]. Sumy: TOV «VPP Fabryka druku». 419 s. [in Ukrainian].

Kovalenko, Yu. (2024). «Istorychna topohrafiya Hlukhova doby Seredn'ovichchya ta rann'oho modernoho chasu» [Historical Topography of Hlukhiv in the Middle Ages and Early Modern Times]. Nizhyn: PP Lysenko M. M., 223 s. [in Ukrainian].

Kotlyar, M. (1981). Narysy istoriyi obihu y lichby monet na Ukrayini XIV – XVIII st. [Essays on the history of coin circulation and counting in Ukraine in the 14th – 18th centuries]. Kyiv: Naukova dumka, 238 s. [in Ukrainian].

Nechytaylo, V. (2019). Hroshovyy obih Het'manshchyny (1648 – 1764 rr.) [Monetary circulation of the Hetmanate (1648 – 1764)]. Dysertatsiyne doslidzhennya. Pereyaslav. 250 s. [in Ukrainian].

Klyuyev, A. (2018). Topohrafiya znakhidok monetno-rechovykh skarbiv XVII – XVIII st. na terytoriyi Hlukhivs'koho rayonu [Topography of finds of monetary and material treasures of the 17th–18th centuries in the territory of the Hlukhiv district]. *Sivershchyna v istoriyi Ukrayiny.* Naukove vydannya, 11. Kyiv–Hlukhiv. 96–104. [in Ukrainian].

KN – knyha nadkhodzhen' [Book of receipts].

Nechytaylo, V. (2010). Katalog pol'sko-litovskikh monet, obrashchavshikhsya na Ukraine v XIV – XVIII vv. [Catalogue of Polish-Lithuanian coins circulating in Ukraine in the 14th – 18th centuries]. Kiyevskaya knizhno-zhurnal'naya fabrika, 136 s. [in Russian].

NUM – numizmatychnyy inventarnyy nomer [numismatic inventory number].

Надійшла до редакції / Received: 16.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 21.02.2025

УДК9 368.07(477)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-16-23

Fire safety issues in the activities of the Zemstvo Liberal Party of the Northern Left Bank (60-80s of the 19th century)

Nazar A. Kotelnytskyi
Chernihiv Institute of Information, Business and Law of the Academician Yu. Bugai International Scientific and Technical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
email: subton7@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4480-365X

Abstract.
The purpose of the article *is to clarify the main imperatives of fire safety in the practical activities of the opposition aristocratic front of the Northern Left-Bank Ukraine with the help of little-known and little-studied historical sources, some of which are being introduced in to scientific circulation for the first time.* ***Research methodology****. In preparing the article, a general scientific (methods of synthesis and analysis; deduction and induction; methods of periodization, generalization; descriptive method) and a special historical (problem-chronological methods, content analysis) research methodology was used, which generally ensured the achievement of the tasks set in the work.* ***The scientific novelty*** *of the publication lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, the policy of the zemstvo liberal movement of northern Ukraine in the field of fire safety is highlighted.* ***Conclusions****. The issue of fire safety in the system of imperatives of the social policy of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine in the 60s-80s of the 19th century. occupied not the last place. Analysis of historical sources, some of which are being introduced into scientific circulation for the first time, shows that the policy of the opposition aristocratic front in the specified field has undergone a path of evolution: from the crystallization of a complex of administrative and organizational principles of fire safety, centralized provision of means of combating disaster to the formation of a systemic policy in the field. The opposition aristocratic front of the Northern Left Bank successfully combined in its fire safety policy instruments of different nature - administrative, financial and economic and scientific and technological, which allowed the liberals to help the peasantry achieve noticeable changes in the fight against fire excesses.*
Keywords*: fire safety, zemstvo liberal party, northern Ukraine, zemstvo institutions.*

Питання протипожежної безпеки у діяльності земської ліберальної партії Північного Лівобережжя (60-80 рр. 19 ст.)

Назар Котельницький
Чернігівський інститут інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Ю.Бугая
кандидат історичних наук, доцент(Україна)
email: subton7@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4480-365X

Анотація.
Метою *статті є з'ясування основних імперативів протипожежної безпеки у практичній діяльності опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя за допомогою маловідомих та малодосліджених історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу.* ***Методологія дослідження****. При підготовці статті була використана загальнонаукова (методи синтезу і аналізу; дедукції та індукції; методи періодизації, узагальнення; описовий метод) та спеціально історична (проблемно-хронологічний методи, контент-аналіз) методологія дослідження, що у цілому забезпечило досягнення поставлених у роботі завдань.* ***Наукова новизна*** *публікації полягає у тому, що уперше в українській історичній науці висвітлена політика земського ліберального руху північної України у галузі протипожежної безпеки.* ***Висновки****. Питання протипожежної безпеки у системі імперативів соціальної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 60-80рр. 19 ст. займали не останнє місце. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до наукового обігу засвідчує, що політика опозиційної аристократично фронди у вказаній галузі пройшла шлях еволюції: від кристалізації комплексу адміністративно-організаційних засад протипожежної безпеки, централізованого*

забезпечення засобами боротьби з лихом до формування системної політики у сфері. Опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя успішно поєднувала у своїй протипожежній політиці різні за природою інструменти - адміністративні, фінансово-економічні та науково-технологічні, що і дозволило лібералам допомогти селянству добитись помітних зрушень у боротьбі з пожежними ексцесами.

***Ключові слова**: протипожежна безпека, земська ліберальна партія, північна Україна, земські установи.*

Постановка проблеми. Соціальна програма земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80 рр. 19 ст.) залишається маловідомою та малодослідженою проблемою вітчизняної історичної науки, оскільки мала у собі численні складові різного напрямку. Наприклад, це стосується питань протипожежної безпеки на території Північного Лівобережжя, які достатньо гостро постали перед громадськістю регіону, адже абсолютна більшість населення регіону - селянство, у досліджуваний період ще використовувало дерев'яні конструкції. В умовах передачі центральною владою Російської імперії проблем пожежної безпеки до компетенції органів місцевого самоврядування, земські інституції, у тому числі - ліберальна опозиція, стали одними з відповідальних інстанцій за стан справ у цій сфері. Тому позиція аристократичної фронди щодо вказаної проблеми складає не тільки історичний, але й практичний інтерес.

Аналіз останніх публікацій та джерел. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися Н. Котельницьким (Котельницький, 2019a; 2019b; 2022), все ж вказане питання залишається «білою плямою» в історії українського земського лібералізму, у тому числі - на півночі Лівобережної України. Фундаментом для підготовки статті стали журнали повітових та губернського земських зібрань Чернігівської губернії, які містять у собі протоколи засідань цих розпорядчих інститутів системи земського самоврядування. Ці першоджерела є незамінними для дослідників історії земств в українських губерніях Російської імперії, оскільки у них відображена з достатньою повнотою позиція ліберальних земців регіону по кожному конкретному питанню, яке розглядалося повітовими або губернськими земськими зборами.

Метою публікації є з'ясування основних імперативів протипожежної безпеки у практичній діяльності опозиційної аристократичної фронди краю за допомогою маловідомих та малодосліджених історичних джерел, частина яких уперше запроваджуються до наукового обігу.

Виклад основного матеріалу. Уперше до проблем протипожежної безпеки опозиційна аристократична фронда північної України звернулась вже на самому початку своєї подвижницької діяльності у земських інституціях. Так, один з лідерів ліберальної партії регіону - М. Імшенецький у 1866р. опублікував «Особое мнение» щодо комплексу заходів місцевого самоврядування у галузі страхування нерухомості та протипожежної безпеки. Опозиціонер зазначив, що абсолютна більшість внутрішніх водних ресурсів, розташованих на територіях краю належить приватним власникам. Однак, оскільки ці водойми виконують декілька важливих громадських функцій, зокрема - джерела забезпечення водою худоби та природного ресурсу для гасіння пожеж, то офіційне клопотання губернської земської управи до повітових виконавчих органів щодо принципового обмеження розпорядження водними ресурсами приватними власниками на користь громадських потреб виглядає абсолютно справедливим і таким, що забезпечує священні принципи суспільного блага.

З іншого боку, М. Імшенецький зауважив, що приватні власники самі повинні зрозуміти позитив певних обмежень своїх прав на користь громад, де вони мешкають, що дозволить їм отримати симпатії простого люду та заручитися підтримкою соціуму. Якщо ж власники водойм будуть безвідповідально ставитись до утримання важливого ресурсу, то органи місцевого самоврядування отримають повне право делегувати процедури піклування про них або сусіднім господарям, або уповноваженим фахівцям земських управ, оскільки водні ресурси є спільним природним багатством усього соціуму краю.

Завершуючи, М. Імшенецький висунув ідею про необхідність скликання надзвичайних або екстрених сесій повітових та губернського земських зібрань, які повинні будуть доручити своїм виконавчим органам - управам зібрати усю наявну статистичну інформацію про розміри та параметри сервітутних прав приватних власників на внутрішні водні ресурси, а потім прийняти колегіальне, юридично зобов'язуюче рішення про ступінь обмеження права власності заради забезпечення суспільно значущих потреб (Журналы…1866, с.37-38).

Починаючи з 70-х рр. XIX ст. ліберальні земці більш ґрунтовно підходили до проблем протипожежної безпеки у регіоні. 16 грудня 1874 р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання була розглянута доповідь та проект губернської управи про заходи протипожежної безпеки, які необхідно було вжити земським установам регіону. Керманич опозиційної аристократичної фронди - І. Петрункевич виступив з великою промовою з цього питання. У своєму виступі він вказав на те, що надії губернської управи на втручання і суттєву

допомогу у цій проблемі інститутів волосного управління даремні, оскільки згадані органи вже настільки вражені корупцією, що навіть формальна допомога може мати негативні наслідки. Висунута ідея про попереднє планування житлових приміщень у провінції з урахуванням пожежної небезпеки може бути нереалізованою на практиці, адже загальні площі приватних територій дуже різні за обсягами. Теж саме можна сказати і про вимогу управи до населення щодо обов'язкового створення на територіях штучних водойм, запруд, насаджень садів і сушилень, які можна буде використовувати при ліквідації пожеж, які ймовірно можуть виникнути. І. Петрункевич наголосив, що подібні вимоги виконавчого органу губернського земства - пряме порушення священного права приватної власності, відтак реалізація подібних заходів дуже проблематична.

Іван Ілліч окремо прокоментував запропоновані управою поліцейські заходи. Пропозиція про впровадження охоронних та спостережних патрулів, штрафних санкцій за недотримання правил протипожежної безпеки у населених пунктах громад повітів, на думку політика, могла викликати перманентні конфлікти і навіть судові процеси, оскільки діючим імперським законодавством не були передбачені подібні інструменти втручання поліції у повсякденну життєдіяльність населення провінції. Крім того, взагалі не зрозуміла практична реалізація ідеї, адже невідомо - хто, як і за допомогою яких інструментів повинен був виконувати вказані інспекційні процедури. Діяч зауважив, що якщо мова йде про представників селянського стану, то абсолютна більшість цього прошарку населення у провінції дуже зайнята аграрними турботами, ремеслами та промислами і тільки взимку селянство перебуває на місці своєї постійної дислокації.

Що ж стосується фінансової сторони проблеми, то орієнтовні розрахунки губернської земської управи щодо придбання комплексу інструментарію протипожежної безпеки подані губернському зібранню без жодної аргументації, тому затверджувати їх у такому вигляді неможливо. Завершуючи, І. Петрункевич відзначив, що представлена управою доповідь не пропонує принципових заходів щодо мінімізації ризиків виникнення пожежних ексцесів, а тому документ слід передати для подальшого доопрацювання або профільній комісії зібрання, або до губернської управи. Чернігівське губернське земство погодилось з аргументами І. Петрункевича й ухвалило: направити доповідь та проект на суттєве доопрацювання до канцелярії губернської земської управи (Журналы…1875, №12, с.287-290).

На наступному засіданні губернських земських зборів, 17 грудня 1874 р. обговорювалось питання про збільшення страхових премій власникам майна, які втратили свої активи під час пожежного лиха. Від ліберальної партії з промовою виступив О. Карпинський. Опозиціонер ініціював збільшення сум страхових премій для приміщень і будівель селянства, які мали солом'яне покриття, характерне для українських земель Російської імперії. Він відзначив той факт, що страхові премії для приватних осіб є більшими у порівнянні з виплатами для найбільшого суспільного стану країни. Представник лібералів запропонував асигнувати з бюджету губернського земства 7500 рублів для придбання мінімально необхідного комплексу протипожежної техніки. Окремо, О. Карпинський озвучив вимогу до кожної сільської громади про створення спеціальних груп добровільних вогнеборців, які будуть забезпечуватися як коштом громади, так і ресурсами відповідних повітових земських управ. Чернігівське губернське земство більшістю голосів підтримало ініціативу ліберала (Журналы…1875, №13,с.311).

5 жовтня 1875 р., на черговій сесії Борзнянського повітового земського зібрання була заслухана профільна доповідь повітової управи про заходи протипожежної безпеки. Виконавчий орган проінформував депутатів про те, що з усіх сільських громад повіту були зібрані податки у сумі 2500 рублів для закупівлі необхідного комплексу інструментарію для ліквідації пожеж. Однак, у силу того, що вказаної техніки не вистачає для території усього повіту, виникає ситуація, коли географічно віддалені від центру громади селища не отримують необхідної допомоги, оскільки неможливо вчасно доставити реманент до населених пунктів. Це призводить до того, що пожежі належним чином не ліквідуються, а збитки від них сягають колосальних масштабів. Повітова управа просила зібрання розглянути цю проблему і прийняти рішення, яке дозволить принципово змінити існуючий стан справ. Репрезентанти консервативних сил пропонували створити у кількох селах опорні пункти для зберігання протипожежної техніки, з яких, у разі виникнення пожеж, потрібно буде існуючим транспортом доставляти інструментарій, або передати відповідний реманент для зберігання довіреним приватним персонам, які будуть зобов'язані у разі виникнення пожеж видавати його ліквідаторам лиха.

Від ліберальної партії виступили Н. Волк-Карачевський та І. Петрункевич. Н. Волк-Карачевський зазначив, що ініціатива консерваторів є несправедливою та непрактичною, адже, по-перше, у силу територіального фактору, тільки найближчі до опорних пунктів села зможуть вчасно отримати допомогу, а по-друге, зосередження потрібної техніки у базових пунктах викличе неминучі закиди та докори населення щодо вибірковості та нерівності серед громад повіту. У зв'язку з цим необхідно шукати інші варіанти вирішення злободенної проблеми.

І. Петрункевич у своїй промові відзначив, що пропозиції консерваторів принципово не вирішують актуального питання. Приватні особи, користуючись наявністю техніки, у першу чергу будуть ліквідовувати проблему для себе, вважаючи ексцеси у громадах другорядними за значенням.

З метою розв'язання існуючої проблеми лідер земської ліберальної партії північної України оприлюднив спеціальний проект, згідно якого у кожному селі Борзнянського повіту створювалось протипожежне товариство з членів відповідних населених громад. Кожному такому товариству повітова земська управа, виключно з земського бюджету, повинна була централізовано закупити мінімально необхідну кількість протипожежної техніки у м. Москва та передати у постійне користування. Громадам селищ пропонувалося визначити спеціальне приміщення для зберігання інструментарію. Документ декларував, що повітова земська управа буде матеріально допомагати селам при виникненні пожежних ексцесів та ліквідації їх наслідків, у тому числі - за допомогою інституту страхування майна і власності, але населення повинно буде асигнувати кошти на придбання комплексу допоміжного протипожежного реманенту та його ремонту.

Борзнянське повітове земство, у цілому підтримавши озвучений І. Петрункевичем проект постановило: 1. доручити повітовій земській управі укласти угоди з громадами усіх населених пунктів повіту про заходи протипожежної безпеки та створення профільних товариств, які будуть зобов'язані ліквідовувати пожежі на відповідних територіях; 2. у разі згоди населення громад передбачити асигнування з земського кошторису спеціальних фінансових субсидій (Журналы…1876, №1,с.6-8).

23 січня 1881р., на засіданні Чернігівського губернського земства була заслухана доповідь страхової комісії, яка стосувалась проблем протипожежної безпеки. Від ліберальної опозиції виступив О. Ліндфорс.

У своїй промові він зазначив, що недотримання протипожежних інструкцій та відповідних регламентів членів суспільства повинно каратися притягненням до юридичної відповідальності. Однак, ухвалення відповідного законодавства повинно бути зваженим і розумним, оскільки практика показує, що пануючі стани держави схильні звинувачувати селянську верству у більшості порушень. Більше того, діюче імперське законодавство, що стосується проблеми не виконується. Представник ліберальних земців зауважив, що посадовим особам місцевого самоврядування потрібно поширювати серед селянства інформацію про методологію будівництва і забезпечення вогнетривкого характеру вже існуючих приміщень та будівель. Зокрема, акцентувати увагу населення провінції на необхідності використання черепиці у якості протизапального інструменту при облаштуванні дахів будинків.

Колега оратора по партії - М. Константинович у цілому підтримав точку зору О. Ліндфорса, запропонувавши направити доповідь комісії на доопрацювання губернській земській управі, з обов'язковим урахуванням діючих наказів Урядового Сенату відносно планування забудови населених пунктів у контексті протипожежної безпеки. Губернські збори підтримали пропозицію М. Константиновича (Журналы…1881a, №13,с.144-150).

15 жовтня 1881р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про використання страхової премії, яку губернське земство отримало після знищення у великій пожежі будівлі учительської семінарії. Від фракції ліберальної партії виступив П. Червінський. Він застеріг губернські збори від оманливої спокуси витратити кошти страхової премії на непрофільні заходи, адже не дивлячись на реакційну політику регіональної адміністрації та верховної влади, Чернігівська губернія потребує фундації власної учительської семінарії як осередку підготовки необхідних педагогічних кадрів.

Губернське земство прислухалось до мотивів опозиціонера і постановило: 1. визнати кошти страхової премії, яку отримала губернська земська управа після знищення у пожежі будівлі учительської семінарії недоторканою частиною стратегічного фонду бюджету інституції місцевого самоврядування; 2. вказати виконавчому органу губернського земства про те, що губернська земська управа зможе витратити вказаний фінансовий ресурс виключно для створення та забезпечення нової учительської семінарії у Чернігівській губернії; 3. надати доручення та спеціальні повноваження губернській земській управі по розміщенню суми страхової премії на депозитний рахунок банківської або кредитно-фінансової установи, з метою накопичення та акумуляції під найбільш вигідні комерційні відсотки ресурсів для заснування нової учительської семінарії та компенсаційних виплат постраждалим від пожеж (Журналы…1881b, №8,с.17).

11 вересня 1884р., на засіданні чергової сесії Городнянського повітового земського зібрання були розглянуті окремі питання ліквідації наслідків пожеж та запровадження проектів страхування населення. У своєму виступі по цій проблемі представник ліберальних земців - О. Ліндфорс ініціював наступні заходи: 1. вимагати від повітової управи не тільки статистичної фіксації кількості пожеж у повіті та заходів щодо їх ліквідації, а й детальної констатації реального стану справ у цій сфері; 2. надати доручення повітовій управі про розробку проектів

перепланування територій, вражених пожежними ексцесами, з метою нейтралізації повторних загроз; 3. зобов'язати усіх посадовців управ та найманих спеціалістів повідомляти про випадки службових злочинів, у тому числі корупційних, які пов'язані з фактами повторної забудови територій, де вже траплялись пожежі; 4. доручити повітовій земській управі проводити процедури розселення потерпілих мешканців на нових територіях громад повіту (Журналы…1885, №2,с.17-19; с.323-326).

9 грудня 1886р., на засіданні чергової сесії Чернігівського губернського земського зібрання було розглянуто питання про збільшення страхових виплат для постраждалих від пожеж осіб. Від фракції ліберальної партії виступив В. Хижняков. У своїй промові він зазначив, що обсяг страхових виплат дуже важливий саме для абсолютної більшості населення регіону - селянського стану, оскільки ринкові ціни на спектр будівельних матеріалів суттєво зросли, а рівень компенсаційних виплат залишився незмінним. Унаслідок цього селянам, які найбільше страждають від пожеж по причині слабкої захищеності їх помешкань важко відновлювати пошкоджені будівлі. У зв'язку з цим губернська земська управа просить збори піти на зустріч своїм виборцям та суттєво збільшити суму страхових виплат від земських інституцій. На превеликий жаль, консервативна більшість зібрання не підтримала ініціативи опозиціонера (Журналы…1886, №5,с.85-89).

23 жовтня 1887р., на засіданні чергової сесії Чернігівського повітового земського зібрання був розглянутий проект експериментального запровадження в експлуатацію при будівництві житла вогнетривких покрівель дахів. Повітова земська управа передбачала, що новітнє технологічне рішення, запропоноване членами ліберальної партії - Г. і Н. Волк-Карачевськими, максимально мінімізує ризик виникнення пожежних ексцесів та обсяг збитків від їх наслідків. Від земських лібералів по цьому питанню виступив В. Хижняков. У своїй промові він зауважив, що проведені теоретичні дослідження покрівель довели, що вони можуть мати суттєве практичне значення. Однак, необхідні конкретні практичні випробування, адже солом'яно-глиняні покрівлі мають протизапальні характеристики і, на відміну від дерев'яних конструкцій, якими раніше масово користувалося селянство, мають витримувати значний обсяг вогневого впливу. Опозиціонер вказав, що нова технологія виготовляється шляхом змішування глиняних мас з соломою та цементом, а тому потрібне підтвердження ефективності засобу на практиці. В. Хижняков відзначив, що у разі успішного випробування технологія без жодних сумнівів буде впроваджена у життєдіяльність населення, що призведе до збільшення страхових капіталів та суттєвого поліпшення соціального та економічного побуту селянства, оскільки збитки від ймовірних пожеж будуть мінімальними, а страхові премії будуть компенсувати усі втрати власників майна. Оратор наголосив на тому, що порушене питання - проблема усього регіону, а тому потрібно невідкладно її вирішувати у практичній площині.

Після обговорення питання Чернігівське повітове земство постановило: направити офіційне клопотання Чернігівському губернському земству про асигнування з бюджету 250 рублів для створення експериментальної, науково-дослідної лабораторії - майстерні, якій буде доручено, після проведення практичних випробувань, займатись виготовленням вогнетривких покрівель дахів у промислових масштабах (Журналы…1887, №1,с.5-7).

Опозиційні аристократи північної України висловлювались з питань протипожежної безпеки й у регіональних мас-медіа, зокрема на шпальтах офіціозу краю - «Черниговских губернских ведомостях». Так, один з провідних членів ліберальної партії - В. Хижняков опублікував статтю про земське протипожежне страхування культових релігійних споруд та правила формування відповідних компенсацій. Репрезентант земських лібералів вказував, що майже усі православні храми Північного Лівобережжя застраховані від пожеж і обставин стихійного характеру, шляхом впровадження високих земських страхових тарифів та передбачених земськими бюджетами компенсаційних виплат для культових і релігійних споруд. Проте, в умовах відсутності налагодженої системи протипожежної системи на регіональному та провінційному рівні цих заходів було вже замало. Виходячи з цього, прогресист наполягав на тому, що земські інституції Чернігівської губернії зобов'язані суттєво збільшити фінансування протипожежного страхування краю.

Наприклад, Чернігівська губернська земська управа може асигнувати не менше 1000 рублів на рік з земського кошторису для здійснення компенсаційних виплат. За таких умов, кам'яні та вкриті залізом церковні споруди у селищах і містах отримають страховку у розмірі до 3 рублів на місяць, а унікальні дерев'яні храми - до 6 рублів на місяць. В. Хижняков особливо наголошував на тому, що потрібно проводити роз'яснювальну роботу серед членів громад - мешканців сіл і містечок, з метою уникнення або мінімізації забудови житловими приміщеннями населених пунктів поблизу культових споруд в інтервалі не менше ніж 50 метрів. Якщо ж жителі будуть порушувати ці рекомендації, тим самим провокуючи масові широкомасштабні пожежі та інерційні процеси при стихійних ситуаціях, то земські установи, як виборні органи місцевого

самоврядування, будуть мати повне право зменшувати компенсаційні виплати до 20% - як для релігійних общин, так і конкретних членів громад.

Представник ліберальних земців відзначив, що губернське та повітові земства Чернігівської губернії мають офіційно запропонувати свої послуги інститутам Російської Православної Церкви у регіоні. Приймати чи відмовлятись від земських пропозицій - це виключна прерогатива і рішення клерикальних кіл. Виборні установи місцевого самоврядування мають поважати будь-яке рішення духовенства регіону та з розумінням ставитись до нього (Хижняков, 1894, с.1).

Не можемо не погодитись з оцінкою зусиль прогресивних земців у галузі протипожежної безпеки, яку надав у своїй фундаментальній праці Б. Веселовський, вказавши, що саме у 80рр. XIX ст. земські інституції зробили суттєвий прорив у справі формування системної політики по відношенню до злободенної проблеми (Веселовский,1909, с.637-643).

Висновки. Резюмуючи викладене можемо стверджувати, що питання протипожежної безпеки у системі імперативів соціальної політики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 60-80 рр. XIX ст. займали не останнє місце. Аналіз історичних джерел, частина яких уперше запроваджується до міжнародного наукового обігу засвідчує, що політика опозиційної аристократичної фронди у вказаній галузі пройшла шлях еволюції: від кристалізації комплексу адміністративно-організаційних засад протипожежної безпеки, централізованого забезпечення засобами боротьби з лихом до формування системної політики у сфері.

У 70-х рр. XIX ст. земські ліберали почали достатньо ґрунтовно підходити до вирішення питань, пов'язаних з пожежною безпекою, що забезпечило впевнений прогрес у розвитку справи. Наприклад, прогресисти акцентували увагу на організаційних аспектах - широкомасштабному впровадженні інституту земського протипожежного страхування; централізованій закупівлі за рахунок коштів земських бюджетів протипожежної техніки та інструментарію з елементами співфінансування з громадами; організації добровільних груп вогнеборців; створенні протипожежних товариств у громадах, які по суті стали праобразами майбутньої протипожежної служби; регулярному збільшенні асигнувань з земських бюджетів на поточні потреби боротьби з пожежами та їх наслідками; боротьбі з проявами корупції та дотриманням прав і свобод людей у контексті пошуку балансу між принципами приватної власності та суспільного блага.

Вже у 80-х рр. XIX ст. протипожежна політика ліберальних земців набуває системного характеру. Прогресисти належним чином піклувались не тільки про ліквідацію пожежних ексцесів та їх наслідків, значне підвищення протипожежних страхових та компенсаційних виплат, а й про запровадження до життєдіяльності населення краю новітніх модерних технологій, зокрема - вогнетривких покрівель дахів, які ефективно витримували вогневе навантаження і максимально знижували масштаб збитків від пожеж. З метою поширення згаданих новацій для пересічного населення, опозиціонери ініціювали створення профільної майстерні-лабораторії, яка повинна була виробляти покрівлі у промислових масштабах. Відзначимо і той факт, що члени земської ліберальної партії північної України використовували усі наявні можливості для формування основ системи протипожежної безпеки, скажімо - інструмент комерційної акумуляції фінансових ресурсів у банківських установах.

У цілому можна констатувати, що опозиційна аристократична фронда Північного Лівобережжя успішно поєднувала у своїй протипожежній політиці різні за природою інструменти - адміністративні, фінансово-економічні та науково-технологічні, що і дозволило лібералам допомогти селянству добитись помітних зрушень у боротьбі з пожежними ексцесами.

Джерела та література:

Веселовский, Б.Б. (1909). История земства за сорок лет. СПб.: Издательство О.Н. Поповой. Т.II. 703с.

Гаврилов, М. (1886) Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии. Том I. Городницкий уезд (1865-1884). Чернигов:Земская типография. 618с.

Журналы… (1866) Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания 1866 года. Чернигов: Типография Губернского правления. 130с.

Журналы… (1875) Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1874 года. Чернигов: Земская типография. 356с.

Журналы… (1876) Журналы очередной сессии Борзенского уездного земского собрания 1875 года. Чернигов: Земская типография. 127 с.

Журналы… (1881a) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшейся в 1881 году. *Земский сборник Черниговской губернии*. Чернигов: Земская типография, №1 - 4. 874с.

Журналы… (1881b) Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1881 года. Чернигов: Земская типография. 496с.

Журналы… (1885) Журналы очередного Городнянского уездного земского собрания 1884 года. Гомель: Типография Ш.Фридланда. 178 с.

Журналы… (1886) Журналы и стенографический отчет Черниговского губернского земского собрания очередной сессии 1886 года. *Земский сборник Черниговской губернии*. №9-10. 910с.

Журналы… (1887) Журналы Черниговского уездного земского собрания 1886 - 1887гг. со сметой на 1888 год. Чернигов: Типография Губернского правления. 238с.

Котельницький, Н. (2019a) «Письма из деревни» Н.Н. Волк - Карачевського як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр.XIXст.). *Історія науки та біографістика*. №2. С.350 - 384.

Котельницький, Н. (2019b) Публіцистика братів Н.Н. та Г.Н. Волк-Карачевських як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр.XIXст.). *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. №1. С.125 - 142.

Котельницький, Н. (2022) Наукові праці О.П.Шлікевича як джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України(60-80рр. XIX ст.). *Сіверщина в історії України*. Випуск 15. С. 95-100.

Хижняков, В. (1894). Страхование церквей в Черниговской губернии. *Черниговские губернские ведомости. Часть неофициальная*. №168. 23 июля. С.1.

References:

Gavrilov, M. (1886). Svod postanovlenij uezdnyh zemskih sobranij Chernigovskoj gubernii. Tom I. Gorodnickij uezd(1865-1884). [Collection of resolutions of district zemstvo assemblies of Chernigov province. Volume I. Gorodnitsky district (1865-1884)]. Chernigov:Zemskaja tipografija. 618c. [In Russian].

Hizhnjakov, V (1894). Strahovanie cerkvej v Chernigovskoj gubernii. *Chernigovskie gubernskie vedomosti. Chast' neoficial'naja*. №168. 23 ijulja. S.1. [In Russian].

Kotel'nyc'kyj, N. (2019a). «Pys'ma yz derevny» N.N. Volk - Karachevs'kogo jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukrai'ny (60-80rr. XIX st.). ["Letters from the Village" by N.N. Volk - Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Istorija nauky ta biografistyka*. №2. S.350 - 384. [In Ukrainian].

Kotel'nyc'kyj, N. (2019b). Publicystyka brativ N.N. ta G.N. Volk-Karachevs'kyh jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukrai'ny(60-80rr. XX st.). [Journalism of the brothers N.N. and G.N. Volk-Karachevsky as a source for the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *SCRIPTORIUM NOSTRUM*. №1. S.125 - 142. [In Ukrainian].

Kotel'nyc'kyj, N. (2022). Naukovi praci O.P.Shlikevycha jak dzherelo z istorii' zems'kogo liberal'nogo ruhu na pivnochi Livoberezhnoi' Ukrai'ny(60-80rr.HIHst.). [Scientific works of O.P. Shlikevych as a source on the history of the zemstvo liberal movement in the north of Left-Bank Ukraine (60-80s of the 19th century)]. *Sivershhyna v istorii' Ukrai'ny*. Vypusk 15. S. 95-100. [In Ukrainian]

Veselovskij, B. (1909). Istorija zemstva za sorok let. [History of the Zemstvo for forty years].SPb.: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. T.II. 703s. [In Russian]

Zhurnaly… (1866) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija 1866 goda. [Minutes of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of 1866]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija. 130s. [In Russian].

Zhurnaly… (1875) Zhurnaly zasedanij Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1874 goda. [Minutes of the meetings of the Chernigov provincial zemstvo assembly of the regular session of 1874]. Chernigov: Zemskaja tipografija. 356s. [In Russian].

Zhurnaly… (1876) Zhurnaly ocherednoj sessii Borzenskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1875 goda. [Minutes of the regular session of the Borzensky district zemstvo assembly of 1875]. Chernigov: Zemskaja tipografija. 127 s. [In Russian].

Zhurnaly… (1881a) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshejsja v 1881 godu. *Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii*. [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1880, held in 1881]. Chernigov: Zemskaja tipografija, №1 - 4. 874s. [In Russian].

Zhurnaly… (1881b) Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1881 goda. [Journals of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly, regular session of 1881].Chernigov: Zemskaja tipografija. 496s. [In Russian].

Zhurnaly… (1885) Zhurnaly ocherednogo Gorodnjanskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1884 goda. [Journals of the regular Gorodnyansky District Zemstvo Assembly of 1884]. Gomel': Tipografija Sh.Fridlanda. 178 s. [In Russian].

Zhurnaly… (1886) Zhurnaly i stenograficheskij otchet Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija ocherednoj sessii 1886 goda. [Journals and stenographic report of the Chernigov Provincial Zemstvo Assembly of the regular session of 1886]. Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. №9-10. 910s. [In Russian].

Zhurnaly… (1887) Zhurnaly Chernigovskogo uezdnogo zemskogo sobranija 1886 - 1887gg. so smetoj na 1888 god. [Journals of the Chernigov District Zemstvo Assembly of 1886 - 1887 with an estimate for 1888]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija. 238s. [In Russian].

Надійшла до редакції / Received: 10.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 16.02.2025

УДК 94 (477.8) «1900 – 1917»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-24-32

Anti-Protestant activities of the Black Hundreds in Volhyn region on the eve and during the World War I

Yaroslav P. Tsetsyk
National University of Water and Environmental Engineering
Candidate of historical sciences, Associate professor (Ukraine)
email: slavatsetsik@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2527-2155
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019

Abstract

The aim of the article *is to study the key areas of anti-Protestant activity of the Black Hundreds in Volhyn region and their role in the aggravation of interethnic relations.* ***The research methodology*** *is based on the use of special historical (comparative-historical and chronological) and general scientific research methods (generalization, synthesis and analysis), which, in combination with the principles of historicism, polyfactoriality and objectivism, created the necessary conditions for objective analysis and coverage of the tasks set.* ***The scientific novelty*** *of the work lies in the fact that the author, based on materials from the Black Hundreds press, scientific works, and archival documents, investigated the anti-Protestant direction of the Volyn Black Hundreds, who, together with the clergy of the Russian Orthodox Church, contributed to the aggravation of interfaith and interethnic relations in the region.* ***Conclusions.*** *Based on an impartial analysis of archival documents, materials from the periodical press and scientific works, the key directions of the anti-Protestant activity of the Volyn Black Hundreds on the eve and during the First World War were investigated. It was found that at the beginning of the 20th century. in Volyn there was an increase in the number of Protestant communities at the expense of the local population. It was noted that the Protestant faith was brought to the region by German and Czech agrarian colonists. The German agrarian colonists who moved to Volyn were Protestants, but gradually the Protestant faith began to spread among the local population. After the start of its activities, the Black Hundreds Union of the Russian People launched an active and purposeful campaign aimed at discrediting Protestants. On the eve and especially during the First World War, pressure from the authorities and the Black Hundreds on Protestants intensified. Carrying out anti-Protestant activities, the allies regularly held missionary anti-Protestant courses for the zealots of the union and missionary priests in the Pochaiv Lavra. Information about the activities of the missionary priests was regularly published on the pages of the Black Hundreds press. This direction of activity of the allies contributed to an even greater aggravation of inter-confessional and inter-ethnic relations in Volhynia.*

Keywords: *Protestants, Black Hundreds, colonists, missionary priests, zealots, authorities.*

Антипротестантська діяльність чорносотенців на Волині напередодні та під час Першої світової війни

Ярослав Цецик
Національний університет водного господарства та природокористування
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: slavatsetsik@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2527-2155
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/E-8054-2019

Анотація

Метою статті *є дослідження ключових напрямів антипротестантської діяльності чорносотенців на Волині та їх ролі у загостренні міжнаціональних взаємовідносин.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на використанні спеціальних історичних (порівняльно-історичного та хронологічного) та загальнонаукових методів дослідження (узагальнення, синтезу та аналізу), що у поєднанні з принципами історизму, поліфакторності та об'єктивізму, створило необхідні умови для об'єктивного аналізу та висвітлення поставлених завдань.* ***Наукова новизна роботи*** *полягає у тому, що автор на основі матеріалів чорносотенної преси, наукових праць та архівних документів дослідив антипротестантський напрям діяльності волинських чорносотенців, які спільно з кліром РПЦ сприяли загостренню міжконфесійних та міжнаціональних взаємовідносин у регіоні.* ***Висновки.***

На основі неупередженого аналізу архівних документів, матеріалів періодичної преси та наукових праць досліджено ключові напрями антипротестантської діяльності волинських чорносотенців напередодні та під час Першої світової війни. З'ясовано, що на початку XX ст. на Волині спостерігалося зростання чисельності протестантських громад за рахунок місцевого населення. Відзначено, що протестантське віровчення у регіон було принесено німецькими та чеськими аграрними колоністами. Німецькі аграрні колоністи, що переселялися на Волинь були протестантами, але поступово протестантське віровчення почало розповсюджуватися й серед місцевого населення. Після початку діяльності чорносотенний Союз російського народу розпочав активну та цілеспрямовану кампанію спрямовану на дискредитацію протестантів. Напередодні й особливо під час Першої світової війни тиск з боку органів влади та чорносотенців на протестантів посилився. Проводячи антипротестантську діяльність союзники для ревнителів союзу та священників-місіонерів регулярно проводили у Почаївській Лаврі місіонерські антипротестантські курси. Інформація про діяльність священників-місіонерів публікувалася на сторінках чорносотенної преси. Цей напрям діяльності союзників сприяв ще більшому загостренню міжконфесійних і міжнаціональних взаємовідносин на Волині.

Ключові слова: *протестанти, чорносотенці, колоністи, священники-місіонери, ревнителі, органи влади.*

Постановка проблеми. Об'єктивне дослідження та висвітлення різних напрямів діяльності чорносотенців створюють умови для розуміння складних суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які відбувалися на Волині на початку XX ст. Одним із пріоритетних напрямів діяльності Союзу російського народу напередодні та під час Першої світової війни був антипротестантський. Це було зумовлено тією обставиною, що на Волині почали проглядатися тенденції до зростання чисельності протестантських громад за рахунок місцевого населення. У своїй діяльності союзники спільно з кліром РПЦ робили усе можливе, щоб дискредитувати протестантське віровчення в очах широких верств населення. З цією метою ними регулярно проводилися відповідні місіонерські курси для священників-місіонерів та ревнителів союзу й не лише з Волині, а й з інших губерній. У чорносотенній пресі було надруковано велику кількість статей антипротестантського змісту, особливо під час Першої світової війни. Цей напрям діяльності союзників ще більше загострив і так не просту міжконфесійну ситуацію на Волині.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Упродовж останніх десятиліть українські вчені досліджують питання пов'язані з зародженням та діяльністю протестантських громад на підросійській Україні у тому числі й Волині. Становище да діяльність пізньопротестантських громад розглянув у дисертаційному дослідженні І. А. Опря (Опря, с. 2006). Наукова стаття Т. Г. Бобко присвячена впливу Першої світової війни на поширення пізньпротестантського руху на Україні (Бобко, с. 2008). Релігійна політика імперської влади на Волині проаналізована у монографії С. І. Жилюка та В. Є. Бойко (Жилюк & Бойко, с. 2010). Питання пов'язані з історію становлення та розвитку протестантизму в Україні висвітлила В. Любащенко (Любащенко, 1995). Окремі питання досліджуваної теми дослідив С. Пєтков (Пєтков, 2022). Ключові напрями німецької аграрної колонізації на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. та їхні взаємовідносини з імперською владою з'ясував О. Шмид (Шмид, 2008). Причини та наслідки ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни висвітлили С. Гаврилюк, Я. Цецик та Ю. Олексін (Гаврилюк, Цецик & Олексін, 2022) та О.А. Мельничук, Я.П. Цецик та Л.Х. Тихончук (Мельничук, Цецик & Тихончук , 2023).

Для об'єктивного дослідження міжконфесійних взаємовідносин та висвітлення ролі чорносотенців у їх загостренні використано документи, що зберігаються у фондах Державного архіву Волинської області (далі ДАВО) (Ф. 6. Луцька чоловіча гімназія). Надзвичайно важливими при дослідженні питань досліджуваної теми є документи, що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Києві (далі ЦДІА України у Києві (Ф. 442. Канцелярія київського генерал-губернатора). Значний обсяг інформації отримано під час аналізу матеріалів чорносотенної періодичної преси та видань православної церкви. Насамперед це «Почаївський листок», «Волинські єпархіальні відомості» та «Волинське життя» в яких було опубліковано велику кількість статей із досліджуваної проблематики. Аналіз архівних документів та матеріалів чорносотенної преси створюють необхідні умови для всебічного та об'єктивного дослідження антипротестантської діяльності союзників напередодні та на початку Першої світової війни.

Мета статті. У запропонованому дослідженні автор поставив за мету на основі матеріалів чорносотенної преси, архівних джерел та наукових праць проаналізувати ключові напрями антипротестантської діяльності Почаївського відділу СРН на Волині напередодні та під час Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Важливу роль у розповсюдженні протестантського віровчення на Волині відіграли німецькі аграрні колоністи. Напередодні Першої світової війни у Волинській губернії проживало близько 200 тис. німецьких колоністів. На початку ХХ ст. на них з боку органів влади та РПЦ було направлено низку в більшості випадків безпідставних звинувачень, зокрема «у мирному завоюванні» росії, ворожому ставленні до влади та місцевих селян, популяризації серед місцевих жителів «штундизму», який відповідно до позиції імперської влади підривав основи самодержавного устрою імперії (Шмид, 2008 , с. 96-97).

Зростання кількості протестантів у регіоні, як і в імперії в цілому, насамперед пов'язане з тим, що 17 квітня 1905 р. було оприлюднено Маніфест імператора «Про зміцнення засад віротерпимості». Після цього відбулася активізація діяльності протестантських громад адже з цього часу православні мали змогу легально змінювати конфесію (Любащенко, 2010 , с.243). Важливу роль у зміцненні позицій протестантів на Волині також відіграло й зародження на її території адвентизму ще у 1870-х рр., а з 1890-х рр. цей рух набув поширення. Після офіційного визнання адвентизму у 1906 р. їхні громади розпочали легалізацію. На початку ХХ ст. чисельність адвентистів почала зростати за рахунок місцевих жителів, які відійшли від православ'я (Цецик, 2015 , с. 150). Відповідно до свідчень волинського губернатора у 1909 р. на Волині було 14 тис. адвентистів (Жилюк & Бойко 2010 , с. 150).

Восени 1906 р. було видано Указ про організацію протестантських общин для осіб, «які від'єдналися від православ'я, надавалося право на вільне сповідування їх віри та відправлення релігійних обрядів». Відповідно до цього документа протестанти мали право створювати релігійні общини. Заборонялися лише ті віровчення, що були заборонені, а пропаганда їхнього віровчення переслідувалася. «Сектанти, що бажали створити общину направляли в місцеве губернське правління заяву за підписами не менше 50 осіб». У ній вказувалося: її найменування, місцевість де вона мала діяти, місцезнаходження діючого чи планованого будівництва молитовного будинку, дані про осіб, які підписали заяву. Заяву мали розглянути впродовж місячного терміну з дня подання, у випадку відсутності всіх документів давався тиждень, щоб їх подати (Именной, 2006 , с. 1; Гаврилюк, Цецик & Олексін, 2022 , с. 18-19).

Отже, на початку ХХ ст. імперською владою було офіційно дозволено переходити з православної віри до інших конфесій, які були не заборонені в імперії. Це призвело до того, що на Волині почала зростати кількість римо-католиків та протестантів саме за рахунок колишніх парафіян РПЦ, що викликало негативну реакцію з боку православного кліру.

Починаючи з 1906 р. на Волині активізував діяльність Союз російського народу (СРН) біля джерел формування організаційної мережі якого стояло православне духовенство, насамперед архієпископ волинський та житомирський Антоній. Одним із ключових принципів діяльності СРН був «захист православної віри». Відразу ж після утворення чорносотенці розпочати активну та цілеспрямовану дискредитацію протестантів, римо-католиків та іудеїв у регіоні. На сторінках союзної преси з'явився цілий цикл публікацій антипротестантського спрямування, що мав чітко окреслену мету дискредитувати своїх опонентів в очах широких верств населення. На початку ХХ ст. російські праворадикали вважали, що відношення уряду до «інородців м'яким і вимагали застосування більш дієвої політики обмежень: витіснення національних мов, культури, традицій з метою перетворення росії в однонаціональну державу» (Пєтков, 2022 , с. 175).

Аналізуючи ситуацію, що склалася на «окраїнах» імперії російські націоналісти стверджували, що після закінчення російсько-японської війни у державі відбувалися смути, приниження багатьох «милих російському серцю ідеалів, зміна державного ладу, ворожий рух окраїнних інородців… і над цим усім безкінечна гіркота образи й ганьби – «орел двоголовий переможений» (Сергиевский, 1908 , с.1).

Російські націоналісти вважали, що у боротьбі з «окраїнним сепаратизмом» на уряд не можна «покладати великих надій». Тому справа «охорони єдності російської держави лягла» на плечі російських товариств та союзів у тому числі й російського окраїнного товариства. Своїм завданням воно визначило зміцнення російської державності, та культури на окраїнах імперії. Вважали, що було б дуже добре, щоб всі російські громадяни сповідували одну релігію, «всі були росіянами і тільки росіянами», але розуміли, що цього не може бути (Сергиевский, 1908 , с. 1).

Імперські чиновники, що проходили службу у Західному краї у тому числі й Волинській губернії користувалися рядом привілеїв у тому числі й надбавками до заробітної плати.

Наприкінці 1909 р. Міністерство внутрішніх справ направило київському генерал-губернатору документ щодо можливості перегляду діючого положення та скасування привілеїв чиновникам у 9-ти Західних губерніях. Генерал-губернатор мав викласти свої міркування з питання скасування привілеїв чи навпаки їх збереження. Окремо ставилося питання за умови їх збереження, можливості відміни привілеїв для окремих категорій службовців (ЦДІА України у Києві. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 767. Арк. 1). Як свідчить аналіз цього документа волинський і подільський губернатори, чільні діячі РПЦ виступили категорично проти скасування привілеїв

чиновникам, вчителям гімназій тощо адже вони будучи вихідцями з етнічних російських земель, відігравали провідну роль у реалізації русифікаторської політики у поліетнічному суспільстві західного регіону імперії.

В одній із публікацій увага акцентувалася на тому, що засланий ще у 1888 р. на поселення на Кавказ за те, що був протестантом селянин із с. Синьова (Рівненський повіт) П. Апончук повернувся після 18 років заслання. Після звільнення він продовжував пропагувати своє віровчення одночасно з цим робив спроби позбавити своїх повнолітніх синів православного віросповідання права на володіння землею, котру вони отримали у спадок від діда. Місцеві союзники діючи у властивому їм руслі організували та провели сільський схід, на якому було розглянуто всі «порушення» П. Апончука, а справу передали до суду. У результаті його ув'язнили на 6 місяців та «позбавили всіх прав і привілеїв» (Суд, 1911 , с. 24).

Таким чином, чорносотенці на сторінках своїх пресових органів звинувачували представників інших етногруп та конфесій у ворожому ставленні до імперії, висували ідею, що має бути одна релігія. Також вони показували свої «перемоги» над протестантами, що широко висвітлювалося з метою пропаганди їх ідеології й дискредитації протестантів.

Напередодні Першої світової війни на сторінках союзної преси різко зросла кількість публікацій антипротестантського змісту. Це було зумовлено тим чинником, що більшість протестантів у регіоні складали німецькі аграрні колоністи, а саме в цей період посилився тиск на німців та протестантів з боку органів імперської влади.

Зокрема стверджувалося, що зростало засилля протестантів, а їхні «вожаки діяли нахабно». З вуст тих хто їм співчував часто лунали звинувачення про те, що православні місіонери налаштовували населення проти протестантів та «дозволяли собі насилля та образи сектантів навіть під час їхніх молитовних зібрань». Але союзники вважали, що їхні місіонери-ревнителі діяли вірно та не прикривалася «сектантською брехнею», одночасно з цим вони не заперечували свого «войовничого характеру» діяльності адже місія союзників була «бойовою організацією православ'я, боролася за церкву й діяла відкрито» (Миссионерский а, 1914 , с. 5-7).

Союзники акцентували увагу на тому, що непоодинокими були випадки коли чоловіки-протестанти насильно змушували свої родини приймати їхню віру. Так, в одному з номерів «Почаївського листка» описувалася ситуація з родиною М. Гордієнко з Чернігівської губернії, котрий, застосовуючи силу, змусив дружину та дітей перейти з православ'я в адвентистське віровчення. Як писав автор статті він «жорстоко побив» свою дружину за те, що вона не бажала сповідувати адвентизм, а перехожі «православні відливали її водою», але як стверджувалося у публікації подібні випадки траплялися за межами Волинської губернії (Миссионерский, 1914b, с. 3-4).

У своїй антипротестантській пропаганді чорносотенці використовували ту обставину, що прибічники протестантського віровчення не молилися перед іконами. Цей факт союзники інтерпретували так, немов вони «глумилися над іконами», що було рівнозначним нарузі над портретами батьків (Скляренко, 1914 , с.12-14).

Коли траплялися випадки, що протестанти поверталися назад до православ'я, ці факти союзники подавали як перемогу їхніх антисектантських місіонерських структур і цілком зрозуміло з метою підвищення власного іміджу вони про це інформували суспільство. Про один із таких випадків писалося, що М. Собко, який був братом пресвітера протестантської громади у с. Малі Горошки у 1906 р. порвав з православною вірою й перейшов у протестантську. Парафіяльний священник зустрічаючи його на вулиці регулярно проводив із ним бесіди у результаті яких він знову «почав відвідувати місцеву церкву». Через деякий час М. Собко прийняв рішення повернутися з протестантського віровчення до православ'я, але захворів і в результаті попросив місцевого священника його сповідати (Мартинюк, 1914 , с. 4).

Таким чином, у союзній пресі увага акцентувалася на тому, що окремі протестанти насильно змушували своїх дружин та дітей приймати їхню віру. З іншого боку аналіз подібних публікацій свідчить, що такі випадки відбувалися далеко за межами Волині, тому достовірність викладеної інформації викликає сумніви. Про осіб, які вирішили порвати з протестантським віровченням і перейти до православ'я писалося у світлих тонах й це подавалося як заслуга православних священників-місіонерів котрі вели боротьбу з сектанством під керівництвом СРН.

Події Першої світової війни великою мірою вплинули на формування світоглядних принципів населення України. Адже з 1914 р. на українських землях велися активні воєнні дії, а на Волині дислокувалася велика кількість військових частин. Воєнні дії призвели до руху великої кількості людей. Євангельські християни мали змогу спілкуватися з представниками різних регіонів імперії. У свою чергу солдати імперської армії, що були протестантами за можливості намагалися відвідувати зібрання, що проводилися місцевими. Так, унтер-офіцер Ягниненко 26 вересня 1916 р. доповідав, помічникові начальника Волинського Губернського жандармського управління, що солдати 434 пішої Подільської дружини, які охороняли залізницю Житомир-Коростень відвідували баптистські зібрання у с. Холостне Житомирського повіту. Поліцейським

також було відзначено що у с. Холостне приїзжав із Житомира військовослужбовець М. Стесюк. Повертаючись до казарм солдати-протестанти як правило обговорювали почуте на зібранні й тим самим проповідувати свої конфесійні переконання (Бобко, 2008 , с. 49).

Під час війни було створено умови за яких, зокрема, українці, що жили на Півдні й опинилися на Правобережжі, почули, що в деяких місцях протестанти виголошували проповіді українською мовою. Це стало одним із чинників розповсюдження протестантизму. Адже в РПЦ мовою богослужіння була російська чи старослов'янська, а більшість зрусифікованого православного духовенства не мало змоги задовольняти потреби мирян, що прагнули богослужіння українською мовою. Використання української мови відповідало інтересам віруючих (Бобко, 2008 , с. 50).

Початок Першої світової війни ознаменував низку обмежень щодо діяльності протестантських громад на Україні. Влада розпочала наступ на них головним аргументом якого було шпигунство на користь Німеччини. Органами влади було розроблено низку урядових інструкцій та розпоряджень спрямованих на ліквідацію мережі протестантських церков (Опря, 2006 , с. 29). Подібні утиски спостерігалися й в інших регіонах підросійської України. Після початку війни поширеними формами боротьби з сектантами на Правобережній Україні стали арешт пресвітерів та їх мобілізація в армію (Опря, 2006 , с. 154).

У «Почаївському листку» було опубліковано ряд статей в яких закликали боротися протестантами «адже німецькі сектантські організації ставили перед собою під виглядом релігійних антидержавні політичні цілі». Проводячи цілеспрямовану антипротестантську кампанію, «союзники» вважали, що діяльність протестантів під час війни спрямовувалася на «мирне завоювання росії». Засліплені чи підкуплені штундисти «продовжували свою зрадницьку роботу» (Мельничук, Тихончук & Цецик 2022 , с. 17-18).

Отже, під час Першої світової війни органи імперської влади докладали значних зусиль, щоб припинити діяльність протестантських громад у підросійській Україні, хоча частина мобілізованих до армії належали саме до їхніх конфесій. Одночасно з цим посилився тиск на німецьких колоністів, які проживали у регіоні.

Під час Першої світової війни негативне ставлення до німецьких аграрних колоністів у суспільстві підігрівалося ще й тим, що вони були протестантами. Ситуація ускладнювалася й діями органів влади. Міністр народної освіти 23 серпня 1914 р. циркулярно інформував попечителя Київського навчального округу, що учні чеської національності, які навчалися в закладах освіти, які підкорялися міністерству народної освіти й були в іноземному підданстві, але переходили в російське, могли бути допущені до відвідування уроків ще до переходу. Натомість учні, що перебували у німецькому, австрійському та угорському підданстві звільнялися від відвідування уроків до тих пір доки їх батьки не заберуть документи. Циркуляром від 3 вересня 1914 р. всі студенти вищих навчальних закладів, які були німецькими, австрійськими чи угорськими підданими, підлягали усуненню від занять до тих пір поки вони не прийняли б російського підданства (ДАВО. Ф. 6. Оп. 1 Спр. 146. Арк. 269).

В одній із публікацій на освітню тематику писалося, що під час війни у сусідні з німецькими колоніями школи почали вступати на навчання діти колоністів, частина з яких закінчили німецькі школи, що функціонували в їхніх селах. Під час вступу вони стверджували, що їхньою головною метою було вивчити «російську мову, пізнати православну віру та перейти в лоно православної церкви». Однак насправді, як стверджував автор статті, німецькі колоністи-протестанти переслідували зовсім іншу мету. Товаришуючи з однокласниками вони запрошували їх до себе в гості де дарували «баптистські видання», запрошували на свої зібрання й таким чином проповідували своє віровчення не лише серед учнів, а й також і серед їхніх батьків (Немцы, 1915 , с. 676).

Таким чином, після початку ведення воєнних дій міністр народної освіти видав циркулярне розпорядження про те, що всі без винятку учні, які перебували у підданстві воюючих з імперією держав звільнялися від відвідування уроків, а їхні батьки мали забрати документи з навчальних закладів. Щодо дітей німецьких колоністів, які продовжували навчання констатувалося, що головною метою їхнього перебування у школах була пропаганда протестантизму серед однокласників та їхніх батьків, хоча жодного факту подібного виду діяльності наведено не було.

Одним із ефективних на думку союзників елементів протидії протестантам була діяльність ревнителів-місіонерів, яких готували на місіонерських (антисектантських курсах), що регулярно проводилися у Почаївській Лаврі. Про їх проведення інформувала союзна преса. Так, у 1910 р писалося з 19 по 24 вересня для 30 священників 3-х учителів-місіонерів з Чернігівської та Холмської єпархій та осіб, які «цікавилися боротьбою з сектантством не з обов'язку, а з любові до православ'я» за участі архієпископа Антонія було проведено антипротестантські курси. Під час їх відкриття було проаналізовано «питання про успіхи розповсюдження штундизму». Серед причин швидкого розповсюдження «штундизму» вважали послабленням

зав'язків духовенства із селянами. Тому й «штундизм легко поширювався, коли йому не ставили перепон». «Штундисти-місіонери – не переконані віруючі, а наймити, що займалися пропагандою з корисних розрахунків». Православним потрібно було взяти до уваги «загальне послаблення релігійності» серед селян. Потрібно було посилити «церковно-обрядове життя», сприяти задоволенню релігійних потреб населення (С-кий, 1910 , с.17-18).

Аналізуючи результати роботи антипротестантських місіонерів, союзники та православне духовенство на сторінках своїх пресових органів констатували, що у результаті в окремих місцевостях чисельність протестантів значно зменшилася. А після початку воєнних дій в окремих населених пунктах «штунда притихла». Так, у с. Адамівка Заславського повіту відповідно до інформації місцевого парафіяльного священника залишилося лише 13 «штунд», хоча раніше було близько 60 осіб «заражених штундою» хоча офіційно вони рахувалися православними (Молчанов, 1915 , с. 172). В іншій статті констатувалося, що позитивні результати пастирсько-місіонерської діяльності у с. Пекарщина Житомирського повіту не забарилися. Православні настрої парафіян зміцнилися, а впливи «сектанства послаблювалися з кожним днем». Ще одним фактором, який вплинув на зміцнення православ'я було проведення пишних релігійних свят, а в такі моменти «сектанти розуміли, що для всіх вони стали чужими». У результаті почастішали випадки переходу протестантів у православ'я (A.b, 1915 , с. 276).

Таким чином, під час Першої світової війни посилився тиск на волинських протестантів, а діяльність чорносотенних місіонерів-священників широко висвітлювалася у пресі. У більшості з публікацій на цю тематику констатувалося, що завдяки їхній діяльності у ряді сіл кількість сектантів зменшилася, а позиції православ'я зміцнилися.

Під час війни у пресі продовжували друкуватися статті спрямовані проти протестантського віровчення. В одній із них посилаючись на газету «Євангельська труба», котру розповсюджували серед протестантів Волині, автор, посилаючись на її матеріали, доводив, опираючись на Біблію, що вони її «неправильно трактували». У статтях подібного змісту акцент робився на тому, що релігійна вчення сектанти викривлювали свідомо (A.c, 1915 , с. 285-287).

Аналізуючи причини появи баптистів у с. Холосно Білошицької парафії Житомирського повіту писалося, що місцевий селянин Х. Стесюк у 1906 р. «зійшовся з штундами» й почав проповідувати їхнє віровчення серед своїх родичів та односельців, а допомагали йому в цьому місцеві німецькі колоністи-баптисти Едель і Баєр. У травні 1907 р. у с. Холосно було розкидано понад шістдесят примірників «євангельського катехізису», почали з'являтися видання «російських баптистів», а в село постійно приїжджали проповідники, котрі зупинялися у Баєра. Це призвело до того, що у селі з'явилися місцеві баптисти. Але коли у селі збудували та освятили церкву, а на допомогу в «боротьбі з штундою прийшла місцева школа» в якій вчителями почали призначати випускників Лаврської школи, що закінчили місіонерські курси, то після цього протестантське віровчення у селі окрім родини Стасюка ніхто більше не сповідував (С., 1915 , с. 325-324).

Аналізуючи причини появи «штунди» у Ковелі у 1915 р. констатувалося, що вони з'явилися у місці ще у 1908 р. завдяки пропаганді німецьких проповідників. Найбільша кількість протестантів була серед працівників залізниці. Серед «сектантів» уродженців Волині було мало, здебільшого це були вихідці з інших губерній насамперед – католики. Незважаючи на таку ситуацію місцеві пастирі-ревнителі прийняли рішення дати їм відсіч. Приїжджаючи до Ковеля єпархіальний місіонер збирав ревнителів та проводив з ними бесіди. Саме добре навчені ревнителі принесли велику «користь у боротьбі з штундою». Прийняті православними міри дали бажаний результат: припинилися «відпадання від православ'я», а впливи протестантів поступово ослабли (A.a, 1915 , с. 356).

21 червня 1915 р. у Харкові під час зібрання «сектантів-баптистів стався обурливий інцидент не позбавлений політичної тенденційності». Під час проведення імпровізованого зібрання сектантів на, які вони запрошували всіх бажаючих та пропонували молитися «хто як уміє», один із присутніх на зібранні, православний М. К., почав вимовляти встановлену церквою молитву за царя та воїнство на полі брані. Це не сподобалося сектантам й вони «демонстративно перервали молитву» та намагалися вигнати його з зібрання при цьому лунали вигуки, що він «урядовий шпигун» (Бушев, 1915 , с. 422).

Висновки. Отже, як бачимо, у низці статей, опублікованих під час Першої світової війни на сторінках союзної преси, саме німецьких колоністів-протестантів звинувачували у пропаганді свого віровчення у різних населених пунктах Волинської губернії. Особлива увага приділялася тому, що протестанти неправильно трактували Біблію. В окремих публікаціях союзники намагалися вплинути на суспільну думку та показати, що сектанти на своїх зібраннях протидіяли тим хто молився за перемогу у війні. У дусі тогочасної чорносотенної пропаганди детально висвітлювалася роль православних місіонерів, які протидіяли розповсюдженню сектантства.

Таким чином, напередодні та під час Першої світової війни чорносотенці проводили активну антипротестантську кампанію, а на сторінках їхніх пресових органів було опубліковано

на цю тематику значну кількість статей. Шквал безпідставних звинувачень німецьких аграрних колоністів та місцевих протестантів, який лунав у досліджуваний період зі сторінок чорносотенної преси, сприяв ще більшому ускладненню й так не простих міжконфесійних взаємовідносин на Волині. Паралельно з цим у чорносотенній пресі регулярно друкувалися статті в яких інформували про організацію та проведення у Почаївській Лаврі чергових місіонерських антипротестантських курсів, висвітлювалася діяльність союзників і священників-місіонерів, які протидіяли діяльності протестантських громад на Волині.

Подяка. Автор висловлює подяку працівникам Державного архіву Волинської області та Центрального державного історичного архіву України у Києві за надану допомогу у підготовці матеріалів.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для дослідження та публікації статті.

Джерела та література:

А. М. (1915a). На божественной страже. г. Ковель. с. Мизов. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 23-й. С. 356.

А. М. (1915b). На божественной страже. с. Пекарщина Житомирскаго уезда. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 18-й. С. 275-276.

А. М. (1915c). Сектантское суемудрие. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 19-й. С. 285-287.

Бобко, Т.Г. (2008). Вплив Першої світової війни на поширення пізньопротестантського руху в Україні. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* Запоріжжя: Просвіта. Вип. XXII. С. 48-51.

Бушев, А. (1915). Политиканство сектантов-баптистов. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 27-й. С.422.

Гаврилюк, С., Цецик Я. & Олексін Ю. (2022). Ускладнення міжконфесійних взаємовідносин на Волині напередодні та під час Першої світової війни. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія : Історія.* Вип. 41. С. 18-25. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25

ДАВО - Державний архів Волинської області

Жилюк, С. І. & Бойко, В. Є. (2010). Релігійна політика царизму на Волині (1793-1917 рр.). Рівне : Вид-во Національного університету «Острозька Академія», 228 с.

Именной (1906). Именной Высочайший Указ. О порядке устройства отделившимися от православия сектантами общин, а также о правах и обязанностях оних лиц. *Волынская жизнь.* 24 октября (6 ноября). № 9. 1.

Любащенко, В. (1995). Історія протестантизму в Україні. Курс лекцій. Львів : «Просвіта». 350 с.

Мартынюк, И. (1914). Противосектантский отдел. Совесть заговорила. *Почаевский листок.* 25 мая. № 19. С. 4.

Мельничук, О. А., Тихончук Л. Х., & Цецик Я. П. (2022). Роль чорносотенців у розгортанні міжнаціональних конфліктів на Волині під час Першої світової війни. *Сторінки історії.* К. : НТУ України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». С. 9-24. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578

Миссионерский отдел (1914a). Народный гнев против воинствующаго «нововерия» и сектантское засилье. *Почаевский листок.* 12 марта № 9. С. 5-7.

Миссионерский отдел (1914b). Народный гнев против воинствующаго «нововерия» и сектантское засилье. *Почаевский листок.* 18 марта. № 10. С. 3-4.

Молчанов, А. (1915). Из отчета уезднаго миссионера. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 11-й. С. 172.

Немцы в русских школах (1915). *Волынския епархиальныя ведомости*. №46 -й. С. 676.

Опря, І. А. (2006). Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1900-1917 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01; 3. Кам'янець-Подільський держ. ун-т. Кам'янець-Подільський. 219 с.

Пєтков, С. (2022). Адміністративно-правове забезпечення імміграції в Україну в XVIII-XIX ст. Монографія. Київ: КНТ. 200 с.

С. И. М. (1915). На божественной страже. Холосно и Билошицы. *Волынския епархиальныя ведомости.* № 21-й. С. 275-276.

Сергиевский, Н. Д. (1908). Житомир, 8-го апреля 1908 года. Русское окраинное общество. Призыв. *Волынская жизнь.* 8 (21 апреля). № 454. С. 1.

С-кий, А. (1910). По нашому краю. Открытие миссионерских (противосектантских) курсов в Почаеве (с 19 по 24 сентября включительно). *Почаевский листок.* 7 октября. № 38. С. 17-18.

Скляренко, И. (1913). Противосектантский отдел. Искру в сердце заронил. *Почаевский листок.* 27 апреля. № 15-16. С. 12-14.

Суд над штундистом-еретиком (1911). *Почаевский листок.* 7 марта. № 7. С. 24.

ЦДІАУ у Києві – Центральний державний історичний архів України у Києві

Цецик, Я. П. (2015). Взаємовідносини православної церкви та протестантських громад на Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Історичний архів: збірник наукових праць*. Вип. 15. С.147-153.

Шмид, О. (2008). Німці на Волині у світлі аграрної колонізації губернії другої половини XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : збірник наукових праць.* С. 93-98.

References:

A. M. (1915a). Na bozhestvennoi strazhe. h. Kovel. s. Myzov [On divine guard. Kovel city. Mizov village]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 23-y. S. 356. [in Russian].

A. M. (1915b). Na bozhestvennoi strazhe. s. Pekarshchyna Zhytomyrskaho uezda [On divine guard. village of Pekarshchina, Zhitomir district]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty.* №18-y. S.275-276. [in Russian].

A. M. (1915c). Sektantskoe suemudrye [Sectarian nonsense]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 19-y. S. 285-287. [in Russian].

Bobko, T. H. (2008). Vplyv Pershoi svitovoi viiny na poshyrennia piznoprotestantskoho rukhu v Ukraini [The impact of World War I on the spread of the late Protestant movement in Ukraine]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* Zaporizhzhia: Prosvita. Vyp. XXII. S. 48-51. [in Ukrainian].

Bushev, A. (1915). Polytykanstvo sektantov-baptystov [Politicking of Baptist sectarians]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 27-y. S.422. [in Russian].

DAVO - Derzhavnyi arkhiv Volynskoi oblasti [State Archives of Volyn Region].

Havryliuk, S., Tsetsyk, Ya. & Oleksin, Yu. (2022). Uskladnennia mizhkonfesiinykh vzaiemovidnosyn na Volyni naperedodni ta pid chas Pershoi svitovoi viiny [Complications of interfaith relations in Volhynia on the eve and during the First World War]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia : Istoriia.* Vyp. 41. S. 18-25. [in Ukrainian]. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-41-18-25

Liubashchenko, V. (1995). Istoriia protestantyzmu v Ukraini [History of Protestantism in Ukraine]. Kurs lektsii. Lviv : «Prosvita». 350 s. [in Ukrainian].

Marteniuk, Y. (1914). Protyvosektantskyi otdel. Sovest zahovoryla [Anti-sectarian department. Conscience has spoken]. *Pochaevskyi lystok*. 25 maia. № 19. S. 4. [in Russian].

Melnychuk, O. A., Tykhonchuk, L. Kh., Tsetsyk, Ya. P. (2022). Rol chornosotentsiv u rozghortanni mizhnatsionalnykh konfliktiv na Volyni pid chas Pershoi svitovoi viiny [The role of the Black Hundreds in the development of interethnic conflicts in Volhynia during the First World War]. *Storinky istorii.* K. : NTU Ukrainy «Kyivskyi politekhnichnyi instytut imeni Ihoria Sikorskoho». S.9-24. [in Ukrainian]. DOI: https://doi.org/10.20535/2307-5244.55.2022.269578

Molchanov, A. (1915). Yz otcheta uezdnaho myssyonera [From the report of the district missionary]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 11-y. S. 172. [in Russian].

Myssyonerskyi otdel (1914a). Narodnyi hnev protyv voynstvuiushchaho «novoveryia» y sektantskoe zasyle [Missionary Department People's anger against militant "new faith" and sectarian dominance]. *Pochaevskyi lystok.* 12 marta № 9. S. 5-7. [in Russian].

Myssyonerskyi otdel (1914b). Narodnyi hnev protyv voynstvuiushchaho «novoveryia» y sektantskoe zasyle [Missionary Department People's anger against militant "new faith" and sectarian dominance]. *Pochaevskyi lystok*. 18 marta. № 10. S. 3-4. [in Russian].

Nemtsy v russkykh shkolakh (1915). [Germans in Russian schools]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 46 -y. S. 676. [in Russian].

Opria, I.A. (2006). Stanovyshche ta diialnist piznoprotestantskykh hromad Pravoberezhnoi Ukrainy (1900-1917 rr.) [The formation and activity of the late Protestant communities of Right Bank Ukraine (1900-1917)]: dys... kand. ist. nauk: 07.00.01; 3. Kamianets-Podilskyi derzh. un-t. Kamianets-Podilskyi. 219 s. [in Ukrainian].

Pietkov, S. (2022). Administratyvno-pravove zabezpechennia immihratsii v Ukrainu v XVIII-XIX st. [Administrative and legal security of immigration to Ukraine in the XVIII-XIX centuries]. Monohrafiia. Kyiv: KNT. 200 s. [in Ukrainian].

S. Y. M. (1915). Na bozhestvennoi strazhe. Kholosno y Byloshytsy [On Divine Guard. Kholosno and Biloshitsy]. *Volynskyia eparkhyalnyia vedomosty*. № 21-y. S. 275-276. [in Russian].

Serhyevskyi, N. D. (1908). Zhytomyr, 8-ho aprelia 1908 hoda. Russkoe okraynnoe obshchestvo [Zhitomir, April 8, 1908. Russian outskirts society. Appeal]. Pryzyv. *Volynskaia zhyzn.* 8 (21 aprelia). № 454. S. 1. [in Russian].

Shmyd, O. (2008). Nimtsi na Volyni u svitli ahrarnoi kolonizatsii hubernii druhoi polovyny XIX – na pochatku XX st. [Germans in Volyn in the light of the agrarian colonization of the province in the second half of the 19th - early 20th centuries]. *Aktualni problemy vitchyznianoi ta vsesvitnoi istorii : zbirnyk naukovykh prats. S.* 93-98. [in Ukrainian].

Skliarenko, Y. (1913). Protyvosektantskyi otdel. Yskru v serdtse zaronyl [Anti-sectarian department. Spark in the heart]. *Pochaevskyi lystok*. 27 aprelia. № 15-16. S. 12-14. [in Russian].

S-kyi, A. (1910). Po nashomu kraiu. Otkrytye myssyonerskykh (protyvosektantskykh) kursov v Pochaeve (s 19 po 24 sentiabria vkliuchytelno) [On our land. Opening of missionary (anti-sectarian) courses in Pochaev (from September 19 to 24 inclusive)]. *Pochaevskyi lystok*. 7 oktiabria. № 38. S. 17-18. [in Russian].

Sud nad shtundystom-eretykom (1911). [The trial of the Stundist heretic]. *Pochaevskyi lystok*. 7 marta. № 7. S. 24. [in Russian].

TSDIAU u Kievi – Tsentralniy derzhavniy istorichniy arhiv Ukrayiny u m. Kievi [Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv].

Tsetsyk, Ya. P. (2015). Vzaiemovidnosyny pravoslavnoi tserkvy ta protestantskykh hromad na Volyni naprykintsi XIX – na pochatku XX st. [Relations between the Orthodox Church and Protestant communities in Volhynia in the late 19th and early 20th centuries]. *Istorychnyi arkhiv: zbirnyk naukovykh prats.* Vyp. 15. S. 147-153. [in Ukrainian].

Ymennoi (1906). Ymennoi Vysochaishyi Ukaz O poriadke ustroistva otdelyvshymysia ot pravoslavyia sektantamy obshchyn, a takzhe o pravakh y obiazannostiakh onykh lyts [Personal Supreme Decree. On the procedure for the organization of communities separated from Orthodoxy by sectarians, as well as on the rights and obligations of these persons]. *Volynskaia zhyzn.* 24 oktiabria (6 noiabria). № 9. S. 1. [in Russian].

Zhyliuk, S. I. & Boiko, V. Ye. (2010). Relihiina polityka tsaryzmu na Volyni (1793-1917 rr.) [Religious policy of tsarism in Volhynia (1793-1917)]. Rivne : Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia», 228 s. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 03.03.2025

УДК 94(477.82) «1914/1916»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-33-40

Non-governmental organizations helping war victims in the territory of the Volyn province: creation and activity (1914 – 1916)

Pavlo V. Shcherbanyuk
Zhytomyr Ivan Franko State University
Postgraduate Student (Ukraine)
email: pavloserbanuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1730-2546

Abstract.
The purpose of the article *is to study the issue of the creation and activities of public organizations to assist war victims in the Volyn province in 1914-1916, which provides an opportunity to draw certain analogies with the present. It is noted that the events of the Russian-Ukrainian war became a serious test for the state and led to the emergence of a mass volunteer, charitable movement, which testifies to the high level of civic maturity and patriotism of Ukrainian society. The attention is focused on the fact that the First World War caused a surge in public charity and the emergence of an extensive network of various charitable organizations, whose activities were aimed at providing assistance to soldiers and civilians who suffered from the consequences of the war. During 1914-1916, branches of the All-Russian Zemstvo Union, the All-Russian Union of Cities, the Russian Red Cross Society, charitable societies, church parishes of various denominations, public organizations of national minorities: Polish, Jewish, Czech, operated in the territory of the Volyn province. It is noted that the historical experience of charity of the Great War is relevant today, since modern society has faced similar problems.* ***The research methodology*** *is based on both general scientific (analysis, synthesis, induction, deduction) and special historical (historical-typological, historical-systemic) methods in compliance with the principles of historicism, objectivity, scientificity, and systematicity.* ***The scientific novelty*** *of the work is the comprehensive and thorough conduct of research on the topic of creating public charitable organizations to help war victims in the Volyn province at the initial stage of the First World War.* ***Conclusions****. The First World War determined the emergence of charitable organizations, whose activities were aimed at implementing the issue of medical and social rehabilitation of wounded soldiers, providing assistance to refugees from the war zone and families of mobilized fighters. The study of historical experience can be used to build a flexible system that consolidates state, charitable, secular and religious types of assistance.*
Keywords*: First World War, Volyn province, charity, public organizations.*

Громадські організації допомоги постраждалим від війни на території Волинської губернії: створення та діяльність (1914 – 1916 рр.)

Павло Щербанюк
Житомирський державний університет імені Івана Франка
аспірант (Україна)
email: pavloserbanuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-1730-2546

Анотація.
Метою статті *є дослідження питання створення та діяльності громадських організацій допомоги постраждалим від війни на території Волинської губернії у 1914 – 1916 рр., що надає можливість для проведення певних аналогій із сучасністю. Відзначено, що події російсько-української війни стали для держави серйозним випробуванням та зумовили виникнення масового волонтерського, благодійницького руху, котрий засвідчує високий рівень громадянської зрілості і патріотизму українського суспільства. Акцентовано увагу на тому, що Перша світова війна обумовила сплеск громадської благодійності та появу розгалуженої мережі різних доброчинних організацій, діяльність яких була спрямована на надання допомоги воїнам та цивільному населенню, які постраждали від наслідків війни. Протягом 1914 – 1916 рр. на території Волинської губернії функціонували відділення Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст, Російського товариства Червоного Хреста, благодійні товариства, церковні парафії різних конфесій, громадські організації національних меншин: польські, єврейські, чеські. Відзначено, що історичний досвід доброчинності Великої війни є актуальним і сьогодні, оскільки перед сучасним суспільством постали аналогічні проблеми.*

*За основу **методології дослідження** взято як загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція), так і спеціальні історичні (історико-типологічний, історико-системний) методи з дотриманням принципів історизму, об'єктивності, науковості, системності. **Науковою новизною** роботи є комплексне та ґрунтовне проведення дослідження, що стосується теми створення громадських доброчинних організацій допомоги постраждалим від війни на теренах Волинської губернії на початковому етапі Першої світової війни. **Висновки.** Перша світова війна детермінувала виникнення благодійних організацій, діяльність яких була спрямована на реалізацію питання медичної і соціальної реабілітації поранених воїнів, надання допомоги біженцям із зони ведення воєнних дій та родинам мобілізованих бійців. Вивчення історичного досвіду може бути використаним при побудові гнучкої системи, яка консолідує державні, благодійні світські і релігійні види допомоги.*

***Ключові слова:** Перша світова війна, Волинська губернія, благодійність, громадські організації.*

Постановка проблеми. Перша світова війна стала однією з найтрагічніших сторінок в історії людства, надзвичайним випробуванням не лише для держави, а й для цивільного населення. Вплив війни був особливо відчутним на території Волинської губернії, оскільки цей регіон виступив ареною масштабних військових дій, що призвело до виникнення низки проблем соціально-гуманітарного характеру, з-поміж яких виокремлюються питання медичної і соціальної допомоги пораненим бійцям, проблема розміщення біженців із зони бойових дій, допомога родинам мобілізованих воїнів тощо. Ці питання вимагали певних зусиль як зі сторони держави, так і з боку громадськості.

Аналогічну ситуацію можна простежити й сьогодні в сучасній Україні, оскільки події російсько-української війни детермінували виникнення масового волонтерського, благодійницького руху, котрий є свідченням громадянської зрілості та патріотизму переважної частини українського суспільства. У цьому контексті набуває актуальності історичний досвід доброчинності Першої світової війни, адже перед суспільством того історичного періоду виникли подібні проблеми: збори на армію, лікування військових, облаштування біженців, допомога сім'ям мобілізованих та інші. Дослідження цих процесів періоду Великої війни може бути корисним і в сучасних умовах при побудові гнучкої системи, яка поєднає державні, благодійні світські і релігійні види допомоги.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Сучасні вітчизняні дослідники мають чималий арсенал наукових напрацювань, що торкаються різних аспектів благодійності, соціальної допомоги постраждалим на українських землях у роки Першої світової війни. Проте слабко висвітленим залишається питання утворення благодійних організацій допомоги постраждалим від Великої війни на теренах Волинської губернії, оскільки цей регіон як частина Російської імперії у період Першої світової війни опинився на передньому краї великих історичних змін та випробувань.

Дослідження Волинського регіону періоду Першої світової війни у загальнодержавному вимірі представлено у праці О. Реєнта і О. Сердюка (Реєнт, Сердюк, 2004) та у збірці історичних нарисів Інституту історії України НАНУ «Велика війна 1914-1918 рр. і Україна» (Велика війна 1914-1918 рр. і Україна, 2014). З-поміж праць українських дослідників, що займалися вивченням Волинського краю означеного періоду, варто відзначити роботи Б. Бернадського (Бернадський, 1998), Г. Бондаренка (Бондаренко, 2016), О. Дем'янюка (Дем'янюк, 2011, 2014, 2016), О. Каліщук (Каліщук, 2000), в яких проаналізовано соціально-економічні, військово-політичні, культурно-освітні аспекти розвитку Волинської губернії. Праці Б. Заброварного і О. Михайлюка (Заброварний, Михайлюк, 2002), А. Рацілевича (Рацілевич, 2010), присвячені розвитку українського села та формуванню українського національного руху на Волині.

У контексті вивчення досліджуваного питання заслуговують на увагу роботи Т. Жванко (Жванко, 2010, 2012, 2014, 2015), у яких всебічно і повно розкрито проблему біженців, подано етапи, напрями та масштаби біженського руху.

Важливе місце займають наукові розвідки О. Доніка (Донік, 2005, 2014, 2014, 2014), у яких розкрито питання громадської благодійності в Україні в період Великої війни, подано структуру і напрями земської допомоги постраждалим від війни, зокрема зосереджена увага на діяльності в Україні Всеросійського земського союзу.

Відомості щодо окремих сторін діяльності громадських організацій на території України у період Першої світової війни відображені у працях Н. Загребельної (Загребельна, 2003, 2005). Дослідниця висвітлила питання ефективної діяльності організацій гуманітарного напрямку, що стало вагомою допомогою у розв'язанні низки проблем постраждалих від війни.

Питання ставлення та підтримки польського населення Волинської губернії до Першої світової війни розкривають наукові розвідки О. Білобровець (Білобровець, 2014). На основі

фактологічного матеріалу науковець доводить, що підтримка польського населення регіону виявлялася у різних формах: від маніфестацій та заяв польських політичних і громадських діячів до участі поляків у воєнних діях, облаштування лазаретів для поранених, організації допомоги біженцям з Королівства Польського, збору коштів постраждалим від війни.

Проблема формування, структури і основних напрямів діяльності громадських організацій на території Волинської губернії у роки Першої світової війни розкрита в дослідженні О. Разиграєва (Разиграєв, 2018).

Джерельну базу дослідження склали матеріали Державного архіву Житомирської області та періодична преса того часу.

Мета статті – дослідити процес створення та діяльності громадських організацій допомоги постраждалим від війни на території Волинської губернії у 1914 – 1916 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Період Першої світової війни на території України характеризувався бумом громадської благодійності та появою розгалуженої мережі різних організацій і товариств, що займалися наданням допомоги, як воїнам, так і цивільному населенню, яке постраждало від наслідків бойових дій на фронті та соціально-економічних проблем всередині держави. Вступ Російської імперії у війну влітку 1914 р. продемонстрував неспроможність існуючого самодержавного уряду самотужки перебудувати всі сектори суспільного життя для успішного ведення війни. Результатом нездатності швидкого реагування бюрократичної влади щодо належного рівня організації, насамперед, допомоги військовому та цивільному населенню стало зростання впливу громадських організацій.

Уже з самого початку воєнних дій представники різних верств і прошарків суспільства, громадські, станові і державні установи, піднесені патріотичними почуттями, приступили до організації в кожному українському губернському і повітовому центрі різноманітних благочинних товариств, комітетів зі збору пожертвувань, організацій з опіки потерпілих на фронті воїнів та їхніх сімей, дітей-сиріт, осіб з інвалідністю тощо. Громадські кошти використовувалися для заснування лазаретів, притулків, облаштування санітарних потягів, виготовлення ліків і медико-санітарного обладнання; здійснювалися пожертвування грошима, одягом, продуктами харчування. Так, місцева газета повідомляє про відкриття лазаретів у м. Житомирі: в районі Мальованка в будівлі церковної школи на 50 поранених, що був обладнаний учнями церковно-приходських шкіл м. Житомира; лазарет №2 на 60 ліжок місцевої общини Червоного Хреста у будинку Лютеранської церкви – Бердичівська 48. «В обладнанні цього лазарету багато сприяли корпорації: Маріїнська гімназія, яка доставила 12 повністю облаштованих ліжок; місцеві училища (12 ліжок); гімназія пані Покрамович (5 ліжок); приватні особи – сестри Арндт 8 ліжок, пані Чечет і лікар Ігумнов по 1 ліжку» (Жизнь Волыни, 1914, №247, с. 3).

Доброчинність та соціальна допомога під час Великої війни базувались на системі, створеній у попередній період. До початку Першої світової війни функціонувало чотири типи благодійних закладів: державні, громадські, приватні і церковні. Під час війни доброчинна активність зазнала певних змін у своїй структурній частині і в пріоритетах. Державна благодійна допомога певних відомств і міністерств посилилася благодійністю під покровительством сім'ї Романових. Громадська благодійність цього періоду організаційно оформилася у дві потужні організації – Всеросійський земський союз (ВЗС) та Всеросійський союз міст (ВСМ). Так, зі шпальт газети «Жизнь Волыни» від 23 лютого 1915 р. звучить заклик від Житомирського Комітету Всеросійського Союзу Міст жертвувати на «Червоне Яєчко» до свята Різдва Христова для воїнів. Повідомляється, що міська Дума асигнувала для цієї мети 2000 руб, однак цих коштів недостатньо, тому Комітет просить жертвувати «гроші, білизну, мило, шкіру для підміток, тютюн, чай, цукор, сухі продукти та продукти, які не псуються і т.п.» (Жизнь Волыни, 1915, №53, с. 1).

Допомагали біженцям і армії також церковні парафії. Саме в такому полі зосереджувався напрям зусиль приватної благочинності. Аналогічно, як і до початку війни, всі ці типи благодійної активності продовжували взаємодіяти і в ході воєнних дій. Проте першочерговою стала опіка над хворими та пораненими воїнами, воїнами з інвалідністю та членами їхніх родин.

Одними із найактивніших з числа благодійних загальнодержавних установ під час Першої світової війни на території Волинської губернії були місцеві комітети Управління головного уповноваженого Російського товариства Червоного Хреста (РТЧХ). Вказане Управління розпочало свою діяльність з 1914 р. з метою надання медико-санітарної допомоги арміям Південно-Західного фронту і функціонувало до 1918 р. Потрібно зазначити, що Червоний Хрест здійснював свою діяльність у Волинській губернії ще в довоєнний період, на цій території зосереджувалось Волинське місцеве управління (РТЧ).

Вже на початковому етапі війни РТЧХ значно активізувало свою діяльність на теренах Волинської губернії, про що свідчать архівні матеріали. Зокрема, «Список госпіталів РТЧХ у Волинській губернії, Х. 1914 р.» повідомляє про функціонування дев'яти госпіталів РТЧХ на території Волинської губернії у жовтні 1914 р.: у Житомирі – 1 (Єлисаветградський), Рівному – 1 (Євгенінський), Дубні – 1 (Сімферопольський), Володимирі-Волинському – 2

(Хрестовоздвиженський пересувний і Єкатеринбурзький етапний лазарети 5-ї армії), Ковелі – 3 (Хрестовоздвиженський №3, Кауфманський №1 та №4), Сарнах – 1 (Євгенінський етапний лазарет №2) (Разиграєв, 2018, с. 33).

На території Волинської губернії у роки Першої світової війни діяли губернський та повітові комітети Всеросійського Земського Союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, що було створено у липні 1914 р. Волинський губернський комітет нараховував гласні земські зібрання, членів управи, членів повітових комітетів і губернської санітарної ради (Донік, 2014, с. 537 – 539).

У формальному відношенні Волинську губернію охоплювала й діяльність структурного підрозділу ВЗС – Південно-Західного обласного земського комітету допомоги хворим і пораненим воїнам. Зазначена установа була створена на початку серпня 1914 р. До її створення долучилися Подільське, Волинське і Київське губернські земства. За словами О. Доніка, «Комітет складався з шести представників земств краю (по два від кожної губернії), а також одного від уряду…До весни 1915 р. Південно-Західний обласний комітет формально вважався складовою частиною Всеросійського земського союзу…30 липня 1914 р. після того, як Південно-Західний обласний комітет не погодився з вимогою передати свої капітали до загальної каси ВЗС, він легалізував свою діяльність як земської організації, незалежної від останньої» (Донік, 2014, с. 540).

Найбільш активну діяльність з надання допомоги у регіоні розгорнув Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського Земського союзу (Комітет ПЗФ ВЗС), який був створений внаслідок реорганізації Галицького комітету ВЗС в 1915 р. Діяльність цього органу полягала в наданні допомоги як армії, так і цивільному населенню, а також постраждалим в результаті воєнних дій. Пріоритетним вектором роботи з допомоги цивільному населенню була підтримка біженців, що здійснювали просування до східних губерній Російської імперії (Кліщинський, 2012, с. 118).

Влітку 1915 р. у Волинській губернії в рамках Комітету ПЗФ ВЗС розпочав діяльність Відділ допомоги біженцям (Відділ біженців; потім – Відділ допомоги населенню, постраждалому в результаті війни). Водночас за його сприяння в регіоні були створені перші «харчові пункти» (Жванко, 2010, с.177).

На початку 1916 р. зусиллями Комітету ПЗФ ВЗС у Волинській губернії було налагоджено діяльність 28 харчових пунктів, у яких кожен день їжу отримувало 47 тис. осіб. У той же період створена хлібопекарня за добу виробляла 1,5 тис. пудів хліба. До кінця січня того ж року число харчових пунктів збільшилася до 42. Тільки за період з 1 до 15 січня 1916 р. послугами харчових пунктів Волинської губернії користувалося 361494 біженці. Крім того, у Волинській губернії за підтримкою Комітету ПЗФ ВЗС функціонувало чотири дитячі садки (притулки), в яких у середньому постійно знаходилося від 10 до 60 дітей. Зокрема, у Кременецькому дитсадку постійно перебувало 100 дітей, які навчалися, і, крім того, займалися рукоділлям. Водночас приблизно 800 дітей приходило в період ранкової та вечірньої роздачі чаю (Кліщинський, 2012, с. 119).

Протягом 1916 р. на території Волинської губернії здійснювали свою діяльність районні структури Комітету ПЗФ ВЗС (Північної, Південної та Центральної Волині), які організаційно належали до Відділу допомоги населенню, які постраждали від війни. У березні 1916 р. в Північному районі Волинського регіону працювало 19 підрозділів Відділу допомоги населенню, що постраждало від війни (Разиграєв, 2018, с. 43).

До осені 1916 р. Комітет ПЗФ ВЗС з метою працевлаштування місцевого населення облаштував біля 20 ремонтних, взуттєвих, швейних, вишивальних та інших майстерень. Зокрема, у Сарнах та Шумську діяли майстерні, які на замовлення лазневих загонів Комітету ПЗФ ВЗС займалися ремонтом білизни та взуття (Донік, 2014, с. 34).

У структурі Комітету ПЗФ ВЗС знаходилося також і спеціальне статистичне бюро, яке в 1916 р. відправило на територію Волинської губернії 16 осіб з метою здійснення обліку місцевого населення на предмет надання з боку комітету продовольчої допомоги. Станом на 25 грудня того ж року за результатами обстеження було зареєстровано 1820 малозабезпечених сімей (приблизно 8,5 тис. осіб), які проживали на півдні Волинської губернії і потребували допомоги (Кліщинський, 2012, с. 118).

З-поміж громадських утворень земств у регіоні діяльність провадив також Волинський губернський комітет (ВГК), який, зокрема, займався питанням проведення безкоштовних щеплень від тифу, дифтерії, холери, віспи та інших хвороб. Упродовж останніх трьох років війни він зосередив свою увагу на наданні допомоги біженцям. У роки Першої світової війни на території Волинської губернії діяли також структури Всеросійського союзу міст допомоги хворим та пораненим воїнам (ВСМ), який був сформований на установчому з'їзді в Москві в серпні 1914 р. під керівництвом одного з лідерів кадетів, депутата Державної думи, підприємця М. Челнокова (1863 – 1935).

19 жовтня 1914 р. в Житомирі був створений Житомирський комітет Всеросійського союзу міст допомоги хворим та пораненим воїнам, який займався, зокрема, питаннями реєстрації поранених і хворих воїнів Житомирського госпіталю Союзу Міст (ДАЖО, ф. 283, оп. 3, спр. 1). У початковий період існування ВСМ у Волинській губернії, крім Житомира, його комітети функціонували в містах Дубно, Кременець, Рівне та Старокостянтинів (ДАЖО, ф. 283, оп. 1, спр. 11, арк. 58).

На території Волинської губернії функціонував структурний підрозділ ВСМ – Комітет Південно-Західного фронту ВСМ допомоги хворим та пораненим воїнам, який опікувався питаннями розміщення лазаретів, санітарних поїздів, створенням мережі медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів. Особлива увага зосереджувалась на наданні допомоги біженцям. Зокрема, під час проведення евакуації восени 1915 р. з допомогою цієї структури було налагоджено функціонування харчових пунктів у ряді місцевостей Волинського регіону (Разиграєв, 2018, с. 56).

Внаслідок об'єднання окремих структурних одиниць ВМС і ВЗС у 1916 р. розпочав свою діяльність Земгор – підрозділ, що здійснював функції посередника у секторі поділу державних оборонних замовлень. Так, у зверненні Житомирського Доброчинного товариства до Житомирського комітету «Земгор» повідомляється про виготовлення меблів для нововідкритого хірургічного лазарету (ДАЖО, ф. 283, оп. 1, спр. 2, арк. 9).

Здійснивши аналіз зазначених структур, Л. Жванко відмітила: «Єдність за часом появи, принципами формування центральних структур, місцевих відділень, а згодом і їх об'єднання для реалізації окремих аспектів своєї діяльності призвело до того, що у сучасників вони часто асоціювалися як єдиний земсько-міський союз» (Жванко, 2012, с. 113).

Під час Першої світової війни на території Волинської губернії функціонував Комітет її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни для надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій (Тетянинський комітет), який було створено у вересні 1914 р. Волинське губернське відділення Тетянинського комітету розпочало свою діяльність 31 грудня 1914 р. За виділення пожертвувань комітету, організацію зборів, передплат, концертів, лотерей надавалися рескрипти, жетони, дипломи від імені почесної голови комітету Княжни Тетяни Миколаївни. Про це свідчить рескрипт Великої Княжни, виданий Житомирській міській думі за зроблені пожертвування на користь потерпілим від військових бід (Жизнь Волыни, №17, с. 3).

Особлива увага комітету була зосереджена на питанні допомоги біженцям, що підтверджує, зокрема, публікація у місцевому виданні Житомира, у якій звучить звернення від її Імператорської Високості Великої Княжни Тетяни Миколаївни до населення Росії щодо підтримки і допомоги біженцям: «Прошу вас, добрі люди, зігрійте біженця духовно і тілесно..» (Жизнь Волыни, 1916, №66, с. 1).

Серед національних громадських структур найбільш активну діяльність на теренах регіону під час Першої світової війни здійснювали польські рятівні організації. «Загалом перший період війни 1914 – 1915 рр. характеризується високим ентузіазмом поляків і їх підтримкою російської сторони у війні» (Білобровець, 2014, с. 7). Зокрема, у серпні 1914 р. у Варшаві розпочав свою роботу Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГК), який спрямував свою роботу на Волинський регіон восени того ж року (Разиграєв, 2018, с. 74). Серед основних напрямів діяльності ЦГК у Волинській губернії було надання освітніх послуг та забезпечення тимчасовим житлом дітей польської національності, допомога біженцям польської національності з працевлаштування тощо.

Протягом Першої світової війни на території Волинського регіону здійснювали свою діяльність також єврейські громадські організації. Так, у Рівному і Житомирі діяли філії Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни, який було започатковано у 1914 р. у Петрограді. Товариство допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій, також проводило свою роботу на теренах Волинської губернії, про що свідчить опублікована інформація у місцевому виданні Житомира: «Губернським керівництвом, відповідно до клопотань євреїв ,видана допомога із залишків коробкового збору по місту Володимир-Волинську 1122 руб 95 коп., на лікування поранених воїнів у Володимир-Волинській єврейській центральній лікарні, по м. Кілікієву 50 руб, на обмундирування 1 пораненого воїна у Волинському єпархіальному лазареті, по м. Кременцю 128 руб. 30 коп на піклування сімей запасних військових чинів, по м. Маціову 150 руб, на лікування поранених воїнів у маціовському лазареті, по м. Ковелю 2000 руб на розширення лікарні для утримання поранених воїнів» (Жизнь Волыни, 1915, №52, с. 3).

Перша світова війна пожвавила громадську діяльність також й серед представників чеської національної меншини і «стала для чехів Західної Волині поворотним етапом у формуванні модерної чеської ідентичності» (Разиграєв, 2018, с. 89). Так, у 1914 р. у Києві було створено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ), який з самого початку

функціонування проводив активну діяльність, спрямовану на утворення чеських мілітарних організацій.

Висновки. Отже, вже на початковому етапі Першої світової війни стало очевидним, що Російська імперія неспроможна належним чином забезпечити підтримкою населення власної держави, що детермінувало створення низки громадських організацій, діяльність яких була спрямована на допомогу як військовим і цивільним особам, постраждалим від війни, так і владним структурам держави у питанні здійснення соціальної політики. У період 1914 – 1916 рр. на теренах Волинської губернії функціонували відділення Всеросійського земського союзу, Всеросійського союзу міст, Російського товариства Червоного Хреста, благодійні товариства, церковні парафії різних конфесій, національні – польські, єврейські, чеські громадські організації. Їх основна діяльність полягала у наданні допомоги і підтримці постраждалих від війни через відкриття лазаретів, притулків, зборі пожертв грошима, одягом, продуктами харчування. Організація благодійної діяльності населення Волинської губернії громадським сектором стала важливим фактором у підтримці знедолених війною людей та проявом підтримки політики держави.

Подяка. Висловлюю слова вдячності членам редакційної колегії журналу і рецензентам за надані зауваження та побажання, отримані у період підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової допомоги для проведення дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бернадський, Б. (1998). До питання про стан економіки Волинської губернії в роки Першої світової війни. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ.* Луцьк: Вежа, 3, 49–55.

Білобровець, О. (2014). Підтримка поляками Волинської губернії політики Росії в роки Першої світової війни. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Історія*, 3 (121), 5–8.

Бондаренко, Г. (2016). Волинь у Першій світовій війні: актуальні питання історії та історіографії. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі. Луцьк, 58, 3–8.

Велика війна (2014). Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн.1: Історичні нариси. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: ТОВ КЛІО, 784 с.

Велика війна (2015). Велика війна 1914 – 1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ КЛІО, 800 с.

ДАЖО – Державний архів Житомирської області.

Дем'янюк, О. (2011). Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914-1921 роках. Луцьк : Твердиня, 320 с.

Дем'янюк, О. (2014). Перша світова війна на Волині: історіографія проблеми. Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події). *Зб. м-лів Міжнарод. наук. форуму (м. Львів, 26 – 28 червня 2014 р.)*. Львів: АСВ, 6–8.

Дем'янюк, О. (2016). Волинська губернія під час Першої світової війни: вивчаючи історію рідного краю. *Педагогічний пошук*, 2, 71–76. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2016_2_23.

Донік, О. (2005). Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX - початку XX ст.* 9, 61–86.

Донік, О. (2014a). Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*, 3, 22–37.

Донік, О. (2014b). Гуманітарна складова діяльності Всеросійського Союзу міст в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – поч. XX ст*. 23, 163–173.

Донік, О. (2014c). Діяльність громадських організацій у справі допомоги армії й цивільному населенню. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: ТОВ КЛІО, 537–539.

Жванко, Л. (2010). Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 360 с.

Жванко, Л. (2012). Біженці Першої світової війни: український вимір (1914 – 1918 рр.). Харків: Віровець А.П. «Апостроф», 568 с.

Жванко, Л. (2014). Біженці Першої світової війни: організація благодійних зборів на українських землях за часів Російської імперії. URL: http://www.krasnokutsk.org/

Жванко, Л. (2015). Евакуація біженців Першої світової війни: допомога на шляху руху українськими землями. *Історична пам'ять,* 32, 23–37.
Жизнь Волыни (1915). 22 лютого, 3.
Жизнь Волыни, (1915). 17 січня, 3.
Жизнь Волыни, (1914). 23 вересня, 3.
Жизнь Волыни, (1915). 23 лютого, 1.
Жизнь Волыни, (1916). 7 березня, 1.
Заброварний, Б., Михайлюк, О. (2002). Українське село в роки першої світової війни: навчальний посібник. Луцьк: Надстир'я, 148 с.
Загребельна, Н. (2003). Провідні гуманітарні організації в Україні у період першої світової війни: створення, структура, соціальна база, джерела фінансування. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 6, 255–269.
Загребельна, Н. (2005). Роль Комітету її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни в організації надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст*. 9, 87–91.
Каліщук, О. (2000). Культурно-освітня діяльність українських січових стрільців на Волині: археографія питання. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки,* 1, 80–83.
Кліщинський, П. (2012). Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету,* 5, 118.
Разиграєв, О. (2018). По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Першої світової війни: 1914 – 1918 рр. Луцьк: Вежа-Друк, 240 с.
Рацілевич, А. (2010). Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень – червень 1917 р.). *Волинські історичні студії*, 4, 20–29.
Реєнт, О., Сердюк, О. (2004). Перша світова війна і Україна. К. : Генеза, 480 с.

References:

Bernadskyi, B. (1998). Do pytannia pro stan ekonomiky Volynskoi hubernii v roky Pershoi svitovoi viiny [On the State of the Economy of the Volyn Province during the World War I]. *Zbirnyk navchalno-metodychnykh materialiv i naukovykh statei istorychnoho fakultetu VDU*. Lutsk: Vezha, 3, 49–55. [in Ukrainian].
Bilobrovets, O. (2014). Pidtrymka poliakamy Volynskoi hubernii polityky Rosii v roky Pershoi svitovoi viiny [Poles in the Volyn province supported Russian policy during the First World War]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriia: Istoriia,* 3 (121), 5–8. [in Ukrainian].
Bondarenko, H. (2016). Volyn u Pershii svitovii viini: aktualni pytannia istorii ta istoriohrafii [Volhynia in the First World War: current issues of history and historiography]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Persha svitova viina na Volyni ta Volynskomu Polissi*. Lutsk, 58, 3–8. [in Ukrainian].
DAZhO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].
Demianiuk, O. (2011). Viiskovo-politychni aspekty rozvytku Volynskoi hubernii u 1914-1921 rokakh [Military and political aspects of the development of the Volyn province in 1914-1921]. Lutsk : Tverdynia, 320 s. [in Ukrainian].
Demianiuk, O. (2014). Persha svitova viina na Volyni: istoriohrafiia problemy [The First World War in Volhynia: the historiography of the problem]. *Persha svitova viina u viiskovo-istorychnomu vymiri (do 100-richchia podii). Zb. m-liv Mizhnarod. nauk. forumu* (m. Lviv, 26 – 28 chervnia 2014 r.). Lviv: ASV, 6–8. [in Ukrainian].
Demianiuk, O. (2016). Volynska huberniia pid chas Pershoi svitovoi viiny: vyvchaiuchy istoriiu ridnoho kraiu [Volyn province during the First World War: studying the history of the native land]. *Pedahohichnyi poshuk*, 2, 71–76. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pedp_2016_2_23. [in Ukrainian].
Donik, O. (2005). Hromadska blahodiinist v Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny [Public charity in Ukraine during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX - pochatku XX st.* 9, 61–86. [in Ukrainian].
Donik, O. (2014a). Vserosiiskyi zemskyi soiuz v Ukraini: struktura, napriamy ta rezultaty diialnosti [All-Russian Zemstvo Union in Ukraine: structure, directions and results of activities]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 22–37. [in Ukrainian].
Donik, O. (2014b). Humanitarna skladova diialnosti Vserosiiskoho Soiuzu mist v roky Pershoi svitovoi viiny [The humanitarian component of the activities of the All-Russian Union of Cities during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – poch. XX st.* 23, 163–173. [in Ukrainian].
Donik, O. (2014c). Diialnist hromadskykh orhanizatsii u spravi dopomohy armii y tsyvilnomu naselenniu [Activities of public organizations in assisting the army and the civilian population].

Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina. U 2-kh knyhakh. Red. kol.: V. A. Smolii (holova), O. P. Reient (vidp. red.), O. Kyriienko (vidp. sekr.) ta in.; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: TOV KLIO, 537–539. [in Ukrainian].

Kalishchuk, O. (2000). Kulturno-osvitnia diialnist ukrainskykh sichovykh striltsiv na Volyni: arkheohrafiia pytannia [Cultural and educational activities of Ukrainian Sich riflemen in Volhynia: archeography of the issue]. *Naukovyi visnyk VDU. Istorychni nauky*, 1, 80–83. [in Ukrainian].

Klishchynskyi, P. (2012). Hromadsko-blahodiina robota pidrozdiliv Vserosiiskoho zemskoho soiuzu u Pravoberezhnii Ukraini v roky Pershoi svitovoi viiny (1914 – liutyi 1917 rr.) [Public and charitable work of units of the All-Russian Zemstvo Union in Right-Bank Ukraine during the First World War (1914 – February 1917)]. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu,* 5, 118. [in Ukrainian].

Ratsilevych, A. (2010). Orhanizatsiine oformlennia ukrainskoho natsionalnoho rukhu na Volyni (berezen – cherven 1917 r.) [Organizational design of the Ukrainian national movement in Volhynia (March – June 1917)]. *Volynski istorychni studii*, 4, 20–29. [in Ukrainian].

Razyhraiev, O. (2018). Po obydva boky frontu. Hromadski orhanizatsii na Volyni v roky Pershoi svitovoi viiny: 1914 – 1918 rr. [On both sides of the front. Public organizations in Volyn during the First World War: 1914 – 1918] Lutsk: Vezha-Druk, 240 s. [in Ukrainian].

Reient, O., Serdiuk, O. (2004). Persha svitova viina i Ukraina [World War I and Ukraine]. K. : Heneza, 480 s. [in Ukrainian].

Velyka viina (2014). Velyka viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine]. U 2-kh knyhakh. Kn.1: Istorychni narysy. Red. kol.: V. A. Smolii (holova). NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: TOV KLIO, 784 s. [in Ukrainian].

Velyka viina (2015). Velyka viina 1914 – 1918 rr. i Ukraina [The Great War of 1914 – 1918 and Ukraine]. U 2-kh knyhakh. Kn. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen / Red. kol.: V. A. Smolii (holova), O. P. Reient (vidp. red.), O. Kyriienko (vidp. sekr.) ta in.; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. K.: TOV KLIO, 800 s. [in Ukrainian].

Zabrovarnyi, B., Mykhailiuk, O. (2002). Ukrainske selo v roky pershoi svitovoi viiny: navchalnyi posibnyk [Ukrainian Village during the First World War: a textbook]. Lutsk: Nadstyria, 148 s. [in Ukrainian].

Zahrebelna, N. (2003). Providni humanitarni orhanizatsii v Ukraini u period pershoi svitovoi viiny: stvorennia, struktura, sotsialna baza, dzherela finansuvannia [Leading humanitarian organizations in Ukraine during the First World War: creation, structure, social base, sources of funding]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 6, 255–269. [in Ukrainian].

Zahrebelna, N. (2005). Rol Komitetu yii imperatorskoi velychnosti velykoi kniazhny Tetiany Mykolaivny v orhanizatsii nadannia tymchasovoi dopomohy postrazhdalym vid voiennykh dii u roky Pershoi svitovoi viiny [The role of the Committee of Her Imperial Majesty Grand Duchess Tatyana Nikolaevna in organizing temporary assistance to victims of military operations during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* 9, 87–91. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2010). Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914 – 1918 rr.) [World War I Refugees in Ukraine: Documents and Materials (1914 – 1918)]. Kharkiv: KhNAMH, 360 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2012). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914 – 1918 rr.) [Refugees of the First World War: the Ukrainian dimension (1914 – 1918)]. Kharkiv: Virovets A.P. «Apostrof», 568 s. [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2014). Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: orhanizatsiia blahodiinykh zboriv na ukrainskykh zemliakh za chasiv Rosiiskoi imperii [Refugees of the First World War: Organization of Charity Collections on Ukrainian Lands during the Russian Empire]. URL: http://www.krasnokutsk.org/ [in Ukrainian].

Zhvanko, L. (2015). Evakuatsiia bizhentsiv Pershoi svitovoi viiny: dopomoha na shliakhu rukhu ukrainskymy zemliamy [Evacuation of World War I refugees: assistance on the way through Ukrainian lands]. *Istorychna pamiat*, 32, 23–37. [in Ukrainian].

Zhyzn Volyny (1915). 22 liutoho, 3.

Zhyzn Volыny, (1915). 17 sichnia, 3.

Zhyzn Volыny, (1914). 23 veresnia, 3.

Zhyzn Volыny, (1915). 23 liutoho, 1.

Zhyzn Volыny, (1916). 7 bereznia, 1.

Надійшла до редакції / Received: 22.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025

УДК 94(4)«1918»+94(477)«1918»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-41-47

German troops in the Chernihiv region (1918): data on deployment in the documents of the Ukrainian State authorities

Borys V. Malynovsky
Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy
Candidate of Historical Science, Associate Professor (Ukraine)
email: malinovskiyboris73@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1104-6007

Abstract.
The aim of this article *is to explore the attempts of the Ukrainian military and political leadership to find out the composition and deployment of the German troops, which in 1918 were in the Ukrainian state as a force of armed assistance in the fight against external aggression (the attack of Soviet Russia) and against the internal anti-government movement, in particular, to determine which German units were in the Chernihiv province bordering Russia. The author analyses official documents of the Ukrainian administration containing information about German military units in Chernihiv region.* ***The research methodology*** *is based on the principles of historicism, objectivity, verifications, general scientific and special scientific methods (analysis, synthesis, etc.).* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that the information on the deployment of German troops in the Chernihiv region in the documents of the authorities of the Ukrainian state is considered for the first time in the framework of a special study.* ***The Conclusions.*** *It is shown that the attempts of Ukrainian officials to collect information on the deployment of German troops in Chernihiv region did not yield comprehensive results. Despite the fact that German troops entered Ukraine at the invitation of its government, the command of these troops preferred to act independently and hid information about their units from the Ukrainian authorities. Therefore, their information was limited. The military and political leadership of the Ukrainian state used various methods of gathering information (inquiries to German headquarters, instructing local Ukrainian officials to conduct intelligence), but it achieved only partial success: the available data on the deployment of German troops (mainly units of the 41st Reserve Corps) in Chernihiv proved to be incomplete and uncertain. The reports on the deployment of German troops in the Chernihiv province compiled by Ukrainian headquarters contain only fragmentary information.*

Keywords: *World War I, Central Powers, the Ukrainian State, the Ukrainian People's Republic, Austro-Hungarian end Germany troops, military aid, deployment of troops.*

Німецькі війська на Чернігівщині (1918): дані про дислокацію в документах органів влади Української Держави

Борис Малиновський
Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: malinovskiyboris73@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1104-6007

Анотація.
Мета дослідження *– визначити результати спроб українського військово-політичного керівництва з'ясувати склад і розташування німецьких військ, що 1918 р. перебували в Україні як сили збройної допомоги. Проаналізовано службові документи української адміністрації, які містили відомості про німецькі війська на Чернігівщині.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, верифікації, на загальних і спеціальних наукових методах (аналіз, синтез та ін.).* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що відомості про дислокацію німецьких військ на Чернігівщині в документах органів влади Української Держави вперше розглянуто в рамках спеціального дослідження.* ***Висновки.*** *Спроби українських посадовців зібрати відомості про дислокацію німецьких військ на Чернігівщині не дали вичерпних результатів. Попри те, що німецькі війська потрапили до України на запрошення її уряду, командування цих військ воліло діяти самостійно й дані про свої підрозділи від українських органів влади приховувало. Тому їх інформованість була обмеженою. Військово-політичне керівництво української держави використало різні способи збору інформації (запити до німецьких штабів, доручення місцевим українським урядовцям*

провести розвідку), але досягло лише часткового успіху: доступні йому дані про розміщення на Чернігівщині німецьких військ (переважно підрозділів 41-го резервного корпусу) виявилися неповними й непевними. Укладені українськими штабами зведення про дислокацію німецьких військ у Чернігівській губернії містять лише фрагментарний виклад.

Ключові слова: *Перша світова війна, Центральні держави, Українська Держава, Українська Народна Республіка, австро-угорські й німецькі війська, військова допомога, дислокація військ.*

Постановка проблеми. Протягом тринадцяти місяців – з лютого 1918 до березня 1919 р. – в Україні перебував німецький збройний контингент, уведений у відповідь на прохання українського уряду про мілітарну допомогу, – Група військ Лінзінґена (за прізвищем командувача, генерала Олександра Лінзінґена), з 3 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна «Київ» (фельдмаршал Герман Ейхгорн), з 30 квітня 1918 р. – Група військ Ейхгорна, з 13 серпня 1918 р. – Група військ «Київ».

Аналіз джерел і останніх досліджень. Німецькій військовій присутності в Україні 1918 р. присвячений цілий ряд наукових робіт (узагальнюючі праці: Дорнік, 2015, с. 195–313; Grelka, 2005, s. 209–237, 287–356; Luschnat-Ziegler, 2021, s. 118–164, 191–240; Mędrzecki, 2000). Здійснений істориками розгляд теми, однак, не є всебічним (Слободянюк, 2018, с. 8). Одне з недостатньо вивчених питань – про склад і розташування німецьких підрозділів в Україні. Замість детальної реконструкції в науковій літературі можна знайти лише перелік корпусів і дивізій з позначенням регіонів, в яких вони дислокувалися (Заруда, 1993, с. 69; Тимощук, 2000, с. 378; Mędrzecki, 2000, s. 72, мапа).

Які історичні джерела – документи яких установ – можуть стати в пригоді, щоб реконструювати склад і розміщення німецької групи військ в Україні більш детально? Певна річ, достеменно штат і місцеперебування німецьких частин знало їхнє командування. А український уряд? Чи був він обізнаний? Адже війська Центральних держав оперували на підвладній йому території – йшлося про терен суверенної держави, а не про зону іноземної окупації.

Мета пропонованого **дослідження** – спираючись на дані службового листування регіональних й центральних органів влади Гетьманату 1918 р., з'ясувати, що було їм відомо про дислокацію німецьких військ на прикордонні з Росією – в повітах навколо Чернігова, визначити інформаційний потенціал цієї документації як історичного джерела.

Виклад основного матеріалу. Служба німецьких підрозділів в українській державі поділялась на два етапи. Під час першого етапу (офіційна назва: «Боротьба в підтримку України», Kämpfe zur Unterstützung der Ukraine, 18 лютого – 21 червня 1918 р.) завданням німецьких військ було разом із українськими та австро-угорським збройними силами (також покликаними до України її урядом) вигнати з української території більшовиків. У ході другого етапу («Зайняття України», Besatzung der Ukraine, 22 червня 1918 – початок 1919 р.) німецькі частини мали завдання допомогти українським правоохоронним органам відновити в країні порядок і законність, насамперед – придушити протиурядові збройні виступи.

Виконуючи зазначені завдання, німецькі армійці самостійно визначали потрібні для цього сили й засоби. Які саме частини необхідно задіяти, з якою кількістю вояків, як розташувати їх по країні – ці питання німецьке командування вирішувало без участі українського керівництва. Міждержавної угоди, що фіксувала би склад, чисельність і дислокацію німецького контингенту в Україні або вимагала би погоджувати їх із українською владою, укладено не було (як і загальної угоди про умови німецької збройної допомоги) (Малиновський, 2015, с. 145–152; Borowsky, 1970, s. 249, 250). Збільшуючи або, навпаки, зменшуючи своє військове угрупування в Україні, змінюючи його склад, пересуваючи підрозділи українськими теренами, німецьке командування діяло на власний розсуд, без вказівок із боку української адміністрації.

Ба більше – опиралось будь-яким спробам зібрати таку інформацію. Німецькі командні інстанції категорично забороняли підлеглим розголошувати військові дані. Так, 1 серпня 1918 р. командування 27-го резервного корпусу надіслало підпорядкованим частинам таке розпорядження: «У багатьох випадках, що стали тут відомі, українські органи влади одержали від свого службового керівництва накази або, точніше, запити, в яких від них вимагали надати дані про сили й найменування німецьких військ, направлених до їхніх районів. Група військ [Ейхгорна] проситиме, щоб вищі українські органи влади розпорядилися скасувати подібні запити. Але, крім того, також усім комендатурам у їхніх районах вказувати українським посадовцям, які ставлять запитання, на те, що відповідати на подібні запити неприпустимо і що з нашого боку такі випадки слід розглядати як порушення військової таємниці» (Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 53, s. 075).

Командири частин передали це розпорядження місцевим українським адміністраціям і штабам. Зокрема, 5 серпня 1918 р. командир розташованої на Полтавщині німецької 33-ої ландверної бригади в листі до командира українського 6-го корпусу зазначав, що довідки про

«кількість та розпологу […] дані не будуть, а коли будуть даватись, то з німецької сторони повинні вважатись за розголос військової тайни» (Малиновський, 1997, с. 97; ЦДАВОВУ, ф. 1077, оп. 1, спр. 43, арк. 27).

Український провід зрештою мусив визнати неможливість домогтися від німецьких і австро-угорських військових даних про їхні сили в Україні. 10 серпня 1918 р. перший генерал-квартирмейстер у доповіді начальнику Генерального штабу підбив підсумки спрямованих на це зусиль.

За словами генерал-квартирмейстера, місяць тому товариш (заступник) військового міністра наказав йому доповісти про розташування німецьких та австро-угорських підрозділів в Українській Державі. Генерал-квартирмейстер у свою чергу доручив офіцерам для зв'язку – представникам українського командування в штабах німецької і австрійської груп військ в Україні – запросити такі відомості в цих штабах. Однак доручення не було виконане – обидва командування «цього не дали, заявивши, що дрібними частинами вони не цікавляться». Німецьке головне командування надіслало відомості про розміщення своїх військ «в загальних рисах», австро-угорське – взагалі нічого не надало.

Тоді офіцерам для зв'язку було наказано самостійно здобувати дані про дислокацію німецьких і австро-угорських частин. Але й це виявилося нездійсненим – «німці дізнались про це і запротестували». Врешті-решт українське військове керівництво дало розпорядження офіцерам для зв'язку повідомляти у Воєнне міністерство лише ту інформацію, яку німецька і австро-угорська влада вважала доречним надати сама (Малиновський, 1997, с. 96; ЦДАВОВУ, ф. 1077, оп.1, спр. 40, арк. 133).

Однак це не означало, що спроби встановити дислокацію сил Центральних держав в Україні були припинені взагалі. Вони тривали, але тепер українське командування більше покладалося на низову ланку військового управління: збирати відомості було доручено посадовцям, які контактували з німецькими військовиками на місцях – повітовим комендантам і повітовим військовим начальникам.

Зокрема, на основі доповідей повітових урядовців у штабі 5-го (Чернігівського) корпусу української армії були підготовлені інформаційні зведення про німецькі війська, які перебували в Чернігівській губернії і в суміжних повітах Полтавської губернії – в зоні формування цього корпусу. Зазначені зведення збереглися серед документів Головного управління Генерального штабу Української Держави.

У зведені за 30 серпня 1918 р. йшлося про 18 повітів (ЦДАВОВУ, ф. 1077, оп. 1, спр. 43, арк. 20–21). Щодо одного з них – Козелецького – було зазначено, що відомостей про розташовані на його території німецькі війська немає. Стосовно кількох інших повітів інформація була, але стисла й неповна. Так, щодо Ніжинського повіту (де в середині серпня 1918 р. німецькі військовики й українські правоохоронці придушили інспірований більшовиками великий збройний виступ (Ковалева, с. 15–19)) було відомо лише, що в селі Орлівка знаходився 2-й батальйон 100-го піхотного полку. Борзнянський повіт займали підрозділи 404-го піхотного полку. Остерський повіт – три піхотні (5-та, 6-та, 7-ма) й одна кулеметна роти 2-го батальйону 31-го ландштурмного полку (350 вояків у місті Остер, решта в селищі Бровари). У Кролевецькому повіті діяли повітова комендатура, 430-й полк і частина 104-го полку. У місті Прилуки (центрі Прилуцького повіту) квартирував батальйон 32-го полку.

Про деякі повіти Чернігівської губернії укладачам зведення 30 серпня 1918 р. вдалося отримати більш детальну інформацію. Так, відповідно до повідомлень із Сосницького та Городнянського повітів, там дислокувалися підрозділи 420-го піхотного полку (зі складу 35-ої дивізії). У Сосницькому повіті перебував один батальйон (у місті Сосниця та в селах і селищах Стольне, Низківка, Корюківка, Мена, Макошине, Нові Млини), а в Городнянському повіті були розміщені кілька рот (12-та в селі Бутівка, 3-тя в місті Сновськ) та окремих команд (у селах Ваганичі й Ковалівка, на станціях Хоробичі й Камка), а також залога повітового центру міста Городня («піші частини, бомбометна команда, кулеметна команда, а всього до 400 чоловік, в тому числі і штаб полку»).

У місті Конотоп знаходилися штаб 95-ої піхотної дивізії, повітова комендатура, чотири роти 52-го полку, два шпиталі, поліцейський підрозділ («таємна команда»), радіостанція, та кілька спеціалізованих підрозділів (зокрема, самокатно-поштова команда). У селах Конотопського повіту перебували три гарматні батареї (Красне і Повірка), транспорти (Гирівка та Митченки) і п'ять рот 402-го полку (Попівка, Підлипне та Соснівка). Батурин охороняла команда зі сорока п'яти вояків 402-го полку.

Щодо Пирятинського повіту Полтавської губернії, то в його центрі, місті Пирятин, квартирували штаб 39-го пішого полку й «1 рота з кулеметами», в Яготині – штаб 92-ої піхотної дивізії, пів ескадрону кінноти, рота піхоти, автомобільна рота, ветеринарний лазарет, телефонний і телеграфний парки, у селі Сасинівка – ескадрон кінноти, у селі Лутайки – лазарет і обозні підрозділи, у селі Майорщина – «штаб колони».

Найбільш докладно був охарактеризований Переяславський повіт Полтавської губернії. Присвячена йому частина інформаційного зведення відрізнялась тим, що містила точні цифри. У селі Покровське перебував обоз кавалерійського полку (92 вояки), у селищі Березань – обозні колони № 500 і № 116 (відповідно 41 і 100 вояків), у селі Семенівка – обозна колона № 193 (97 вояків). Крім того в повіті знаходились солдати й офіцери 2-го батальйону 39-го піхотного полку, розміщені так: «в Переяславі – 470 чол., в Старому – 55 чол. Біля пароплавн. причалення на Дніпрі – 18, в хут. Кіселевому – 27 ч. На залізничн. ст. Переяслав – 9 чол., [на залізничній станції] Березань – 12 чол. Біля греблі через Недру – 8 чол., Трубайло – 8 чол. На залізнич. ст. Боришполь – 11 чол., у м. Боришполі – 85 чол.». Тобто усього в повіті налічувалось 1033 німецькі військовослужбовці.

Також у зведенні 30 серпня 1918 р. більш розлого було сказано про повіти, що межували з Росією та з тимчасовою нейтральною зоною між Росією й Україною:

- Гомельський повіт: у місті Гомель знаходилися штаб 41-го резервного корпусу, штаб 35-ої піхотної дивізії, інтендантство та поліцейський підрозділ («таємна поліція»), а між селами Акшин, Столбун, Світиловичи та Громики пересувався батальйон 438-го полку;
- Новозибківський повіт: у місті Новозибків були розміщені штаб 47-ої ландверної дивізії та дві роти, у селі Кархівка – «штаб 1-ої бригади з немуштровою командою біля 50 чоловік», шпиталь, медичний пункт, ветеринарний лазарет і комендатура («при ній 2 взвода, таємна поліція, інтендантство і залізничний комендант з 20 чол.»), у селі Деменка – команда зв'язку й ветеринарний лазарет, у районі сіл Очесо-Рудня і Нове місто – батарея 19-го артилерійського полку, у Рудні – «частини обозу»; крім того в селах і селищах Злинка, Семіонівка, Климів, Новий Ропськ, Єліонка, Чуровичі діяли комендатури, а кілька підрозділів 47-ої дивізії та 19-го артилерійського полку, не маючи постійного місця дислокації, пересувались територією повіту.
- Мглинській повіт: у місті Клинці були зосереджені підрозділи 106-го ландверного полку, дві батареї (19-го і 183-го артилерійських полків), два ескадрони 20-го кінного полку, а вздовж демаркаційної лінії від Клинців до Стародубу були розміщені два батальйони 106-го полку (у тому числі одна рота в селі Робчик);
- Стародубський повіт: у місті Стародуб та в його околицях перебували підрозділи 106-го ландверного полку («з великим числом кулеметів»), ескадрон 20-го кінного полку, дві артилерійські батареї, у селах Воронок і Понурівка – підрозділи 104-го полку, у селі Картушин – штаб 104-го полку;
- Новгород-Сіверський повіт: у місті Новгород-Сіверський дислокувалися повітова комендатура та три роти 100-го полку, у селі Леньків – одна рота 100-го полку та ескадрон 20-го кінного полку, у селі Костобобр (Костобобрів) – артилерійська батарея та батальйон 104-го полку;
- Глухівський повіт: у місті Шостка знаходилися «коло 7-х рот 430 полку та кулеметна команда», у місті Глухів – підрозділи 430-го полку (п'ять рот, кулеметна й мінометна команди) та батарея з чотирьох гармат, у селищі Хутір Михайлівський – «до 7 рот з артилерією», у селищі Вороніж – батальйон піхоти, а в напряму села Крупець рухались дві роти 52-го полку;
- Путивльський повіт контролювали чотири роти – одна зі складу 430-го піхотного полку й три зі складу 52-го полку

Наведені в документі дані про німецькі війська в Чернігівському повіті – районі навколо губернського центру Чернігова – свідчили, що станом на кінець літа 1918 р. майже всі вони були стягнуті до цього міста. У ньому перебували етапна комендатура № 54, повітова комендатура, штаби 404-го піхотного і 9-го кінного полків, гарматна батарея, підрозділи 39-го, 31-го і 100-го піхотних полків і санітарна колона № 70. За межами Чернігова перебували три ескадрони 9-го кінного полку – по одному в селах Пльохів, Березна і Новий Білоус.

У зведенні за 20 жовтня 1918 р. йшлося вже не про 18, а лише про 8 повітів (ЦДАВОВУ, ф. 1077, оп. 1, спр. 43, арк. 56, 57). Щодо більшості дані були стислими. Повідомлялось, що в Гомельському повіті перебували частини 41-го резервного корпусу, штаб 35-ої резервної дивізії, дивізійне інтендантство та таємна поліція («ширших відомостей Гомельський повіткомендант здобути не зміг»), у Кролевецькому повіті – дві роти піхоти, санітарна рота, три обозні колони, гарматна батарея, два кулеметних і один бомбометний взводи, у Мглинському – штаб і три роти (5-та, 8-ма, 10-та) 106-го полку, чотири гармати 19-го полку в селищі Клинці та одна рота (7-ма) 106-го полку в селі Робчик, у Пирятинському – штаб

28-ої ландверної бригади в місті Пирятин (дані про інші населені пункти повітовий військовий начальник «збирає, але ще не надіслав»).

У Городнянському повіті порівняно з кінцем серпня змін майже не відбулося – підрозділи 420-го полку, як і раніше, стояли в місті Городня («до 397 чоловік, в тому числі і штаб полку»), на станції Камка (120 бійців), у місті Сновськ (3-тя рота) та в селах Ковалівка (40-50 бійців), Бутівка (12-та рота), Ваганичі (до 40 бійців), на станції Хоробичі (половина 11-ої роти). Тобто загалом у повіті залишалось близько 900 німецьких армійців.

У серпні 1918 р. майже нічого не було відомо про залоги в Путивльському повіті. У жовтні же, навпаки, вдалося здобути детальні дані. Йшлося про підрозділи 52-го полку та 69-ої бригади, а також про обозні команди. Вони знаходились у місті Путивль і в селах та селищах Грузьке, Буринь, Миколаївський завод, Клепали, Крупець, Цукроварня, Бочечки, Боярські Лежачі.

У Новгород-Сіверському повіті війська мали дислокацію переважно в тих же пунктах, що і в серпні, але кількість цих військ зросла: в місті Новгород-Сіверський перебували кілька рот 100-го полку й три батареї 19-го артилерійського полку, у районі села Леньково – рота 100-го полку і батарея 19-го полку, у районі села Костобобр – рота 100-го полку, у районі села Горбове – також рота 100-го полку, і ще одна рота – у селі Рогівка.

Нарешті, в інформаційному зведенні 20 жовтня 1918 р. було подано докладні дані про німецькі війська в Новозибківському повіті. Це були підрозділи 1-ої бригади 47-ої дивізії, 104-го й 106-го піхотних та 20-го кінного полків, а також обози, команди зв'язку, етапні комендатури, ветеринарні лазарети. Дислоковані вони були в селах і селищах Людкове, Деменка, Климів, Семенівка (Семіонівка), Злинка та на залізничних станціях Тимошкин Перевіз, Закопиття, Кархівка і Новий Ропськ. Залогу повітового центра міста Новозибків становили: «штаб 47 ландверної дивізії, а при ньому шпиталь, ветеринарний лазарет, інтендантство, етапна комендатура № 107, штаб баталіона 104-го піш. полку (який охороняє залізничну лінію Новозибків – Гомель) і залізнична комендатура».

Сумуючи дані, отримані з різних джерел, українське армійське керівництво намагалося створити загальну картину німецької військової присутності в Україні. Результат виявився незадовільним: як і по регіонах, зведення по країні були фрагментарними. Так, укладена восени 1918 р. узагальнююча довідка про дислокацію військ Центральних держав в Україні, що збереглася серед документів Головноуповноваженого українського уряду в місцях розташування австро-угорської Східної армії, містила лише приблизні відомості.

Зокрема, про німецький 41-й резервний корпус, дислокований переважно в Чернігівській губернії, там було зазначено таке: штаб корпусу в місті Гомель; 35-та резервна дивізія: штаб і 438-й полк в місті Гомель, 420-й полк у місті Городня й селі Мена (Сосницький повіт), три батареї польових гармат у Городнянському повіті; 47 ландверна дивізія: штаб і 100-й полк у місті Новозибків, 18-й кінний полк та 19-та гарматна бригада у Новозибківському повіті, два батальйони (курені) 104-го полку та 20-й кінний полк у Стародубському повіті, 106 полк (де перебував, написано нерозбірливо – вочевидь, у Мглинському і Стародубському повітах); 95-та піхотна дивізія: штаб у місті Конотоп, 430-й та 52-й полки в Кролевецькому, Конотопському і Путивльському повітах, 402-й полк у Конотопському повіті; 11-та ландверна дивізія: штаб у місті Суми [ЦДАВОВУ, ф. 2311, оп. 1, спр. 12, арк. 208, 209].

Однак аналіз цих даних все ж дозволяв зробити певні висновки. Насамперед, він показував, що німецьких військ в Українській Державі було небагато. На повіт припадало близько тисячі вояків (принаймні, стільки знаходилося в Переяславському та в Городнянському повітах), хоча могло бути й значно більше (як у Глухівському повіті влітку 1918 р.). Недостатні для створення щільної мережі залог, збройні сили в межах окремого повіту були сконцентровані в повітовому центрі та ще в п'яти-шести найбільш важливих населених пунктах. Із цих баз військові здійснювали рейди по прилеглій території, а в прикордонних повітах – також курсували вздовж державного кордону та демаркаційної полоси (зокрема, в Гомельському повіті). Склад залог не був незмінним. Так, придушуючи збройні виступи, командування переводило сили з одного регіону в інший.

Висновки. Спроби гетьманських посадовців зібрати відомості про склад, місця розміщення і кількість німецьких військ на Чернігівщині не дали точних результатів. Попри те, що німецькі війська потрапили до України на запрошення її уряду, командування цих військ воліло діяти самостійно й дані про свої підрозділи від українських посадовців приховувало. Тому інформованість української влади щодо цього була обмеженою. Використавши різні способи збору інформації – запити до німецьких штабів, доручення місцевим українським урядовцям провести розвідку – військове керівництво Гетьманату досягло лише часткового успіху: доступні йому дані про дислокацію на Чернігівщині німецьких військ (головним чином підрозділів 41-го резервного корпусу) виявилися неповними й непевними. Значення укладених українськими

військовими посадовцями зведень про дислокацію німецьких військ у Чернігівській губернії як історичного джерела є обмеженим – ці документи містять лише фрагментарну інформацію.

Фінансування. Стаття містить результати роботи за темою фундаментального дослідження «Соціокультурний простір України другої половини XIX – першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації: 0123U101600).

Джерела та література:

Borowsky, P. (1970). *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. Lübeck ; Hamburg: Mathiesen Verlag. 311 S.

Grelka, F. (2005). *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 508 S.

Luschnat-Ziegler, M. (2021). *Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917–1918*. Marburg: Verlag Herder Institut. 285 S.

Mędrzecki, W. (2000). *Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku.* Warszawa: «DiG», 330 S.

Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 53.

Дорнік, В. (упор.). (2015). *Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки.* Київ: Ніка-Центр. 512 с.

Заруда, Т. (1993). Становлення та основні напрямки зовнішньої політики Української Держави. *Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873–1945*. Київ. 66–82.

Ковалева, Н. А. (2019). Чернігівське повстання 1918 р.: спроба реалізації більшовицької ідеї селянської революції. *Український селянин*. Вип. 22. 15–19.

Малиновський, Б. В. (1997). Дані про дислокацію австро-угорських та німецьких військ в Україні (1918 р.) у документах державних установ УНР та Української Держави. *Студії з архівної справи та документознавства*. Т. 2. 93–98.

Малиновський, Б. В. (2015). Питання про німецько-українську військову угоду на переговорах у Брест-Литовську (лютий 1918 р.) *Вісник Дніпропетровського університету*. Т. 23. 1. 145–152.

Слободянюк, М. (2018). Перший етап вступу німецьких та австро-угорських військ в Україну (18–20 лютого 1918 року). *Українознавство*. 3. 8–20. DOI: 10.30840/2413-7065.3(68).2018.146866.

Тимощук, О. В. (2000). *Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918 р.).* Харків: Видавництво Університету внутрішніх справ. 462 с.

ЦДАВОВУ – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, м. Київ.

References:

Borowsky, P. (1970). *Deutsche Ukrainepolitik 1918 (unter besonderer Berücksichtigung der Wirtschaftsfragen)*. Lübeck ; Hamburg: Mathiesen Verlag. 311 S. [in German].

Dornik, W. (Ed.). (2015). *Ukraina mizh samovyznachenniam ta okupatsiieiu: 1917–1922 roky [Ukraine between self-determination and occupation: 1917–1922]*. Kyiv: Nika-Tsentr. 512 s. [in Ukrainian].

Grelka, F. (2005). *Die ukrainische Nationalbewegung unter deutscher Besatzungsherrschaft 1918 und 1941/42.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. 508 S. [in German].

Kovalova, N. A. (2019). Chernihivske povstannia 1918 r.: sproba realizatsii bilshovytskoi idei selianskoi revoliutsii [Chernihiv rebellion of 1918: Bolsheviks' attempt to implement the idea of the peasant revolution]. *Ukrainskyi selianyn = Ukrainian peasant,* 22, 15–22. [in Ukrainian].

Luschnat-Ziegler, M. (2021). *Die ukrainische Revolution und die Deutschen 1917–1918*. Marburg: Verlag Herder Institut. 285 S. [in German].

Malynovsky, B. V. (2015). Pytannia pro nimetsko-ukrainsku viiskovu uhodu na perehovorakh u Brest-Lytovsku (liutyi 1918 r.) [The issue of the German-Ukrainian military agreement at the negotiations in Brest-Litovsk (February 1918)]. *Visnyk Dnipropetrovskoho universytetu. Seriia: Istoriia i filosofiia nauky i tekhniky = Bulletin of Dnipropetrovsk University. Studies in History and Philosophy of Science and Technology.* Vol. 23, 1, 145–152. [in Ukrainian].

Malynovsky, B. V. (1997). Dani pro dyslokatsiiu avstro-uhorskykh ta nimetskykh viisk v Ukraini (1918 r.) v dokumentakh derzhavnykh ustanov UNR ta Ukrainskoi Derzhavy [Data on the deployment of Austro-Hungarian and German troops in Ukraine (1918) in the documents of state institutions of the Ukrainian People's Republic and the Ukrainian State]. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*. Vol. 2. 93–98. [in Ukrainian].

Mędrzecki, W. (2000). *Niemiecka interwencja militarna na Ukraine w 1918 roku*. Warszawa: «DiG. 330 S. [in Polish].

Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden, 11358, № 53. [in German].

Slobodianiuk, M. (2018). Pershyi etap vstupu nimetskykh ta avstro-uhurskukh viisk v Ukrainu (18–20 liutoho 1918 roku) [German and Austro-Hungarian Armies' invasion of Ukraine: Phase one (February 18–20, 1918)]. *Ukrainosnavstvo = Ukrainian Studies.* 3. 8–20. [in Ukrainian].

TsDAVOVU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady i upravlinnia Ukrainy. [in Ukrainian, in Russian].

Tymoshchuk, O. V. (2000). *Okhoronnyi aparat Ukrainskoi Derzhavy (kviten–hruden 1918 r.) [Security apparatus of the Ukrainian State (April–December 1918)]*. Kharkiv. 462 p. [in Ukrainian].

Zaruda, T. (1993). Stannovlennia ta osnovni napriamkyzovnishnoi polytyky Ukrainskoi Derzhavy [Formation and Main Directions of the Foreign Policy of the Ukrainian State]. *Ostannii hetman. Yuvileinyi zbirnyk pamiati Pavla Skoropadskoho. 1873–1945*. Kyiv, 66–82. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

УДК 94(470 : 477+430)"1921/1929"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-48-55

The Destructive role of Russia in Ukrainian-German relations (1920s)

Vasyl M. Danylenko
National Academy of the Security Service of Ukraine
Doctor of Historical Sciences, Professor (Ukraine)
email vasyl.danylenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3535-9980

Abstract

The purpose of the article *is to reveal the destructive role of Bolshevik Russia in Ukrainian-German relations during the 1920s.* ***The research methodology*** *organically stems from the need to demonstrate, through a specific historical example, the imperial policies of Russia towards Ukraine. The most effective approach in this context appears to be the combination of imagological, extrapolation, comparative-historical, historical-genetic methods, case studies, system analysis, deconstruction, and generalization.* ***The scientific novelty of the research****. The study demonstrates the destructive imperial role of Russia through the example of Ukrainian-German relations, clarifies the limitations imposed by the RSFSR in the 1920s on the activities of Ukrainian representations abroad, and highlights the nullification of the independent foreign policy of the Ukrainian SSR. Additionally, it develops the idea of the far-reaching consequences of Russia's occupation of Ukraine. The analyzed documents and materials allow for the* ***conclusion*** *that Russia systematically destroyed Ukraine's international subjectivity, imposing through military, diplomatic, political, and economic means, as well as propaganda and agitation, the ideas and practices of an inseparable union with Russia. Russia sought by any means to achieve recognition of Soviet power by other states, particularly Germany, to neutralize the Ukrainian national movement abroad, and to assume the leading role in the conclusion of international treaties. The destructive role of Russian Bolsheviks in Ukrainian-German relations during the 1920s was based on the puppet government of the Ukrainian SSR. By signing the Treaty of Rapallo with Germany and subsequently extending its provisions to Ukraine, Russia gained the ability to freely exploit Ukraine's resources while emerging from international isolation and positioning itself as the sole representative of the pseudo-union entity on the international stage. The foreign affairs department of the Ukrainian SSR, subordinated to Moscow, served as a key instrument for dismantling the diplomatic mission of the Ukrainian People's Republic in the German State.*

Keywords: *Ukraine, Russia, Germany, diplomatic relations, representations, treaties, foreign policy.*

Деструктивна роль Росії у відносинах України та Німеччини (1920-ті роки)

Василь Даниленко
Національна академія Служби безпеки України
доктор історичних наук, професор (Україна)
email vasyl.danylenko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3535-9980

Анотація.

Мета статті *– розкрити деструктивну роль більшовицької Росії у відносинах України та Німеччини в 1920-ті роки.* ***Методологія дослідження*** *органічно випливає із необхідності на конкретно-історичному прикладі показати великодержавну політику Росії щодо України. Найбільш ефективним у цьому сенсі вбачається поєднання методів імагологічного, екстраполяції, порівняльно-історичного, історико-генетичного, кейс-стаді й системного аналізу, деконструкції, узагальнення.* ***Наукова новизна дослідження****. На прикладі відносин України та Німеччини показано імперську деструктивну роль Росії, уточнено перебіг обмежень РСФРР у 1920-ті роки діяльності українських представництв за кордоном і зведення нанівець самостійної зовнішньої політики УСРР, розвинуто думку про далекосяжні наслідки російської окупації України. Опрацьовані документи і матеріали дають змогу дійти* ***висновку*** *про системне знищення Росією міжнародної суб'єктності України, нав'язування військовими, дипломатичними, політичними й економічними засобами, за допомогою пропаганди і агітації ідей і практик нерозривного союзу з Росією. Росія прагнула будь-яким чином добитися визнання радянської влади з боку інших держав, зокрема Німеччини, нейтралізувати український національний рух за кордоном, перебрати на себе головну роль в*

укладанні міжнародних договорів. Деструктивна роль російських більшовиків в українсько-німецьких відносинах в 1920-х роках спиралась на маріонеткову владу УСРР. Уклавши Рапалльський договір з Німеччиною і поширивши його згодом на Україну, Росія отримала можливість вільно розпоряджатися ресурсами України при виході з міжнародної ізоляції, бути єдиним представником псевдосоюзного утворення на міжнародній арені. Зовнішньополітичне відомство УСРР, підпорядковане Москві, служило ударним знаряддям ліквідації дипломатичної місії Української Народної Республіки в Німецькій Державі.

***Ключові слова** : Україна, Росія, Німеччина, дипломатичні відносини, представництва, договори, зовнішня політика.*

Постановка проблеми. Парадоксальним чином події сторічної давнини, пов'язані з російсько-українськими відносинами, повторюються, хоч і мають іншу конфігурацію. Так само нинішня Росія прагне дискредитувати Україну на міжнародній арені, відірвати від світової спільноти, позбавити інститутів влади і, зрештою, воєнним шляхом ліквідувати українську державність й українську національну ідентичність. У новітній науковій літературі докладно показано, як Українська революція 1917–1921 рр. потерпіла поразку і відбулася окупація України Росією, проте не всі грані проблеми висвітлені послідовно і повно. Очевидною є необхідність окремо розкрити еволюцію взаємин Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР, офіційна назва з січня 1919 р. до 1937 р.) з Німеччиною, між якими стояла більшовицька Росія. Показовою є деструктивна російська політика щодо українсько-німецьких відносин в 1920-х роках, маніпулювання Росією українським питанням на переговорах з іншими державами. Зазначені аспекти потребують уваги дослідників, оскільки мають актуальне наукове і принципово важливе практичне значення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Стаття ґрунтується на документах, які зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і Центральному державному архіві громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ), а також опублікованих джерелах і літературі. Особливе значення для дослідження українсько-німецьких відносин після Першої світової війни і оцінки ролі зовнішньої політики радянської Росії мають написані на широкій документальній базі і на нових методологічних підходах праці П. Гай-Нижника (Гай-Нижник, 2011), О. Купчика (Купчик, 2017), В. Піскун (Піскун, 2023), В. Сокирської (Сокирська, 2020). Автори обґрунтовано піддали ревізії існуючі досі погляди на вигоди, які отримувала УСРР від руху в фарватері російської зовнішньої політики (Саппа, 2003). У науково-документальному виданні В. Даниленко і Н. Кривець (Даниленко, Кривець, 2012) розглянули дипломатичні відносини, військово-політичне та економічне співробітництво урядів Української Народної Республіки і Української Держави гетьмана Павла Скоропадського з Німеччиною, Ю. Нетреба (Нетреба, 2012) в своїй монографії – боротьбу дипломатичних представництв УСРР та УНР за українські кошти в Німеччині, Н. Кривець (Кривець, 2008) та Д. Бурім (Бурім, 2016) опублікували студії про українсько-німецькі політичні, дипломатичні, економічні й культурно-освітні зв'язки.

Мета статті – розкрити деструктивну роль більшовицької Росії у відносинах УСРР та Німеччини в 1920-ті роки.

Виклад основного матеріалу. Росія царська й радянська, білогвардійський рух були єдині в політиці щодо України – всіляко руйнували українську національну ідентичність, заперечували право українців на створення самостійної соборної суверенної Української Держави, визнавали можливість існування України лише у складі Росії та під її началом. Зусиллями носіїв імперських ідей у 1917–1920-х роках закладено основи російсько-українських відносин, в яких зв'язкам України з іншими державами і народами відводилась другорядна роль.

На противагу існуючій владі Центральної Ради та Українській Народній Республіці (УНР) в грудні 1917 р. більшовики проголосили Українську Народну Республіку Рад як автономію у складі Російської Радянської Республіки. Коли проросійським силам ні в Києві, ні в Харкові закріпитися не вдалося, вони перебралися до Таганрога, щоб звідти продовжувати боротьбу за встановлення окупаційної радянської влади в Україні. Натомість Українська Народна Республіка згідно з IV Універсалом, прийнятим Центральною Радою (9) 22 січня 1918 р., стала незалежною державою. За Берестейським мирним договором, підписаним 27 січня (9 лютого) 1918 р. країнами Четверного союзу з УНР, а 3 березня 1918 р. – з Росією, Українська Народна Республіка діставала фактичне міжнародне визнання. Погодившись на це, більшовицька Росія не припинила свою підривну діяльність проти України. В м. Курськ росіяни організували маріонетковий Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, осідком якого визначили Суджу (до грудня 1922 р. місто входило до складу УСРР).

Поразка Німеччини у Першій світовій війні й підписання Версальського мирного договору призвели до втрати представництвами УНР в Німеччині офіційного статусу, але й Німецька Держава стала дуже вразливою в економічному, політичному, військовому та дипломатичному

відношенні. Країна програла війну, хоча її війська все ще знаходились на величезній окупованій території.

21 березня 1920 р. в Харкові створено Народний комісаріат у закордонних справах УСРР. Очільником Ради народних комісарів УСРР і його зовнішньополітичного відомства у 1919–1923 рр. був Християн Раковський, який сподівався на збереження самостійності України у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики, на можливість розбудови дипломатичних і торговельних відносин з іншими країнами. Але задекларований комуністами намір федеративного об'єднання України з Росією після прийнятих у травні 1920 р. IV Всеукраїнським з'їздом рад рішень набрав реального змісту. З'їзд підтвердив чинність угоди від 1 червня 1919 р. про військово-політичний союз і входження України до Російської Федерації. УСРР втрачає свою політичну та економічну незалежність і все більше перетворюється на ординарний суб'єкт РСФРР.

У таких сприятливих для Росії політичних умовах її керівники й дипломати продовжували удосконалювати в російсько-українсько-німецьких відносинах гру, спрямовану, по-перше, на утвердження російських позицій в Німеччині, по-друге, на визнання німецьким урядом радянської влади в Україні і припинення будь-яких контактів з представниками Української Народної Республіки, по-третє, недопущенні втрати контролю над двосторонніми перемовинами представників УСРР і Німеччини. Втім, в УСРР не бачили іншого шляху, крім як розраховувати на посередництво російських дипломатів.

22 січня 1921 р. Х. Раковський звернувся до наркома закордонних справ РСФРР Г. Чичеріна з проханням про посередництво у встановленні нормальних дипломатичних відносин між УСРР і Німецькою Республікою (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 628, арк.114–115.). Попередні звернення до німецьких урядів укласти прямі політичні й економічні угоди не приносили жодних результатів. Єдине, на що бажали піти в Німеччині, це направити свого представника в Україну для полегшення становища військовополонених. Х. Раковський вважав, що російський уповноважений РСФРР у Берліні Віктор Копп докладе зусиль і використає, здавалось би, переконливі аргументи на користь нормалізації українсько-німецьких відносин. Ці аргументи полягали в тому, що немає потреби наново розпочинати будівництво відносин, адже Німеччина вже й так визнавала Україну самостійною державою. Те, що в Україні була влада Центральної Ради, потім гетьмана Скоропадського, а тепер радянська влада, на думку Раковського, не могло бути причиною розриву відносин Німеччини з Україною. Можна уявити, як у Москві сприймали необхідність посилання на ту обставину, що УСРР «як суб'єкт міжнародного права» вже уклала прелімінарний мирний договір з Польщею та очікує на встановлення дипломатичних відносин з Грузією, Латвією, Литвою та Естонією. Не в інтересах РСФРР було усамостійнення України на міжнародній арені. Але й в Німеччині не робили кроків на встановлення у повному обсязі дипломатичних відносин з УСРР, справедливо вбачаючи у радянській владі російське коріння і джерело підбурювання до світової революції.

За кілька тижнів у лютому 1921 р. В. Копп повідомив Х. Раковському, що з німцями домовитися не вдалося. За словами російського уповноваженого, Німеччина не хоче ускладнювати своє міжнародне становище і виступає категорично проти визнання радянської України, навіть допустивши до Берліна українського представника Червоного Хреста (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк. 10–12).

Про те, як розігрувалася «німецька карта», щоб визначити потрібне місце для УСРР, розповідають телеграми В. Коппа і Х. Раковського. Російський уповноважений повідомляв про готовність Німеччини взагалі відмовитись від свого представника для допомоги полоненим в Україні, німців влаштовувало отримання своїх полонених на «російсько-українському кордоні». У такому випадку, німецьке міністерство закордонних справ, за словами Коппа, збиралось виділити громадян радянської України у категорію осіб, які не підлягають дипломатичному захисту РСФРР і вислати або інтернувати всіх неугодних йому з політичних міркувань осіб, які походять з України (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк. 12). Дипломатична безсилість УСРР дала змогу В. Коппу заявити, що поверне надані очільником уряду і наркомату закордонних справ УСРР повноваження, аби не погіршувати свого становища в Німеччині.

У результаті дипломатія УСРР опинилася у повній залежності від РСФРР, але ще не втрачала надій, сподіваючись на бодай крихітне українське представництво в Німеччині на російському майданчику. Стурбований словами В. Коппа, Х. Раковський змушений був просити його піти німцям на поступки, щоб добитися навзамін прямого спілкування українського підвідділу в російському представництві з німецькою владою (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 628, арк. 120). Це означало б де-факто визнання права на самостійне представництво УСРР. Маючи військову силу й спираючись на партійні та чекістські структури, які пронизували керівні органи України, Росія культивувала контакти представників УСРР з Німеччиною таким чином, щоб Москва ні в якому разі не втрачала ролі вузлового центру розвитку українсько-німецьких відносин.

Найреальніші точки дотику українських та німецьких інтересів становило узгодження порядку повернення полонених. Обмін військовополоненими потребував вирішення політичних, економічних і гуманітарних питань, докладення дипломатичних зусиль, тому в дійсності став ключовим елементом налагодження дипломатичних відносин між УСРР та Німеччиною.

Значна частина українців, які були мобілізовані до російської армії в роки Першої світової війни і потрапили в полон, перебували в німецьких таборах. За деякими оцінками їх там нараховувалось близько 100 тис. осіб (Бурім, 2016, с. 249). Більшість із них повернулись в Україну. Станом на 1 червня 1920 р. за даними Військово-санітарної місії УНР в Німеччині ще було зареєстровано 26 747 осіб полонених українців (Даниленко, Кривець, 2012, с. 35). Російське представництво на чолі з Коппом взяло в свої руки евакуацію українців, яка супроводжувалась активною пропагандою серед українських таборових громад проти підтримки інституцій УНР.

З України і через Україну також проводилась евакуація німецьких військових і цивільних полонених. У Німеччині готові були розглянути організаційні питання, з боку УСРР, де вже існувало Центральне управління з евакуації населення (Центревак), пропонували зробити це на основі взаємності, що могло б підштовхнути до обміну дипломатичними місіями.

Наступні російсько-німецькі домовленості з питань українсько-німецьких відносин свідчать, що Росія активно формувала таку політику щодо Німеччини, в якій не було місця відмінній від російських інтересів лінії поведінки України. Це давало можливість зберегти під зверхністю Росії УСРР, водночас не допустити до міжнародних справ представників Української Народної Республіки. Надісланий Х. Раковському 22 квітня 1921 р. з «комуністичним привітом» лист від В. Коппа повідомляв : проєкт угоди з німцями готовий і німецький уряд оголосить, що «існуюча в Берліні т. зв. Українська місія (петлюрівська) не розглядається як представництво Українського уряду і ніякими дипломатичними прерогативами не користується» (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк.17). Німці залишать її існувати на правах емігрантської каси. Завданням Українського відділення, вважали в Росії, буде «остаточно добити цю емігрантську касу» (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк.17).

23 квітня 1921 р. в Берліні укладено договір про взаємний обмін представництвами УСРР і Німеччини у справах реевакуації військовополонених і громадян. На підставі цього договору в Україні засновано Німецьке бюро у справах полонених за типом і зразком існуючого в Москві. Начальником бюро в Харкові був призначений доктор медицини Еріх Зассе (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк. 24–26), в Одесі – Карл Ган (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк. 31). До їхніх обов'язків належало забезпечення найтіснішого контакту з відповідними урядовими установами УСРР; повідомлення полонених про укладення договору про заснування відділень Німецького бюро, а також про терміни і способи відправлення полонених на батьківщину; надання допомоги німецьким військовим та цивільним полоненим шляхом забезпечення їх грошима, продовольством, обмундируванням та взуттям; створення умов для зосередження полонених у відповідних пунктах (Харків, Київ, Одеса) з метою евакуації на батьківщину, а також надання гарантій продовольчого й санітарного утримання; реєстрація полонених, перевірка прав на відправлення на батьківщину, забезпечення відповідними документами; турбота про надання необхідних транспортних засобів та посадка полонених. Е. Зассе та К. Ган мали підтримувати найтісніший зв'язок між собою та з Німецьким бюро у справах полонених у Москві шляхом надсилання телеграфних повідомлень і докладних письмових звітів. На підставі пункту договору та російсько-німецьких домовленостей уряд УСРР надавав право відрядження спеціальних кур'єрів до Москви з опечатаними пакетами, адресованими уповноваженому Німецького уряду. Як дипломатична пошта, пакети користувались на території УСРР недоторканністю та не підлягали розкриттю і огляду.

Для завідування Українським відділенням Російського бюро у Берліні у справах військовополонених призначено Володимира Ауссема (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 655, арк. 43), уродженця російського міста Орел, одного з командувачів загонів більшовицьких формувань Червоної гвардії і військ Червоної армії. На посаді завідувача Українським відділенням і повноважного представника УСРР в Німеччині В. Ауссем перебував до 16 липня 1923 р. Від самого початку він повідомляв Раковському, що представнику УСРР доводиться прокладати шлях самостійно, від російських дипломатів, які мають зв'язки в Берліні серед політичної й економічної еліти, допомоги немає. «Московські товариші» В. Копп і радник повпредства РСФРР С. Бродовський не тільки не сприяли в роботі уповноваженому УСРР, але й чинили опір (Нетреба, 2012, с. 82). Це розходилося зі словами наркома РСФРР Г. Чичеріна про необхідність активізації зовнішньої політики радянської України і відкриття її власних представництв за кордоном. Найдрібніші питання зовнішніх зносин УСРР, особливо кадрові призначення, розглядались на політбюро ЦК Компартії України і узгоджувались з Москвою (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 25, арк. 24).

Своєрідною репетицією прориву міжнародної ізоляції радянської Росії й Німеччини внаслідок таємно підготовленого сепаратного договору стало укладення Ризького мирного договору 1921 р. між Польщею та РСФРР. Елементами формули Ризького мирного договору, продиктованими Росією, стали, зокрема, відмова Польщі від свого недавнього союзника – УНР, визнання Української СРР та Білоруської СРР і одночасне право виступати від їхнього імені Росії. На такий підхід був розрахунок у Москві у відносинах з Німеччиною. Росія не могла диктувати свою волю Німеччині, як це робилося по відношенню до Польщі, але давала ясно зрозуміти, що основою російсько-німецького зближення є визнання неподільності більшовицької влади РСФРР.

З подальшого перебігу подій в другій половині 1921 р. з'ясовується, що в Німеччині не готові були підвищувати рівень відносин з УСРР. Під зручним приводом німецький уряд відмовився підписувати двосторонні торговельну й політичну угоди, що змусило В. Ауссема висловити припущення про наміри німців повернути до влади в Україні гетьмана П. Скоропадського і навмисне затягування переговорів (Купчик, 2017, с. 129). Представник УСРР в Берліні пропонував вжити заходів економічного й дипломатичного тиску на Німеччину, що можна було зробити через канали російсько-німецьких відносин. Росію не могло не турбувати відхилення від вирішення стратегічних завдань зближення з Німеччиною і зміцнення контролю над Україною. В грудні 1921 р. в Москві пройшли торговельно-економічні переговори, а на початку квітня наступного року Німеччина й УСРР домовились про обмін торговельними місіями. Як виявилось згодом, всілякі апеляції й прохання політиків УСРР до російського керівництва допомогти в налагодженні повноцінних політичних та економічних відносин з Німеччиною від самого початку були приречені на невдачу. На місце УСРР вказали в Рапалло, коли члену радянської, тобто російської, делегації Х. Раковському відмовили, щоб УСРР взяла участь в укладанні договору.

Підписаний 16 квітня 1922 р. Рапалльський договір між РСФРР та Німеччиною, став доконаним фактом дипломатичного визнання більшовицької Росії та відкрив шлях до економічної, політичної та суспільної експансії російських більшовиків в Україні (Піскун, 2023, с.47). За рахунок надання Німеччині доступу до українських сировинних і продовольчих ресурсів РСФРР успішно вирішувала свої екзистенційні питання. Офіційний орган Української економічної ради – російськомовна газета «Господарство України» 28 квітня 1922 р. на першій шпальті повідомила про те, що Торгова палата Німеччини звернулась до рейхсканцлера з привітанням з приводу укладення російсько-німецького договору, якому надають «величезного політичного й економічного значення» (Хозяйство Украины, 1922). Справді, у 1920-ті – на початку 30-х років Німеччина стала найбільшим торговельно-економічним партнером УСРР (Кривець, 2012, с. 136).

Завершальним актом дипломатичного тріумфу Росії став договір від 5 листопада 1922 р. про поширення на союзні РСФРР республіки Рапалльського договору, яким де-юре німецький уряд визнавав УСРР та інші радянські республіки. Відтепер росіяни взагалі позбулись стримуючих чинників дискредитації й фізичного усунення осередків УНР в Німеччині. Досі вони уособлювали незалежну Україну, служили засобом політичної комунікації з німецьким урядом, переймалися долею військовополонених, відстоювали інтереси української громади за кордоном, дбали про культурно-історичну спадщину. За їх ліквідацією стояв особисто нарком закордонних справ РСФРР і СРСР Г. Чичерін, в листах якого Х. Раковському не обходилось без нагадування про «можливість енергійно провести ліквідацію петлюрівського уряду» (ЦДАВО України, ф. 4, оп. 1, спр. 551, арк. 52).

6 лютого 1923 р. озброєна німецька кримінальна поліція стараннями В. Ауссема змусила звільнити будинок представництва УНР в Берліні, придбаний для Української Держави гетьманом Скоропадським. Будинок перейшов у користування повноважного представництва СРСР (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 2, арк. 39–39 зв.). Повірений у справах УНР в Німеччині Роман Смаль-Стоцький у меморандумі міністрові закордонних справ Німеччини фон Розенбергу написав : «Німецький уряд вмішався у війну українського народу проти московських большевиків… Посольство законного Українського Уряду залишає Німецьку Державу» (ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 548, арк. 4).

20 вересня 1923 р. Народний комісаріат в закордонних справах УСРР було реорганізовано в управління уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в Україні. Х. Раковський ще кілька років працював повноважним представником у Великій Британії та Франції, формально також заступником наркома закордонних справ СРСР, після чого був звинувачений у троцькізмі, виключений з партії, а у вересні 1941 р. розстріляний поблизу м. Орел в Росії.

В. Ауссем за рішенням політбюро ЦК КП(б)У від 8 грудня 1923 р. залишався у Берліні в Союзному представництві як заступник повпреда (першого радника посольства) (ЦДАВО

України, ф. 3692, оп. 1, спр. 1, арк. 30). Незабаром його чекала типова доля всіх, хто ставав зайвим для сталінського режиму, – звинувачення в троцькізмі і загибель внаслідок репресій.

Робота представників УСРР у складі союзного повпредставництва в Німеччині дедалі більше втрачала сенс. Спілкування із українцями за кордоном українською мовою було дуже ускладнено. Діловодство велося російською мовою, закордонні паспорти видавалися із зазначенням загальносоюзного громадянства (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1824, арк. 36). У 1924–1925 рр. політбюро ЦК КП(б) неодноразово розглядало питання ведення українських справ при повпредстві СРСР у Берліні працівниками, які добре володіють українською мовою, що є «найкращим способом розкладання Наддніпрянської еміграції» (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 225).

У 1929 р. комісія ЦК ВКП(б) ухвалила ліквідувати всю українську роботу в Берліні (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 7, арк. 67), що поставило остаточну крапку в епізодичних офіційних відносинах України та Німеччини. Справедливим є твердження, що впродовж 1920-х років принцип унітаризму (за формою – єдиноцентризму) реалізовувався РСФРР системно і послідовно, а визначення «союзний» функціонально означало «загальноросійський» (Сокирська, 2020, с. 71).

Висновки. Контролюючи відносини радянської України й Німецької Держави, Росія переслідувала завдання змусити Німеччину визнати радянську владу в Україні і право РСФРР поширювати свою юрисдикцію на її територію. Перебравши на себе роль посередників між УСРР і Німеччиною, російські представники мали можливість завжди перебувати в переговорному процесі, вигідно маніпулювати політичною й економічною інформацією.

В плани московського керівництва підтримка самостійності зовнішньої політики УСРР не входила, проте імітація такої підтримки могла служити зручним знаряддям остаточного витіснення з міжнародних відносин будь-яких не радянських структур української державності. Ще до утворення Союзу РСР Росія всіляко обмежувала активність Української Соціалістичної Радянської Республіки за кордоном і водночас використовувала її можливості, щоб розкласти зсередини існуючі досі представництва Української Народної Республіки, однозначно добиваючись монополії на проведення зовнішньої політики.

Наскрізною лінією через усі документи проходить намагання більшовицької Росії виставити Україну в очах керівників Німеччини як таку, що добровільно відмовляється від своєї самостійності в міжнародних справах на користь РСФРР. Коли це було вигідно для визнання більшовицької влади, наголошувалось на легітимності уряду УСРР і рівноправних повноваженнях російських та українських дипломатів.

Маріонетковий уряд радянської України йшов фактично у фарватері більшовицької Росії. Народний комісаріат закордонних справ УСРР не приймав самостійних рішень і узгоджував зовнішньополітичні кроки з російським НКЗС. Незважаючи на спільну ідеологічну платформу, траплялись поодинокі спроби комуністичних вождів в Україні виявляти самостійність, але вони швидко гасились.

Ігнорування справжніх національних інтересів України спостерігалося при підписанні в Рапалло договору Росії з Німеччиною. Цей акт став визнанням влади більшовиків у Росії і приналежності України до новітньої російської імперії, відкрив шлях до утворення СРСР. Протягом 1920-х років Росія, користуючись суперечностями між західними державами, виконала своє стратегічне завдання і розв’язала руки для подальшого упокорення України. Підміна суверенної національної держави псевдодержавністю радянського зразка у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки ще на десятки років прив’язала українців до Росії, позбавила їх можливості самостійного вибору шляхів суспільного розвитку.

Події сторічної давнини стають особливо актуальними у світлі нинішньої російсько-української війни. Як і колись, Росія шляхом насилля, терору й обману світової громадськості прагне відірвати Україну від європейського цивілізаційного простору, розчинити в своїй імперськості. Нині за допомогою політичної, дипломатичної, військової, гуманітарної та інших форм підтримки багатьох країн світу, зокрема й Німеччини, Україна самовіддано відстоює свою територіальну цілісність і державний суверенітет. Засвоєння уроків історії, одним із яких є наслідки припинення у 1920-ті роки під натиском Росії міждержавних відносин України та Німеччини, має багатофакторний вимір. Віддзеркаленням цього є, зокрема, радикальна зміна в новітній українській історіографії парадигми дослідження українсько-російських відносин.

Подяка. Автор висловлює подяку співробітникам ЦДАГОУ й ЦДАВО України, які наповнюють і удосконалюють електронний архів документів, науковцям відділів зарубіжних джерел з історії України та джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України.

Фінансування. Дослідження та публікація не мали окремо визначеної фінансової підтримки.

Джерела та література :

Бурім, Д. (2016). Українські студентські об'єднання в Німеччині у 20-х роках XX століття : інтеграція в суспільство країни проживання та бажання збереження національної ідентичності. *Ucraina Magna*. Vol. I. С. 249–265.

Гай-Нижник, П. (2011). «Самостійна» УСРР : хронологія виникнення маріонеткової псевдодержави та її «добровільного» вступу до СРСР. *Україна Incognita: веб-додаток до всеукраїнської газети «День».* 2011. 27 грудня. URL : http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennya-marionetkovoyi- psevdoderzhavi.html (дата звернення 07. 11. 2024)

Даниленко, В., Кривець Н. (2012). Українські дипломатичні представництва в Німеччині (1918–1922) : *Документи і матеріали.* Київ. Смолоскип. 592 с.

Кривець, Н. (2008). Українсько-німецькі відносини : політика, дипломатія, економіка. 1918–1933 рр. Київ, Ін-т історії України НАН України. 322 с.

Кривець, Н. (2012). Рапалльський договір 1922. *Енциклопедія історії України. Т. 9.* Київ. С. 136.

Купчик, О. (2017). Держави Центральної Європи у налагодженні офіційних відносин з УСРР (початок 1920-х років). *Європейські історичні студії.* № 6. С. 120–138.

Нетреба, Ю. (2012). Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). Київ. 204 с.

Піскун, В. (2023). Договір в Рапалло між РСФСР і Німеччиною : український контекст. *Ucraina Magna*. Том V. Київ. С. 45–83.

Саппа, М. (2003). Боротьба за дипломатичне визнання УСРР Німеччиною : обставини укладання Рапалльського договору. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ.* Вип. 24. Харків. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_24_37 (дата звернення 05. 11. 2024).

Сокирська, В. (2020). Відносини між РСФРР та УСРР в 1919–1929 рр. : від суверенітету до унітаризму. *Літопис Волині.* Чис. 22. С. 67–71. URL : http://www.litopys.volyn.ua/index.php/litopys/issue/view/7 (дата звернення 18. 12. 2024).

Хозяйство Украины, Харків (1922). Орган Української економічної ради. 28 квітня.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДАГОУ – Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки.

References :

Burim, D. (2016). Ukrainski studentski obiednannia v Nimeczczyni u 20-ch rokach XX stolittia : intehraciia v suspilstvo krainy prozhyvannia ta bazhannia zberezhennia natsionalnoi identycznosti [Ukrainian Student Associations in Germany in the 1920s: Integration into the Society of the Country of Residence and the Desire to Preserve National Identity]. *Ucraina Magna*. Vol. I. S. 249–265 [In Ukrainian].

Danylenko, V., N. Kryvets, N. (2012). Ukrainski dyplomatyczni predstavnytstva v Nimeczczyni (1918–1922) [Ukrainian diplomatic missions in Germany (1918-1922)]: *Documenty i materialy.* Kyiv, Smoloskyp. 592 s. [In Ukrainian].

Hai-Nyzhnyk, P. (2011). «Samostiina» USRR : khronolohiia vynyknennia marionetkovoi psevdoderzhavy ta ii «dobrovilnoho» vstupu do SRSR [The 'Independent' Ukrainian SSR: Chronology of the emergence of a puppet pseudo-state and its 'voluntary' accession to the USSR]. *Ukraina Incognita: veb-dodatok do vseukrainskoi gazety «Den'».* 2011. 27 грудня. URL : http://incognita.day.kiev.ua/xronologiya-viniknennyamarionetkovoyi-psevdoderzhavi.html (data zvernennya 07. 11. 2024) [In Ukrainian].

Khoziaistvo Ukrainy [Economy of Ukraine, Kharkiv], (1922). Orhan Ukrainskoi ekonomichnoi rady. Kharkiv, 28 kvitnia [In Russian].

Kryvets, N. (2008). Ukrainsko-nimetski vidnosyny : polityka, dyplomatiia, ekonomika. 1918–1933 rr. [Ukrainian-German relations: politics, diplomacy, economy. 1918-1933.] Kyiv, In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 322 s. [In Ukrainian].

Kryvets, N. (2012). Rapallskyi dohovir. 1922 [Treaty of Rapallo, 1922]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* T. 9. S. 136 [In Ukrainian].

Kupchyk, O. (2017). Derzhavy Tsentralnoi Evropy u nalagodzhenni oficialnych vidnosyn z USRR (poczatok 1920-ch rokiv) [Central European States in Establishing Official Relations with the Ukrainian SSR (early 1920s)]. *Evropeiski istoryczni studii.* № 6. S. 120–138 [In Ukrainian].

Netreba, Yu. (2012). Protystojannia dyplomatycznych predstavnytstv USSR ta UNR v Nimeczczyni (1921–1922) [Confrontation between the Diplomatic Missions of the Ukrainian SSR and the UPR in Germany (1921-1922)]. Kyiv, 204 s. [In Ukrainian].

Piskun, V. (2023). Dohovir v Rapallo mizh RSFRR i Nimechchynoiu : ukrainskii kontekst [The Rapallo Treaty between the RSFSR and Germany: the Ukrainian context]. *Ucraina Magna*. Vol. V.

Kyiv, s. 45–83. URL : http://archeos.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/UM5_2023.pdf [In Ukrainian].

Sappa, M. (2003). Borotba za dyplomatychne vyznannia USRR Nimechchynoiu: obstavyny ukladannia Rapallskoho dohovoru [The Struggle for Diplomatic Recognition of the Ukrainian SSR by Germany: Circumstances of the Treaty of Rapallo]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav.* Vyp. 24. Kharkiv. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2003_24_37 (data zvernennya 15. 11. 2024) [In Ukrainian].

Sokyrska V. (2020). Vidnosyny mizh RSFRR ta USRR v 1919–1929 rr. : vid suverenitetu do unitaryzmu [Relations between the RSFSR and the Ukrainian SSR in 1919-1929: From Sovereignty to Unitarism]. *Litopys Volyni.* Cz. 22. S. 67–71. URL : http://www.litopys.volyn.ua/index.php/litopys/issue/view/7 (data zvernennya 18. 12. 2024) [In Ukrainian].

TSDAHOU – Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromadskych obiednan ta ukrainiky [Central State Archive of Public Associations and Ukrainian Studies].

TSDAVO Ukrainy – Tsentral'nyy derzhavnyy archiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrainy [Central State Archive of Higher Bodies of Power and Administration of Ukraine].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 23.02.2025

УДК: 94:008]:929(477)“1945/1953”*Малишко
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-56-62

Public and cultural activities of Andriy Malyshko in the postwar period (1945-1953)

Tetiana V. Ladychenko
Dragomanov Ukrainian State University
Candidate of Sciences (History), Professor (Ukraine)
email: ladychenko.tetyana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0138-1960
Dimitrii V. Pliceckyi
Dragomanov Ukrainian State University
Postgraduate student(Ukraine)
email: d.v.plisetskyi@npu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6386-217X

Abstract.
The aim of the article. *Given the state of research on this issue in the national historiography, we set out to find out the peculiarities of the social and cultural activities of Soviet writers of the Ukrainian SSR in the postwar years, focusing on the works of Andrii Malyshko.* ***The research methodology.*** *To achieve the goal set in the article, the author used generally accepted approaches, principles and methods of scientific knowledge: analysis of documentary sources and newspaper publications, their subsequent synthesis, comparison of authorial approaches of individual researchers, systematisation and generalisation of the information obtained, which made it possible to reveal the essence and peculiarities of social and cultural activities of Soviet writers of the Ukrainian SSR in the postwar years, and in particular Andrii Malyshko. The authors of the article use materials from newspaper publications of the Soviet era (‘Literary Newspaper’).* ***Scientific novelty.*** *Based on the study of a large number of documentary sources, the authors of the article analyse the peculiarities of the work of the creative intelligentsia of the Ukrainian SSR in the period 1945-1953 through the prism of the social and cultural activities of the Ukrainian Soviet writer Andriy Malyshko.* ***Conclusions.*** *In the postwar period, the creative intelligentsia was brought under the control of Joseph Stalin's totalitarian regime. The achievements that artists had gained during the Second World War were lost. Writers had to be active in the life of the republic in order to fulfil the tasks set by the Union of Soviet Writers of Ukraine and the Communist Party of Ukraine. They, including Andriy Malyshko, took an active part in rallies, meetings with readers and labour collectives, and creative intellectuals on political and cultural issues. On the pages of their works, the writers glorified the regime of Joseph Stalin, supported the foreign and domestic policies of the Soviet government during various events and conferences of peace supporters..*

Keywords. *Andriy Malyshko, Union of Soviet Writers of Ukraine, «Zhdanovshchyna», post-war period, World Peace Council, Peace Pact, peace movement.*

Тетяна Ладиченко
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, професор (Україна)
email: ladychenko.tetyana@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0138-1960
Дімітрій Плісецький
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
аспірант (Україна)
email: d.v.plisetskyi@npu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0009-0002-6386-217X

Громадсько-культурна діяльність Андрія Малишка у повоєнний період (1945–1953 рр.)

Анотація
Мета роботи. *З огляду на стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній історіографії, ми поставили за мету з’ясувати особливості громадсько-культурної діяльності радянських письменників УРСР в повоєнні роки, акцентуючи увагу на творчості Андрія Малишка.* ***Методологія.*** *Для досягнення поставленої у статті мети були застосовані загальновизнані підходи, принципи та методи наукового пізнання: аналіз*

документальних джерел та газетних публікацій, їх подальший синтез, порівняння авторських підходів окремих дослідників, систематизація та узагальнення отриманої інформації, які надали можливість виявити сутність та особливості громадсько-культурної діяльності в повоєнні роки радянських письменників УРСР і, зокрема Андрія Малишка. Автори статті використовують матеріали газетних публікацій радянської доби («Літературна газета»). ***Наукова новизна.*** *Авторами статті на основі дослідження великої кількості документальних джерел проаналізовано особливості роботи творчої інтелігенції УРСР у період 1945–1953 рр. крізь призму громадсько-культурної діяльності українського радянського письменника Андрія Малишко.* ***Висновки.*** *Творчу інтелігенцію в повоєнний період було поставлено під контроль тоталітарного режиму Йосифа Сталіна. Ті здобутки, які митці отримали під час Другої світової війни, були втрачені. Письменники мали проявляти свою активність в житті республіки задля виконання завдань, поставлених Спілкою радянських письменників України та КП(б)У. Вони, в тому числі й Андрій Малишко, брали активну участь у мітингах, зустрічах із читачами та трудовими колективами, творчою інтелігенцією з питань політики та культури. На сторінках своїх творів письменники прославляли режим Йосифа Сталіна, підтримували зовнішню і внутрішню політику радянської влади під час різноманітних заходів та конференцій прихильників миру.*

Ключові слова. *Андрій Малишко, Спілка радянських письменників України, «жданівщина», повоєнний час, Всесвітня рада миру, Пакт миру, рух прихильників миру.*

Постановка проблеми. Події Другої світової війни в СРСР об'єктивно послабили лещата цензури тоталітарного режиму Йосипа Сталіна. Проте, уже в період відбудови народного господарства, жахливо зруйнованого під час боротьби з нацистськими окупантами, у культурній сфері, хоча і не в такому масштабі, як раніше, поступово почався «відкат» назад. Творчій інтелігенції доводилося знову всіляко демонструвати лояльність до влади та уникати критики її дій. Серед митців, які були змушені підкорятися диктатурі був і Андрій Самійлович Малишко.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Важливим джерелом вивчення громадсько-культурної діяльності Андрія Малишка в 1945–1953 рр. є тогочасні періодичні видання, зокрема «Літературна газета» – орган правління Спілки радянських письменників України (СРПУ), де містилося багато інформації про культурні події, заходи, збори, доповіді та ін. У сучасній українській історіографії про Андрія Малишка цього періоду йдеться в дослідженні Олега Бажана «Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії». Крім того, у цьому виданні наведені дуже цінні архівні матеріали.

Мета статті. . З огляду на стан дослідження окресленої проблеми у вітчизняній історіографії, ми поставили за мету з'ясувати особливості громадсько-культурної діяльності радянських письменників УРСР в повоєнні роки, акцентуючи увагу на творчості Андрія Малишка.

Виклад основного матеріалу. У повоєнний час громадяни СРСР долали численні труднощі, спричинені наслідками руйнування великої кількості міст і сіл, житлових, промислових та господарських об'єктів, і усе це доводилося відновлювати. Оптимізм і віру в швидку відбудову, повернення до нормального життя в країні мали вселяти в людей майстри пера – письменники й публіцисти. Від громадянської позиції митців залежав також рівень підтримки влади в суспільстві. А відтак, діяльність культурних діячів увесь час перебувала під дуже пильним партійним контролем. По суті, від них вимагалося не тільки писати, але й слугувати іншим за приклад.

Так, радянські письменники України брали активну участь у благодійних заходах. Вони жертвували виручку від концертів або гонорари, отримані за свої твори, виступали на благодійних літературних вечорах. Із тодішніх газет відомо, що 7 квітня 1947 р. такий захід відбувся у театрі імені Івана Франка. Його було організовано СРПУ та Українським гастрольним театрально-концертним бюро. Із вступним словом до глядачів звернувся Андрій Малишко. «Він розповів, над чим працюють письменники, виконуючи відповідальні та почесні завдання, які партія й народ поставили перед літературою» (Письменники – дітям-сиротам, 1947, с. 1). Усі зароблені кошти від літературного вечора було передано у фонд допомоги дітям-школярам, батьки яких загинули на фронті.

А вже наступного дня у клубі СРПУ відбувся мітинг, присвячений підписці на державну позику, на якому письменники агітували за надання фінансової допомоги державі у відбудові народного господарства. Як приклад можна навести промову письменника Семена Скляренка: «Ми, письменники, будемо в передплаті за позику, як і в усіх справах, разом з нашим народом всіма своїми думками, всім серцем, всією душею!» (На благо Вітчизни, 1947, с. 1). В умовах благодійної акції «Олександр Корнійчук підписався на 37.000 карбованців, Максим Рильський 20.000, Леонід Первомайський та Віктор Некрасов – по 5.000 карбованців, Павло Тичина –

4.000, Андрій Малишко, Юрій Смолич, Іван Ле, Юрій Яновський, Натан Рибак – по 3.000 карбованців кожний» (На благо Вітчизни, 1947, с. 1).

Така активна участь творчих діячів у громадсько-культурних заходах, серед яких передбачалися також регулярні зустрічі з населенням, трудовими колективами підприємств, уважалася одним із головних критеріїв благонадійності, оскільки ці зустрічі розглядалися, як матеріал для нових «народних» літературних творів. «Працювати по-воєнному, по-фронтовому – цього вимагають від нас складні умови нинішнього року. Ось чому ваше бажання допомогти нам своїм художнім словом, своїми творами ми вітаємо від всієї душі, – зверталися у 1947 р. з відкритим листом до письменників України колгоспники артілі «Червоний гігант» (зазвичай, такі листи організовувалися місцевим колгоспним чи партійним керівництвом). – Ми будемо вдячні вам за такі твори, бо вони допоможуть нам у нашій праці, у переборенні труднощів, яких чимало стоїть нині на нашому шляху. Твори ваші, написані на матеріалі боротьби за урожай 1947 року, дадуть кожному колгоспникові зразки для наслідування, надихнуть його енергією, потрібною для переборення труднощів, запалять його пристрасним бажанням будь-що досягти мети... Приїздіть, подивіться, як ми це робимо, і правдивим словом розкажіть у ваших романах і повістях, поемах і віршах, п'єсах і піснях, оповіданнях, нарисах, кореспонденціях. Ми звертаємось до колишніх воєнних кореспондентів, письменників-фронтовиків: до Івана Ле, до Леоніда Первомайського, до Андрія Малишка, Сави Голованівського, Андрія Головка, Любомира Дмитерка, Павла Усенка – до всіх, хто був на фронті, хто йшов у лавах наступаючої Радянської Армії. Ми звертаємось до письменників, які, перебуваючи в тилу, правдивим і мужнім словом своїм, своєю натхненною працею допомагали народові здобувати перемогу, до автора «Слова про рідну матір» – Максима Рильського, до автора «Землі батьків» – Юрія Яновського, до Юрія Смолича, що в своїх оповіданнях так яскраво показав «мирних людей» у дні війни» (Уперед полком єдиним! 1947, с. 1).

Окрім цього, від творчої інтелігенції вимагалося виступати на мітингах, улаштованих партійним та радянським керівництвом, наприклад з нагоди державних свят чи для висвітлення актуальних подій у світі. Також неухильну підтримку політики влади мали засвідчувати у статтях та літературних творах, де неприпустими вважалися узагальнення, що кидали тінь на діяльність партійних, радянських та профспілкових органів. Дотримання цих правил заохочувалося кар'єрним зростанням усередині творчих спілок або навіть висуненням у депутати.

Натомість громадянська пасивність, навпаки, загрожувала втратою можливості друкуватися, виключенням зі Спілки письменників, комсомолу, партії, і навіть арештом. Окрім того, негативно сприймалися, спроби критичного осмислення окремих подій, навіть якщо вони не загрожували системі. Ні статус недавніх військових кореспондентів, ні значний авторитет у суспільстві не могли гарантувати від звинувачень у спотворенні радянської дійсності, тим більше, не захищали від доносів, написаних непорядними, хворобливо заздрісними чи боягузливими колегами.

Андрій Малишко належав до культурних діячів, що послідовно підтримували курс влади. Свою позицію він чітко визначив у доповіді під час ІІ з'їзду радянських письменників України у 1948 р.: «Кожен з нас, письменників, свідомий того, що він є слугою народу, пропагандистом його ідей, його надій і устремлінь. Нам треба трудитись і не відставати від життя» (Дебати на доповідь тов. О. Є. Корнійчука, 1948, с. 3). У цьому сенсі, він був справжнім народним поетом, та, не зважаючи на досягнення, огульна критика не оминула і його увагою.

У 1944–1947 рр. Андрій Самійлович обіймав посаду відповідального редактора журналу «Дніпро» і, водночас, одного з секретарів СПРУ, органом якого, як ми вже згадували, була «Літературна газета». Тому, вочевидь, Малишко був неабияк здивований, коли саме у цій газеті 12 вересня 1946 р. були опубліковані дві статті, безпосередньо спрямовані проти нього – «Про журнал «Дніпро»» та «У вузьких берегах». У першій ішлося про засідання партбюро СРПУ щодо роботи журналу, де в гострій формі були піддані критиці твори, які публікувалися на сторінках «Дніпра» та містилася вимога: «…піднести якість роботи редколегії відповідно до тих вимог, що їх висуває перед письменниками більшовицька партія» (Про журнал Дніпро, 1946, с. 3). Автор статті «У вузьких берегах» – ним був відомий на той час літературний критик Євген Адельгейм, – пішов ще далі, стверджуючи, що «далеко стоїть поки що «Дніпро» від тих завдань, що висуває перед працівниками літератури й мистецтва Центральний Комітет нашої більшовицької партії. І якщо не хоче журнал остаточно одійти від радянської молоді, яку він покликаний вчити і виховувати в дусі більшовизму, войовничому дусі комуністичних ідей, він мусить змінити свій курс і спрямувати його на живу радянську сучасність…» (Адельгейм, 1946, с. 3). Нападки були спровоковані постановою Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про журнали «Звезда» і «Ленинград»» від 14 серпня 1946 р. та доповіддю щодо цього секретаря ЦК ВКП(б) з ідеології та Голови Ради Союзу Верховної Ради СРСР Андрія Жданова, який у брутальній формі звинуватив у відході від партійності низку відомих літераторів.

15–20 вересня 1947 р. (тобто через рік) цькування Андрія Малишка продовжилося. Пленум правління Спілки письменників Радянської України висловив обурення змістом творів кількох літераторів, а саме М. Рильського, І. Сенченка, Ю. Яновського, які були надруковані в журналі «Дніпро». Причому роботу двох з них – І. Сенченка та Ю. Яновського – Малишко особливо відзначав у своєму виступі 26 листопада 1946 р. на засіданні СРПУ (У президії СРПУ, 1946, с. 4), і це не викликало тоді жодного заперечення. Тепер ситуація змінилася. «Особливо я хочу зупинитися на роботі журналу «Дніпро», – сказав у своєму виступі голова СРПУ Олександр Корнійчук. – Як сталося, що в журналі, який розраховано на нашу молодь, на наше юнацтво, в журналі, де мусили бути бойові твори, де б мусив бути найсуворіший добір творів, де повинно було б друкуватися все краще, що дають наші письменники, – як сталося, що в цьому журналі друкувалися твори, які мають в собі найбільше помилок? Відповідальність за це несе, насамперед відповідальний редактор журналу тов. Малишко. Чому так трапилося? Він мусить нам сказати. Він має також сказати, як буде перебудовуватись журнал, яким буде журнал надалі» (Про виконання Спілкою радянських письменників постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград», 1947, с. 1). Не відставали від Корнійчука у звинуваченнях й інші письменники, а саме О. Є. Ільченко, О. М. Підсуха, П. М. Усенко та П. Г. Тичина.

Зважаючи на те, що все це відбувалося лишень через три місяці після оголошення Андрія Малишка лауреатом Сталінської премії другого ступеня за поему «Прометей» і збірку віршів «Лірика», група конкурентів всередині СРПУ прагнула позбутися поета руками влади, приписавши йому так званий «відхід від лінії партії». Подібні випадки були характерні для того періоду: час від часу хтось із культурних діячів (у першу чергу керівники засобів масової інформації) мав неодмінно «потрапити під роздачу».

Із «оргвисновками» не забарилися: Малишка було усунуто з обох посад: відповідального редактора у журналі «Дніпро» і заступника голови СРПУ. Але кампанію проти нього на цьому було вичерпано. Сучасний український дослідник Олег Бажан уважає, що від подальших гонінь поета врятували такі ідеологічно вивірені твори, як «За синім морем» (1950 р.), «Корейська поема» (1951 р.), «Він повертався додому» (1951 р.) та «Дарунки вождю» (1952 р.). «Відчуваючи нагнітання чергового витка репресій в республіці, – пише він, – перебуваючи під жорстким ідеологічним пресингом, А. Малишко змушений був публічно проявити свою лояльність пануючому режиму» (Бажан, 2012, с. 77).

Проте, насправді, факти засвідчують, що у влади не було тоді жодних підстав сумніватися в лояльності Андрія Малишка. Поезії, присвячені «мудрому сталінському керівництву» Малишко писав, починаючи з 1930-х рр. У 1949 р. у добірці віршів про Сталіна під назвою «Стихи о вожде» (журнал «Библиотека Огонёк», № 49–50) публікується його вірш про переможного вождя Сталіна (Малышко, 1949, с. 40–41). Також у цей період Малишко двічі відвідує США, що було найвищим виявом довіри до «правильної позиції» письменника. Нарешті, у 1950 р. Малишко вдруге отримує Сталінську премію, цього разу вже першого ступеня, а в 1951 р. його обирають депутатом від Скалатського району Тернопільської області.

Звичайно, Андрієві Малишку також траплялося критикувати колег. Так, у листопаді 1946 р. у доповіді він висловив невдоволення становищем у донецькій філії СРПУ: «Протягом двох останніх років у Донбасі видано лише чотири книги, а тимчасом там живуть і працюють кілька досвідчених письменників, є і чимало здібної літературної молоді, але більшість її залишається поза увагою керівництва філії. Керівництво філії не спрямовує творчу роботу донецьких письменників…» (У президії СРПУ, 1946, с. 4). Він також звинувачував у пасивності в літературній діяльності та у відсутності планів щодо своєї творчості низку письменників – В. Бичка, О. Ющенка, О. Новицького та В. Кучера. Узагальнюючи цю ситуацію, Андрій Малишко стверджував: «...письменники не можуть жити коштом колишнього свого доробку. Стаючи на такий шлях, вони замість того, щоб творчо зростати розтринькують свій талант, декваліфікуються» (У президії СРПУ, 1946, с. 4). Як бачимо, СРПУ була в курсі творчого процесу різних письменників та вимагала від них результатів.

Важливою складовою діяльності радянських письменників уважалося регулярне спілкування з читачами. Тогочасна преса описує чимало подібних прикладів. Зокрема, восени 1945 р. відбулася зустріч письменників СРПУ із студентами Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова), де було проведено літературний вечір. На ньому, серед інших, виступав і Андрій Малишко, який «поділився зі студентами своїми враженнями від перебування на фронті та прочитав ряд нових поезій» (Письменники у студентів, 1945, с. 4). Відомо й про тритижневе відрядження групи письменників, у тому числі, зокрема й Андрія Малишка, до областей Західної України: Львівської, Дрогобицької та Станіславської (нині Івано-Франківської). Один із учасників тієї поїздки, український радянський поет Микола Нагнибіда писав: «Ми проводили в західних областях України понад двадцяти днів. І майже кожного дня нам доводилося виступати по кілька

…….

разів, бо куди б ми не приїхали, де б ми не були, до нас приходили представники від різних колективів і від імені односельчан, студентів, робітників запрошували до себе… Важко описати ту величезну роботу, яку провела письменницька бригада у Львівській, Дрогобицькій, Станіславській областях…» (Нагнибіда, 1950, с. 3).

Українські радянські письменники брали активну участь у культурних заходах, присвячених відомим діячам культури. Знаходимо згадку про мітинг з нагоди 35-ї річниці з дня смерті видатної української письменниці Лесі Українки, який було проведено 31 липня 1948 р. Відкрив мітинг заступник голови СРПУ Любомир Дмитерко. Був серед присутніх і Андрій Малишко. Він прочитав свій вірш та зазначив: «Реакційні сили прагнуть зламати революційний дух народу… Якби Леся Українка жила зараз, вона б стала в ряди борців за мир, за долю трудящого людства» (Письменники України свято шанують пам'ять Лесі Українки, 1948, с. 2). Ще більше уваги поетесі Малишко приділив під час святкування її дня народження 28 лютого 1951 р.: «Є співці, які маючи талант, витрачають його по пустому й вмирають забутті. Але є співці, які віддають свій талант народові, його боротьбі за народне щастя. Вони назавжди лишаються в пам'яті людей як вічно живі, безсмертні друзі… Вісімдесят років минуло з дня народження солов'я України. Був би тоді інший час, може й досі жила б серед нас Леся, співала б нових, ще прекрасніших пісень для свого народу. І ще хто зна чи хвороба, чи оті тупорилі тирани звели її у могилу. Може, над ними височать мармурові плити, оздоблені золотом, але їх вже не знає ніхто. Тобі ж, Лесю Українко, жити вічно» (Народ шанує Лесю Українку, 1951, с. 2).

Письменників запрошували на різноманітні свята, зокрема й на свято пісні у Броварах, у якому брали участь Андрій Малишко, Максим Рильський та Остап Вишня: «Усі присутні вітали письменників. Максим Рильський від імені українських радянських письменників тепло привітав учасників свята і побажав їм успіхів у їхній праці й творчості» (Куций, 1949, с. 4).

У Радянському Союзі значна увага приділялася конференціям та мітингам прихильників миру. На них, зазвичай, засуджували «паліїв війни» та агресивну політику країн Заходу. Тексти доповідей таких конференцій нагадували пропагандистські лозунги, які використовувалися радянською владою проти зовнішніх ворогів. У русі за мир брав активну участь і Андрій Малишко. Так, під час святкування в Києві Міжнародного дня боротьби за мир, який відбувся 2 жовтня 1949 р. на стадіоні «Динамо», де, крім партійних та громадських діячів, виступали представники науки та мистецтва УРСР, поет зазначав: «Я за своє життя побував у Канаді, США, в Ісландії, у Франції, у країнах народної демократії Угорщині, Польщі, Румунії, Чехословаччини. Я бачив мільйони простих людей, трудівників землі – хліборобів, робітників, інтелігенцію, які не хочуть нової кровопролитної війни, а хочуть, як і ми, одного: суспільної справедливості, щастя своїм сім'ям, процвітання і добробуту своїм народам. Хіба це погано? Це дуже добре! Ці люди з любов'ю, пошаною і палкою надією дивляться на фортецю миру, на нашу могутню, непереможну Батьківщину, на наш радянський народ…» (Воля народів – незборима, 1949, с. 2).

У вересні 1951 р. Малишкові довелося виступати одразу аж на трьох подібних заходах. Зокрема, 1 вересня 1951 р. на конференції у приміщенні Академії наук Української РСР він говорив: «Мир в усьому світі – це прагнення всіх трудящих затушити полум'я нової війни, що загоряється, вкоротити руки її паліям. Мир в усьому світі – це палке бажання народів жити в дружбі, будувати своє мирне життя без бомб, без танкових атак і пожеж… Ми, радянські люди, одностайно підпишемося під Зверненням Всесвітньої Ради Миру про укладання Пакту Миру між п'ятьма великими державами» (Нарада по створенню Ініціативного комітету по скликанню Української республіканської конференції прихильників миру, 1951, с. 1).

13 вересня 1951 р. у стінах театру імені Івана Франка на конференції прихильників миру було створено Український республіканський Комітет захисту миру та обрано його членів, серед яких був і Андрій Малишко. У цей день він виголосив промову: «Ми знаємо, що таке війна, тому що на своїх плечах винесли криваву битву, найжахливішу з усіх битв, які відбувалися за час існування людства. Ми не хочемо війни! Ми будуємо нові міста, споруджуємо в посушливих степах канали, сіємо пшеницю, навчаємо дітей в школах, вирощуємо яблуневі сади, варимо метал для машин, які полегшують працю людей, оберігаємо свою свободу і незалежність, своє щастя, багате і горде життя. От чому ми проти війни» (Українська республіканська конференція прихильників миру, 1951, с. 2). Усі члени конференції підтримали звернення Всесвітньої Ради Миру про укладання Пакту Миру та поставили свої підписи під ним.

Трохи згодом (цього ж місяця) відбувався збір підписів серед членів СРПУ на зборах письменницької організації. Цього разу поет вирішив порівняти із тодішньою боротьбою за мир події 1941–1945 рр.: «Я згадував той літній червневий день 1941 року, коли в цьому клубі зійшлися письменники, обурені віроломним нападом гітлерівської Німеччини на нашу мирну країну… Всі ми тоді рвалися в бій, сповнені рішимості битися з ворогом до повної перемоги. Сьогодні в цьому ж залі я знову бачу багатьох моїх бойових друзів, товаришів, учасників тодішніх пам'ятних зборів, і в їхніх очах – та ж незламна воля перемоги в боротьбі. А боремося

ми всі сьогодні за те, щоб у всьому світі загасити вогнище фашизму, полум'я розпалюваної ними нової війни. І ця воля переможе, бо це воля всього нашого народу… Ми звертаємось до всіх простих і чесних людей. Ми хочемо вам добра. Ми хочемо, щоб ви жили в мирі, щоб на землі цвіли сади і зеленіла трава. І за те, що ми хочемо цього, нас ненавидять палії війни… Хай живе наша радянська країна – країна, яка будує університети і театри, країна, яка споруджує грандіозні електростанції, висотні будинки, країна, що несе мир всьому світові!» (Хай живе мир! 1951, с. 2). У наступні роки Андрій Малишко також буде брати активну участь у таких заходах та зарекомендує себе як борець за мир.

Висновки. Отже, творчу інтелігенцію в повоєнний період було поставлено під контроль тоталітарного режиму Йосифа Сталіна. Ті здобутки, які митці отримали під час Другої світової війни, були втрачені. Письменники мали проявляти свою активність в житті республіки задля виконання завдань, поставлених Спілкою радянських письменників України та КП(б)У. Вони брали активну участь у мітингах, зустрічах із читачами та трудовими колективами, творчою інтелігенцією з питань політики та культури. На сторінках своїх творів письменники прославляли режим Йосифа Сталіна, підтримували зовнішню і внутрішню політику радянської влади під час різноманітних заходів та конференцій прихильників миру.

Творчий і життєвий шлях українського радянського поета Андрія Малишка у цьому сенсі є показовим. Він, на думку радянських ідеологів, був «зразковим радянським письменником», який мав авторитет у суспільстві, активно й послідовно підтримував зовнішню і внутрішню політику влади, його твори були популярними, як під час Другої світової війни, так і після перемоги над нацизмом. Проте навіть такі здобутки не врятували його від цькування та огульної критики в період «жданівщини».

Джерела та літератури:

Адельгейм, Є. (1946.). У вузьких берегах. *Літературна газета*. (37 (178)), 12 вересня, 3.

Бажан, О. (2012) Андрій Малишко та суспільно-політичні процеси в Україні (друга половина 1940-х – 1960-ті роки): оцінки, судження, дії. *Науковий журнал «Краєзнавство»*, (4), 75–87

Воля народів – незборима. (1949. 6 жовтня.) *Літературна газета.* (№ 40 (341)), 2

Дебати на доповідь тов. О. Є. Корнійчука. (1948. 16 грудня.) *Літературна газета.* (53 (298)), 2–4

Куций, З. (1949). Народ співає. *Літературна газета.* (28 (329)), 14 липня, 4.

Малышко, А. (1949) Отгудела, отгрохала, отклокотала война. *Библиотека Огонёк*, (49–50), 40–41

На благо рідної Вітчизни. (1947. 8 травня.) *Літературна газета.* (19 (212)), 1

Нагнибіда, М. (1950) . Хвилюючі зустрічі. *Літературна газета.* 16. (369)), 20 квітня, 3.

Нарада по створенню Ініціативного комітету по скликанню Української республіканської конференції прихильників миру (1951) . *Літературна газета.* (№ 36 (441)), 6 вересня, 1.

Народ шанує Лесю Українку (1951). *Літературна газета.* (9 (414)), 2 березня, 2

Письменники – дітям-сиротам. (1947.) *Літературна газета*. (15 (208)), 10 квітня, 1.

Письменники у студентів (1945). *Літературна газета.* (27 (130)), 11 жовтня, 4.

Письменники України свято шанують пам'ять Лесі Українки (1948). *Літературна газета.* (32 (277)), 5 серпня, 2.

Про виконання Спілкою радянських письменників постанови ЦК ВКП(б) про журнали «Звезда» і «Ленинград» (1947) . *Літературна газета.* (39 (232)), 25 вересня, 1–2.

Про журнал «Дніпро». (1946). *Літературна газета.* (37 (178)), 12 вересня, 3.

Справа миру непереможна! (1949). *Літературна газета*. (40 (341)), 6 жовтня, 1.

У президії СРПУ. (1946). *Літературна газета.* (48 (189)), 27 листопада, 4.

Українська республіканська конференція прихильників миру. (1951). *Літературна газета.* (38 (443)), 20 вересня, 1.

Уперед полком єдиним! (1947) *Літературна газета.* (15 (208)), 10 квітня, 1.

Хай живе мир! (1951). *Літературна газета.* (39 (444)), 27 вересня, 2

References:

Adelheim, Ye. (1946). U vuzkykh berehakh. [In the narrow banks]. *Literaturna hazeta,* (37 (178)), 12 September, 3 [in Ukrainian].

Bazhan, O. (2012). Andrii Malyshko ta suspilno-politychni protsesy v Ukraini (druha polovyna 1940-kh – 1960-ti roky): otsinky, sudzhennia, dii [Andriy Malyshko and Social and Political Processes in Ukraine (the second half of 1940-1960-ies): Assessment, Experience, Actions]. *Naukovyi zhurnal «Kraieznavstvo»*, (4), 75 – 87 [in Ukrainian].

Debaty na dopovid tov. O. Ye. Korniichuka. [Debate on the report of Comrade O. Korniychuk] (1948). *Literaturna hazeta,* (53 (298)), 16 December, 2–4 [in Ukrainian].

Kutsyi, Z. (1949). Narod spivaie [The people sing]. *Literaturna hazeta,* (28 (329)), 14 July, 4 [in Ukrainian].

Malyishko, A. (1949). Otgudela, otgrohala, otklokotala voyna. [The war boomed, thundered, and boomed away]. Biblioteka OgonYok, (49–50), 40–41 [in Russian].

Na blaho ridnoi Vitchyzny [For the benefit of the Motherland]. (1947). *Literaturna hazeta,* (19 (212)), 8 May, 1 [in Ukrainian].

Nahnybida, M. (1950). Khvyliuiuchi zustrichi [Exciting meetings]. *Literaturna hazeta*, (16 (369)), 20 April.3 [in Ukrainian].

Narada po stvorenniu Initsiatyvnoho komitetu po sklykanniu Ukrainskoi respublikanskoi konferentsii prykhylnykiv myru. [Meeting on the creation of the Initiative Committee for the convocation of the Ukrainian Republican Conference of Peace Supporters] (1951). *Literaturna hazeta,* (36 (441)), 6 September, 1. [in Ukrainian].

Narod shanuie Lesiu Ukrainku. [People honour Lesya Ukrainka] (1951). *Literaturna hazeta*, (9 (414)), 2 March, 2 [in Ukrainian].

Pro vykonannia Spilkoiu radianskykh pysmennykiv postanovy TsK VKP(b) pro zhurnaly «Zvezda» i «Lenynhrad». [On the implementation by the Union of Soviet Writers of the resolution of the Central Committee of the All-Union Communist Party (Bolsheviks) on the magazines «Zvezda» and «Leningrad»]. (1947). *Literaturna hazeta*, (39 (232)), 25 September, 1–2 [in Ukrainian].

Pro zhurnal «Dnipro» [About «Dnipro» magazine] (1946). *Literaturna hazeta*, (37 (178)), 12 September, 3. [in Ukrainian].

Pysmennyky – ditiam-syrotam. [Writers for orphans] (1947). *Literaturna hazeta*. (15 (208)), 10 April, 1 [in Ukrainian].

Pysmennyky u studentiv. [Writers among students]. (1945). *Literaturna hazeta*, (27 (130)), 11 October, 4. [in Ukrainian].

Pysmennyky Ukrainy sviato shanuiut pamiat Lesi Ukrainky [Ukrainian writers pay tribute to Lesya Ukrainka] (1948). *Literaturna hazeta*, (32 (277)), 5 September, 2. [in Ukrainian].

Sprava myru neperemozhna! [The cause of peace is invincible!] (1949). *Literaturna hazeta*, (40 (341)), 6 October, 1. [in Ukrainian].

Volia narodiv – nezboryma. [The will of the people is irresistible] (1949). *Literaturna hazeta*, (40 (341)), 6 October, 2. [in Ukrainian].

U prezydii SRPU [In the presidium of the Union of Soviet Writers of Ukraine] (1946). *Literaturna hazeta*, (48 (189)), 27 November, 4. [in Ukrainian].

Upered polkom yedynym! [Forward as one!] (1947). *Literaturna hazeta*, (15 (208)), 10 April, 1. [in Ukrainian].

Ukrainska respublikanska konferentsiia prykhylnykiv myru. [Ukrainian Republican Conference of Peace Supporters] (1951). *Literaturna hazeta*, (38 (443)), 20 September, 1. [in Ukrainian].

Khai zhyve myr! [Long live peace!] (1951). *Literaturna hazeta*, (39 (444)), 27 September, 2. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 15.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 22.02.2025

УДК 94 (477.42) «1980/1985»-053.6-058.68+343.85
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-63-69

Activities of juvenile affairs commissions in the Zhytomyr region in the first half of the 1980s

Igor M. Vlasyuk
Zhytomyr Ivan Franko State University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)
email:vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4679-4101
ResearcherID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/record/454467
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200

Abstract.
The purpose of the study *is to analyze the activities of juvenile affairs commissions in the Zhytomyr region in the first half of the 1980s including relevant measures to prevent offenses committed by schoolchildren.* ***The methodological basis of the study*** *is made up of general methods of analysis and synthesis, comparative and statistical methods (for analyzing indicators of the work of commissions on juvenile affairs); historical method, as well as the principles necessary for an impartial and comprehensive study of the problem of this research (objectivity, historicism and scientificity).* ***The scientific novelty of the study*** *lies in the comprehensive analysis of the activities of the juvenile affairs commissions in the Zhytomyr region in the first half of the 1980s. The archival documents that have not previously been put into scientific circulation were involved.* ***Conclusions.*** *The first half of the 1980s was the final period in the socio-political life of the Ukrainian SSR, which preceded the perestroika processes. The contradictions and crisis phenomena in the population's mind, including minors, intensified. Analysis of statistics on juvenile delinquencies in the juvenile affairs commissions' reports shows that their number did not decrease, with the exception of certain years. The number of crimes committed by the minors under the influence of alcohol increased. The commission prevented the minors' illegal activity by holding conversations, film lectures on relevant topics, legal measures, etc. Crimes against personal property and hooliganism prevailed among the juvenile delinquencies. It should be noted that among the main reasons of the ineffective work of the juvenile affairs commissions was weak control over their behavior and dysfunctional families. In the Zhytomyr city and region the problem of committing offenses by minors was quite acute during the mentioned period. In their behavior, the students reflected the problems of the society of that time and crisis phenomena that had not yet reached a critical level. An urgent task for the juvenile affairs commissions was communication with law enforcement agencies and the public. Further research is needed to identify changes in the work of the juvenile affairs commissions in the Zhytomyr region in the period from the second half of the 1980s to early 1990s.*

Keywords: *juvenile affairs commissions; offenses; crimes; minors; Zhytomyr region; Ukrainian SSR.*

Діяльність комісій у справах неповнолітніх у Житомирській області в першій половині 1980-х рр.

Ігор Власюк
Житомирський державний університет імені Івана Франка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email:vlasyuk@zu.edu.ua
ORCID: http://orcid.org/0000-0003-4679-4101
ResearcherID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/record/454467
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57847647200

Анотація.
Мета дослідження *– аналіз діяльності комісій у справах неповнолітніх у регіоні Житомирської області в першій половині 1980-х рр., відповідних заходів щодо профілактики правопорушень, вчинених учнівською молоддю.* ***Методологічну основу*** *дослідження складають загальні методи аналізу та синтезу, порівняльний та статистичний методи (для аналізу показників роботи комісій у справах неповнолітніх); історичний, а також принципи, необхідні для неупередженого та всебічного вивчення проблеми даного дослідження (об'єктивності, історизму та науковості).* ***Наукова новизна дослідження*** *полягає у*

комплексному аналізі діяльності комісій у справах неповнолітніх Житомирської області у першій половині 1980-х рр., залученні архівних документів, раніше не введених до наукового обігу. ***Висновки.*** *Перша половина 1980-х рр. була завершальним періодом у суспільно-політичному житті УРСР, який передував перебудовчим процесам та у якому посилилися протиріччя та кризові явища у свідомості населення, у т. ч. неповнолітніх. Аналіз статистики правопорушень неповнолітніх у звітах роботи комісій у справах неповнолітніх показує, що кількість їх не зменшувалася, за виключенням окремих років. Збільшилася кількість злочинів, скоєних неповнолітніми у стані алкогольного сп'яніння. Профілактика скоєння протиправних дій неповнолітніми передбачала проведення бесід, кінолекторіїв на відповідну тематику, правових заходів тощо. Переважали серед правопорушень неповнолітніх злочини проти особистої власності, вчинення хуліганських дій. Необхідно зазначити, що серед головних причин неефективної роботи комісій у справах неповнолітніх був слабкий контроль за їх поведінкою та щодо контролю неблагополучних сімей. У місті Житомирі, районах області у названий період проблема скоєння правопорушень неповнолітніми була досить гострою. Учнівська молодь у своїй поведінці відображала проблеми тогочасного суспільства, кризові явища, що не набули тоді ще критичної межі. Актуальним завданням для роботи комісій у справах неповнолітніх був зв'язок з правоохоронними органами та громадськістю. Подальшого дослідження потребують зміни в роботі комісій у справах неповнолітніх в Житомирській області у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.*

Ключові слова: *комісії у справах неповнолітніх; правопорушення; злочини; неповнолітні; Житомирська область; Українська РСР.*

Постановка проблеми. Діяльність комісій у справах неповнолітніх в Українській РСР загалом та в регіональному розрізі є важливим напрямом досліджень соціальної історії, історії дітей. Проблема дослідження продовжує бути актуальною і на сучасному етапі розвитку нашої держави. Вивчення досвіду вирішення проблем правопорушень неповнолітніми, асоціальної поведінки їх допомагає виявити взаємозв'язок з тими суспільними відносинами, що склалися в епоху «застою», проаналізувати ступінь ефективності заходів, спрямованих на подолання та профілактику протиправної поведінки підлітків.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельну базу проблеми нашого дослідження складають документи Державного архіву Житомирської області: ф. Р. 1150 (Виконавчий комітет Житомирської обласної ради депутатів трудящих) – в них містяться звіти про діяльність комісій у справах неповнолітніх у м. Житомирі та районах області.

Проблема діяльності комісій у справах неповнолітніх, проведення ними відповідних профілактичних заходів знайшла своє часткове відображення у наукових працях, присвячених політиці влади у 1960-х – 1980-х рр. щодо неповнолітніх правопорушників загалом в УРСР. Зокрема, необхідно виділити наукові праці: К. Богатирчук (досліджувала комплексно політику влади цих років для вирішення проблем неповнолітніх) (Богатирчук, 2017); Н. Юзікової (аналіз заходів запобігання злочинності неповнолітніх в СРСР) (Юзікова, 2011); Н. Клішевич (дослідження соціально-педагогічної роботи з підлітками з деліквентною поведінкою в УРСР) (Клішевич, 2010); Л. Штефана, О. Юшко, Н. Борейко (аналіз девіантної поведінки підлітків в УРСР) (Штефан, Юшко, Борейко, 2018) та ін.

Діяльність комісій у справах неповнолітніх в Житомирській області у першій половині 1980-х рр. не була предметом окремих досліджень. Тема частково проаналізована у науковій розвідці О. Буравського та І. Власюка при висвітленні періоду 1970-х рр. (Буравський, Власюк, 2024).

Метою статті є аналіз діяльності комісій у справах неповнолітніх у регіоні Житомирської області в першій половині 1980-х рр., відповідних заходів щодо профілактики правопорушень, вчинених учнівською молоддю та організації її дозвілля.

Виклад основного матеріалу. Перша половина 1980-х рр. для УРСР та Житомирської області завершувала період, який хоч і виглядав ззовні стабільним, однак мав свої явні й приховані проблеми та кризові явища. Вони знайшли своє відображення безпосередньо у суспільній атмосфері та свідомості, обстановці очікування змін та зокрема, поведінці учнівської молоді. Як зазначає Ю. Каганов, молодь була завжди найбільш чутливою та критичною до дійсності, особливо коли відчувала розбіжності між декларованими гаслами та реальним життям. У цьому знаходила свій прояв часткова нелояльність владі (Каганов, 2019, с. 122).

Структура та порядок роботи, повноваження комісій у справах неповнолітніх в УРСР регулювалася відповідним положенням від 26.08.1967 р. (Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР).

Діяльність комісій у справах неповнолітніх віддзеркалює ті проблеми, правопорушення підростаючого покоління, які були відомі тоді неширокому загалу, а лише у відповідних органах державної влади.

Важливо звернути увагу на ситуацію, пов'язану з правопорушеннями неповнолітніх, насамперед у м. Житомирі. Комісія у справах неповнолітніх при Житомирському міськвиконкомі взаємодіяла з постійними депутатськими комісіями міської Ради народних депутатів. Основною діяльністю комісії був тісний зв'язок з громадськістю, яка заохочувалася для контролю за поведінкою неповнолітніх, особливо тих, хто мав відстрочку виконання вироку, а також неповнолітніх, які повернулися із спеціальних виховних установ.

Усього на обліку цієї комісії станом на 01.01.1985 р. перебували 488 неповнолітніх, з них: 193 школярів, 178 учнів ПТУ, 16 з інших навчальних закладів, 70 працюючих підлітків та 31 не працювали і не навчалися. Протягом 1984 р. було знято з обліку 120 неповнолітніх, як таких, що стали на шлях виправлення. Крім того, на профілактичному обліку перебувало 253 сім'ї, батьки в яких не виконували свої обов'язки щодо виховання дітей. 21 особу було позбавлено батьківських прав (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.165, 168).

Важливого значення надавалося профілактичній роботі серед підлітків, які перебували на обліку в літній канікулярний час. Згідно рішення міськвиконкому №328 від 07.06.1984 р. у всіх житлово-комунальних організаціях за місцем проживання було організовано зведені піонерські загони для дітей з багатодітних, неблагонадійних сімей і таких, що потребували постійного педагогічного впливу.

Також щоквартально проводились загальноміські рейди для виявлення осіб, які ухиляються від навчання, бездоглядних неповнолітніх осіб та ін.; здійснювався контроль за роботою лекторіїв правових знань в усіх школах міста.

Виконуючи заплановані заходи і з врахуванням вимог контролюючої функції комісії проведено перевірки: організації відпочинку школярів і дітей у літній період, робота Палацу піонерів, стан матеріально-побутових умов у школах-інтернатах міста №9, 29, 11, 3, школі-інтернаті для дітей-сиріт; наявності ігрових майданчиків за місцем проживання, робота табору «Юнармієць» тощо. Загалом, у м. Житомирі станом на 1985 рік функціонували 23 підліткові клуби і створювалися ще два спеціалізовані (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.166-167).

Вважаємо доцільним також проаналізувати матеріали діяльності комісії у справах неповнолітніх при Богунському райвиконкомі м. Житомира, зокрема за 1984 р. Увагу комісії було спрямовано на посилення індивідуальної роботи з підлітками, які перебували на її обліку. Разом з інспекцією у справах неповнолітніх районного відділу внутрішніх справ було проведено 18 рейдів для виявлення підлітків, які самовільно залишили сім'ї та навчальні заклади, а також рейди-обстеження неблагонадійних сімей для виявлення дорослих, які втягували неповнолітніх у пияцтво. Представники комісії відвідували підлітків за місцем навчання і проживання, а також запрошувалися для бесід разом з батьками або їх опікунами.

Особлива увага приділялася виховній роботі, що проводилася серед школярів та учнів професійно-технічних училищ. Оскільки випадки розпивання спиртних напоїв неповнолітніми були частим явищем, було проведено спільне засідання з комісією по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом. Для активізації проведення виховної роботи в школах Богунського району комісією та інспекцією у справах неповнолітніх, громадськими організаціями було проведено низку заходів, серед яких необхідно виділити: спільне засідання з батьківськими комітетами у середніх школах №6, 36; перевірка організації відпочинку школярів на зимових та літніх канікулах; перевірка обліку відвідування і працевлаштування учнів вечірньої школи №1; бесіди з учнями та батьками на правову тематику в ряді середніх шкіл міста та школі-інтернаті №4; продовження роботи кінолекторія «Підліток і закон» при кінотеатрі імені Івана Франка (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.139).

Аналіз статистики комісії у справах неповнолітніх при Богунському райвиконкомі м. Житомира за 1984 рік показує, що комісія працювала часто, що було пов'язано із збільшенням кількості правопорушень: на 26 її засіданнях було розглянуто 367 справ на 472 неповнолітніх, 29 справ на 31 батька, які не виконували обов'язки щодо виховання своїх дітей. Зокрема, в інспекцію у справах неповнолітніх було доставлено 507 правопорушників.

Порівняно з 1983 роком злочинність серед неповнолітніх знизилась на 5,8 %. Серед скоєних злочинів неповнолітніх у 1984 р. переважали крадіжки особистої власності громадян (26) та хуліганські дії (6). Крім того, підлітками було здійснено крадіжки державного майна (3), викрадення автотранспорту (3), спроба вбивства (1) та інші злочини. Найбільше правопорушень було вчинено учнями професійно-технічних училищ (16). Серйозною проблемою залишалася проблема зайнятості підлітків. Так, у 1984 р. силами комісії та інспекції у справах неповнолітніх району було виявлено 119 таких осіб, з яких вдалося працевлаштувати 36, а 62 відправлено на професійне навчання (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.140-141).

Найбільш складною ділянкою роботи комісій у справах неповнолітніх була профілактична робота з підлітками, яка вимагала комплексного підходу до їх перевиховання. Для цього комісії мали координувати свою роботу з добровільними народними дружинами, опорними пунктами охорони правопорядку, інспекцією у справах неповнолітніх, навчальними закладами, радами з профілактики на підприємствах, батьками підлітків.

Слабкий контроль за особами, які перебували на обліку, прийняття неефективних заходів для заохочення вказаної категорії осіб до праці, відсутність повної персональної відповідальності закріплених наставників, громадських вихователів були одними з головних причин повторного вчинення злочинів та правопорушень. Не дивлячись на прийняті заходи для забезпечення дозвілля молоді, частина підлітків залишалася поза впливом сім'ї, школи, громадських організацій за місцем проживання.

Були також серйозні недоліки у роботі з неблагонадійними сім'ями. Робота з оздоровлення обстановки у таких сім'ях не завжди давала позитивні результати, оскільки не аналізувалися належним чином причини та умови негативної поведінки батьків (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.141-142).

Проблема безконтрольності дітей з боку батьків, що призводило вчинення ними правопорушень не була новою, як це зазначає зокрема у своїй статті О. Андрухів, говорячи ще про 1950-і рр. в УРСР (Андрухів, 2017, с. 32).

Аналіз роботи комісії у справах неповнолітніх при Корольовському райвиконкомі м. Житомира за 1983 рік показує, що протягом цього року було проведено 36 засідань комісії, на яких заслуховувались питання організації та проведення виховної, індивідуально-профілактичної роботи з неповнолітніми загальноосвітніх шкіл та профтехучилищ, стан роботи з багатодітними сім'ями в районі, організації роботи з підлітками, які засуджені з відстрочкою виконання вироку (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1428а, арк.155).

На спільних засіданнях постійної комісії та комісії у справах неповнолітніх було, зокрема, розглянуто питання: «Стан протиалкогольної пропаганди серед молоді в гуртожитках профтехучилищ». Крім того, на засіданнях комісії у справах неповнолітніх було розглянуто 303 справи на 403 підлітків, 42 справи щодо неблагополучних батьків. На обліку перебувало станом на 1983 рік 246 неповнолітніх та 132 неблагополучних батька, 21 підлітка було засуджено з відстрочкою виконання вироку. Протягом цього року в інспекцію у справах неповнолітніх було доставлено 679 неповнолітніх за здійснення різних правопорушень, з них 224 – за розпивання спиртних напоїв. На території Корольовського району м. Житомира за 1983 рік здійснено 52 правопорушення з участю 82 осіб, проти 49 правопорушень і 76 осіб у 1982 р. (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1428а, арк.156-158).

З наведеної статистики щодо скоєння правопорушень неповнолітніми у вказані роки в Житомирі можна зробити висновок, що кількість їх була значною у кожному районі міста. Комісії у справах неповнолітніх не завжди ефективно працювали, особливо з неблагонадійними сім'ями, обстановка у яких була головним чинником протиправної поведінки її дітей.

Можна цілком погодитись з висновками окремих дослідників, що боротьба з правопорушеннями неповнолітніх була проблемою не лише правоохоронних органів, а й справою взаємодії відповідних державних органів та громадськості і повинна була мати конкретні позитивні результати, а не лише звітність про кількість проведених заходів (Юзікова, 2011, с. 112).

Важливим є також аналіз роботи районних комісій Житомирської області у справах неповнолітніх в першій половині 1980-х рр.

Наприклад, у 1984 р. на обліку комісії у справах неповнолітніх при виконкомі Черняхівської районної ради перебували 84 підлітки; розглянуто 61 справу на 104 підлітків (крадіжки, грабунки – 49 осіб; хуліганські дії – 22 особи; викрадення автомашини – 1 особа; споживання спиртних напоїв – 8 осіб та ін.). Значний відсоток неповнолітніх правопорушників вказані дії здійснили у стані сп'яніння (42 особи). За віковими категоріями більшість правопорушників мала вік від 16 до 18 років (68); за родом занять: школярів – 53 особи, учнів ПТУ – 38 осіб (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк.124).

У звіті про роботу комісії у справах неповнолітніх при виконкомі Чуднівського райвиконкому за 1984 р. можна побачити подібні види злочинів, скоєних неповнолітніми (було розглянуто 41 справу на 53 підлітків) (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1465, арк. 122).

Отже, ми спостерігаємо тривожну статистику: майже половину правопорушень неповнолітніми було скоєно у стані сп'яніння. Це був період кризових явищ у суспільстві та соціально-економічній сфері, який однак ще досяг свого піку (як це відбулося в роки перебудови в СРСР), а мав більше прихований характер.

Проаналізуємо також заходи окремих районних комісій у справах неповнолітніх, спрямованих на профілактику протиправних дій підлітків. Зокрема, у звіті відповідної комісії при виконкомі Бердичівської районної Ради народних депутатів за 1983 рік йшлося про координацію

зусиль правоохоронних органів та громадських організацій з попередження правопорушень серед неповнолітніх; зазначалося зокрема, що її робота спрямована «на сувору охорону прав та інтересів дітей і дівчат в дусі відданості батьківщині і справі комунізму, неухильного виконання радянських законів і додержання правил соціалістичного співжиття» (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1428а, арк.15). На думку К. Богатирчук, радянська політико-ідеологічна система впливала на дітей, їх світогляд, заповнювала майже усі сфери повсякденного буття. Влада вважала своїм важливим завданням насадження учням, які ще не були достатньо свідомими у своєму виборі, комуністичного світогляду (Богатирчук, 2017, с. 109).

Усього на обліку Бердичівської районної комісії перебувала 41 неблагополучна сім'я. Було проведено обстеження матеріально-побутових умов проживання даної категорії сімей та розглянуто 7 справ на батьків. Значна увага приділялася багатодітним сім'ям (усього в Бердичівському районі їх було 189). Їм надавалася допомога білизною; виділялися кошти на придбання взуття, одягу, безкоштовне харчування дітей.

Усі неповнолітні, схильні до правопорушень, залучались у табори різного типу, у яких з ними проводилася виховна робота відповідно до їх вікових та індивідуальних особливостей. З метою профілактики правопорушень серед неповнолітніх у цьому ж районі проводилися: лекторій «Закон і ми», рейди «Урок», «Відстрочка», бесіди за круглим столом. Під керівництвом районного комітету правлячої партії проводились сходи громадян у населених пунктах району, на яких значну увагу приділялося питанню антиалкогольної пропаганди та боротьби з правопорушеннями серед неповнолітніх.

На території району за звітний період було скоєно 13 злочинів неповнолітніми Бердичівського та інших районів. Кожне скоєне правопорушення і злочини розглядались за місцем навчання неповнолітніх виконкомами сільських рад та на засіданні комісії (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1428а, арк.14).

Робота комісії у справах неповнолітніх при Коростенському райвиконкомі за 1983 рік показує, що тут було розроблено комплексний план роботи державних, правоохоронних органів, громадських організацій міста з попередження бездоглядності і правопорушень серед неповнолітніх на 1983-1985 рр. Комісія приділяла постійну увагу питанням правової пропаганди серед неповнолітніх, їх батьків, в якій активно брали участь робітники адміністративних органів, члени комісії. Практикувалося заслуховування звітів про роботу громадських вихователів. У 1983 р. за різні правопорушення до Коростенського міського відділу внутрішніх справ було доставлено 312 неповнолітніх (для порівняння у 1982 р. – 121). У школах міста було проведено збори, індивідуальні та групові бесіди з випускниками з питань профорієнтації; працевлаштовано 203 особи тощо (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1428а, арк.161-162).

Проблеми скоєння правопорушень неповнолітніми були тісно пов'язаними з організацією владними органами дозвілля для молоді. Вище вже було зазначено, що робота з молоддю тісно поєднувалася з ідейно-політичними заходами. У місті Житомирі, як показує аналіз рішення постійних комісій обласної Ради народних депутатів по культурі, в справах молоді від 17.07.1981 р., проблеми організації дозвілля молоді полягали у занедбанні роботи міського Будинку культури, відсутністю приміщень для роботи клубів за інтересами; недостатній культурно-освітній роботі міських кінотеатрів.

Ситуація в районах області була складнішою. Нагальною потребою було розширення мережі гуртків дитячої художньої самодіяльності. У багатьох школах уроки музики та образотворчого мистецтва проводилися на низькому рівні. Вчителі цих предметів не завжди дотримувалися програмних вимог, не забезпечували повного виконання програм. Проблемою була недостатня забезпеченість шкіл кваліфікованими кадрами: 79,6% вчителів музики та 45,4% вчителів образотворчого мистецтва не мали спеціальної вищої освіти. Учні рідко відвідували театри, музеї, виставки художньої творчості, гуртковою роботою при клубах та будинках культури в районах було охоплено усього 5-10% школярів (ДАЖО, ф. р. 1150, оп. 4, спр. 1284, арк. 26, 55, 56).

Висновки. Перша половина 1980-х рр. була завершальним періодом у суспільно-політичному житті УРСР, який передував перебудовчим процесам та у якому посилилися протиріччя та кризові явища у свідомості населення, у т. ч. серед неповнолітніх. Аналіз статистики правопорушень неповнолітніх у звітах роботи комісій у справах неповнолітніх показує, що кількість їх не зменшувалася, за виключенням окремих років.

У місті Житомирі, районах області у названий період проблема скоєння правопорушень неповнолітніми була досить гострою. Збільшилася кількість злочинів, скоєних неповнолітніми у стані алкогольного сп'яніння. Переважали серед правопорушень неповнолітніх злочини проти особистої власності, вчинення хуліганських дій.

Профілактика скоєння протиправних дій неповнолітніми передбачала проведення бесід, кінолекторіїв на відповідну тематику, правових, ідеологічних заходів тощо. Актуальним

завданням для роботи комісій у справах неповнолітніх був зв'язок з правоохоронними органами та громадськістю.

Необхідно зазначити, що серед головних причин неефективної роботи комісій у справах неповнолітніх був слабкий контроль за їх поведінкою та щодо контролю неблагополучних сімей.

Учнівська молодь у своїй поведінці відображала проблеми тогочасного суспільства, кризові явища, що не набули тоді ще критичної межі.

Подальшого дослідження потребують зміни в роботі комісій у справах неповнолітніх в Житомирській області у другій половині 1980-х – на початку 1990-х рр.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам Державного архіву Житомирської області за сприяння щодо підготовки цієї статті, а також членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Андрухів, О. І. (2017). Історико-правовий досвід застосування карально-профілактичних заходів для подолання злочинності серед неповнолітніх. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія : Право*, 4, 29-33.

Богатирчук, К. О. (2017). Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. 332 с.

Буравський, О. & Власюк, І. (2024). Правопорушення неповнолітніх у Житомирській області в 1970-х рр.: стан та заходи запобігання. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*, 48, 68-74. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-68-74

ДАЖО – Державний архів Житомирської області

Каганов, Ю. О. (2019). Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя : Інтер-М. 432 с.

Клішевич, Н. А. (2010). Становлення соціально-педагогічної роботи з підлітками із делінквентною поведінкою у другій половині 50-х рр. XX – початку XXI ст. *Соціальна педагогіка,* 4, 17-24.

Про затвердження (1967). Про затвердження Положення про комісії в справах неповнолітніх Української РСР. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 26.08.1967 №283-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283-07#Text (дата звернення: 27.05.2024)

Штефан, Л. А., Юшко, О. В. & Борейко, Н. Ю. (2018). Профілактика девіантної поведінки дітей та молоді в Україні: ретроспективний аналіз: монографія. Харків. 200 с.

Юзікова, Н. С. (2011). Заходи запобігання злочинності неповнолітніх за радянських часів. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* Київ: НАУ, 4 (21), 111-116.

References:

Andrukhiv, O. I. (2017). Istoryko-pravovyi dosvid zastosuvannia karalno-profilaktychnykh zakhodiv dlia podolannia zlochynnosti sered nepovnolitnikh [Historical and legal experience of applying punitive-preventive measures to overcome juvenile delinquency]. *Naukovo-informatsiinyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Seriia : Pravo*, 4, 29-33. [in Ukrainian].

Bohatyrchuk, K. O. (2017). Povsiakdenne zhyttia ditei i pidlitkiv shkilnoho viku v Ukrainskii RSR (druha polovyna 60-kh – persha polovyna 80-kh rr. XX st.) [Everyday life of children and youth of school age in the Ukrainian SSR (late 1960's - early 1980's): dys. kand. ist. nauk: 07.00.01. Kyiv: Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova. 332 s. [in Ukrainian].

Buravskyi, O. & Vlasiuk, I. (2024). Pravoporushennia nepovnolitnikh u Zhytomyrskii oblasti v 1970-kh rr.: stan ta zakhody zapobihannia [Juvenile Delinquency in the Zhytomyr Region in the 1970s: Status and Prevention Measures.]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History,* 48, 68-74. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-68-74

DAZHO – Derzhavnyi arkhiv Zhytomyrskoi oblasti [State Archives of Zhytomyr Region].

Kahanov, Yu. O. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953-1991): ukrainska versiia [Construction of the «Soviet man» (1953-1991): Ukrainian version]. Zaporizhzhia : Inter-M. 432 s. [in Ukrainian].

Klishevych, N. A. (2010). Stanovlennia sotsialno-pedahohichnoi roboty z pidlitkamy iz delinkventnoiu povedinkoiu u druhii polovyni 50-kh rr. XX – pochatku XXI st. [The formation of socio-pedagogical work with adolescents with delinquent behavior in the second half of the 1950s – the beginning of the XXI century]. *Sotsialna pedahohika*, 4, 17-24. [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia (1967). Pro zatverdzhennia Polozhennia pro komisii v spravakh nepovnolitnikh Ukrainskoi RSR [On the approval of the Regulation on commissions for minors of the Ukrainian SSR]. Ukaz Prezydii Verkhovnoi Rady Ukrainskoi RSR vid 26.08.1967 №283-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283-07#Text (data zvernennia: 27.05.2024) [in Ukrainian].

Shtefan, L. A. & Yushko, O. V. & Boreiko, N. Yu. (2018). Profilaktyka deviantnoi povedinky ditei ta molodi v Ukraini: retrospektyvnyi analiz [Prevention of deviant behavior of children and youth in Ukraine: a retrospective analysis]: monohrafiia. Kharkiv. 200 s. [in Ukrainian].

Yuzikova, N. S. (2011). Zakhody zapobihannya zlochynnosti nepovnolitnikh za radyans'kykh chasiv [Measures to prevent juvenile delinquency in the Soviet period]. *Naukovi pratsi Natsional'noho aviatsiynoho universytetu. Seriya: Yurydychnyy visnyk «Povitryane i kosmichne pravo»*, 4 (21), 111-116. [in Ukrainian]

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 19.02.2025

УДК 930.85:272(477.82)-523.6
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-70-78

Actualization of Roman Catholic churches in Volyn as objects of cultural heritage

Anastasia L. Markiv
Lesya Ukrainka Volyn National University
Postgraduate student (Ukraine)
email: nastiamarkiv@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2833-0481

Abstract.
The study aims *to analyzing the main stages of the construction of Roman Catholic churches on the territory of Volyn, their significance as objects of cultural heritage; characteristics of ways and forms of actualization of religious buildings as historical and architectural monuments.* ***The research methodology*** *is based on the use of systemic, aspectual approaches, principles of objectivity, development and interaction, a set of general scientific and special methods (classification, problem-chronological, analysis and synthesis).* ***The scientific novelty*** *lies in the comprehensive study of the processes of development of religious buildings of the Roman Catholic Church in Volyn during the XV – XVIII centuries as a component of the formation of the historical and cultural landscape of the region, substantiation of the importance and coverage of methods of actualization and socialization of the objects under study.* ***Conclusions.*** *During the XV – XVIII centuries in Volyn, thanks to the support of the state and large magnates, there were favorable conditions for the construction of Catholic religious objects in the Renaissance and Baroque styles. Churches were built in the region with the financial support of magnates, nobility, Catholic orders and at the beginning of the twentieth century formed a fairly extensive network. The Roman Catholic Church and its churches experienced a significant decline during the years of world wars and Soviet power. In independent Ukraine, the list of monuments of national importance in the Volyn region includes 13 Roman Catholic churches, 5 roadside chapels, 3 bell towers, a number of churches are monuments of local importance. Church buildings as an important element of the historical core of the city have a significant potential for the development of urban tourism, excursion and educational, cultural and historical, pilgrimage tourism. In Volyn, the most active research and popularization the Cathedral Church of the Holy Apostles Peter and Paul of Lutsk, the Holy Trinity Collegiate Church of Olyka is carried out. The destroyed churches have a certain tourist potential – the Church of the Immaculate Conception of the Blessed Virgin Mary, the village of Kysylyn; Church of St. John the Evangelist, Lyubeshiv and others. The integration of cultural heritage objects into modern society through their active popularization, use in education, art and other fields, the development of tools for communication between heritage and a person / community will contribute to the socialization of cultural heritage.*

Keywords: *Roman Catholic churches, Volyn, Catholic orders, cultural heritage, monument, actualization of cultural heritage objects, cultural tourism.*

Анастасія Марків
Волинський національний університет імені Лесі Українки
аспірантка (Україна)
email: nastiamarkiv@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2833-0481

Актуалізація римо-католицьких храмів Волині як об'єктів культурної спадщини

Анотація.
Метою *статті є аналіз основних етапів будівництва римо-католицьких храмів на території Волині, їх значення як об'єктів культурної спадщини; характеристика шляхів і форм актуалізації культових споруд як історико-архітектурних пам'яток.* ***Методологія дослідження*** *базується на використанні системного, аспектного підходів, принципів об'єктивності, розвитку та взаємодії, сукупності загальнонаукових і спеціальних методів (класифікації, проблемно-хронологічного, аналізу і синтезу).* ***Наукова новизна*** *полягає у комплексному вивченні процесів розбудови культових споруд Римо-католицької церкви на Волині упродовж XV – XVIII ст. як складової формування історико-культурного ландшафту регіону, обґрунтуванні важливості та висвітленні методів актуалізації і соціалізації*

досліджуваних об'єктів. ***Висновки.*** *Завдяки підтримці держави та великих магнатів на Волині упродовж XV – XVIII ст. існували сприятливі умови для будівництва католицьких культових об'єктів у стилі ренесансу та бароко. Костели будувалися у краї за фінансової підтримки магнатів, шляхти, католицьких орденів і на початок XX ст. сформували досить розгалужену мережу. Істотного занепаду Римо-католицька церква та її храми зазнали у роки світових воєн і радянської влади. У незалежній Україні до переліку пам'яток національного значення у Волинській області занесено 13 римо-католицьких костелів, 5 придорожних каплиць, 3 дзвіниці, низка храмів є пам'ятками місцевого значення. Будівлі костелів як важливий елемент історичного ядра міста мають значний потенціал для розвитку урботуризму, екскурсійно-пізнавального, культурно-історичного, паломницького туризму. Найбільш активно на Волині здійснюється дослідження і популяризація Кафедрального костелу святих апостолів Петра і Павла м. Луцька, Колегіального костелу святої Трійці в Олиці. Певний туристичний потенціал мають зруйновані храми – костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, с. Кисилин; костел Святого Іоанна Євангеліста, м. Любешів та ін. Інтеграція об'єктів культурної спадщини в сучасне суспільство шляхом їх активної популяризації, використання в освіті, мистецтві та інших галузях, розвиток інструментів комунікації спадщини і людини / громади сприятимуть соціалізації культурної спадщини.*

Ключові слова: *римо-католицькі костели, Волинь, католицькі ордени, культурна спадщина, пам'ятка, актуалізація об'єктів культурної спадщини, культурний туризм.*

Постановка проблеми. Пам'ятки культової архітектури є важливою складовою історико-культурної спадщини України. На території взаємодії різних культур та конфесій збереглися старовинні православні церкви і римо-католицькі костели, синагоги і кенаси, дерев'яні храми старовірів, протестантські культові споруди. Завдяки поєднанню релігій та архітектурних стилів храмова архітектура України характеризується своєрідністю та унікальністю. Це стосується як України загалом, так і окремих її областей, Волині зокрема. Тривалий час Волинь була контактною зоною, на території якої проживали компактні етноконфесійні групи (Надольська, 2016), що наклало відбиток на самобутність її культової архітектури. Так, упродовж XV – XVIII ст. за потужної державної підтримки та сприяння з боку великих магнатів у краї було здійснене будівництво значної кількості католицьких храмів, які мали важливе містоутворююче значення, виступали осередками поширення освіти і культури, композиційними домінантами забудови. Сьогодні значна частина з них занесена до переліку об'єктів культурної спадщини національного та місцевого значення, багатьом костелам повернута релігійна функція. Як пам'ятки культової архітектури вони потребують збереження та включення у життя сучасного суспільства. Потреба посилення соціального потенціалу римо-католицьких храмів як пам'яток культурної спадщини, використання їх як джерел соціально-економічного та культурного розвитку місцевих громад підсилюють актуальність досліджуваної теми.

Аналіз джерел і новітніх досліджень. Дослідження історії архітектурних пам'яток Волині були започатковані працями польських (Baliński, Lipiński, 1845; Sobieszczański, 1847; Czarnowski, 1909) та російських (Перлштейн, 1851; Сендульський, 1873; Абрамович, 1918) дослідників XIX – початку XX ст., в яких фрагментарно висвітлюються й стан збереження, заходи з відновлення римо-католицьких храмів краю. Згадки про культові пам'ятки містить «Ілюстрований путівник по Волині» авторства М. Орловіча (Orłowicz, 1929). Однак, історіографічна традиція не знайшла продовження в радянській історичній науці, оскільки релігійна тематика в ній висвітлювалася лише на засадах атеїстичних підходів, а католицькі костели у цей період знищувалися владою або використовувалися не за призначенням.

Вивчення історії та проблем збереження об'єктів культурної спадщини Волині активізувалися на рубежі XX – початку XXI ст. у першу чергу завдяки розвитку краєзнавства. Саме в цей період з'явилася низка праць, присвячених пам'яткам окремих населених пунктів області, їх історичній долі. Окрім замків, палаців, інших світських будівель увагу дослідників привернули й культові споруди різних етноконфесійних груп краю, римо-католицькі костели зокрема. Чи не найбільше наукових розвідок в останнє десятиріччя присвячено історії спорудження, перебудов, архітектурним особливостям, інтер'єру та екстер'єру римо-католицьких святинь Луцька (Баюк, 2023; Жук, 2006; Колосок, 1996, 2002, 2004; Луцьк, 2015). Лише окремі публікації характеризують католицькі храми Любомля (Остапюк, 2012), Любешова (Беларян, 2020), Кисилина (Важатко, 2015), Олики (Гулько, Томчук, 2017; Гупало, 2020; Жовтянський, 2014). Першими спробами комплексного висвітлення процесів католицького храмобудування на Волині у різні історичні періоди стали публікації О. Годованюк (Годованюк, 1998), О. Горбик (Горбик, 2004), В. Гончарової (Гончарова, 2009). Однак на сьогодні в українській історіографії відсутнє комплексне дослідження, яке б характеризувало римо-католицькі костели Волині як об'єкти культурної спадщини, які виконують важливі соціальні

функції та мають значний потенціал для культурного розвитку суспільства, що актуалізує тему дослідження.

Мета статті – проаналізувати основні етапи будівництва римо-католицьких храмів на території Волині, їх значення як об'єктів культурної спадщини; охарактеризувати шляхи та форми актуалізації культових споруд як історико-архітектурних пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Утвердження Римо-католицької церкви на території Волині розпочалося з другої половини XIV ст., після утворення 1375 р. римо-католицької ієрархії у Галичі з єпископствами у Перемишлі, Холмі і Володимирі (з 1428 р. у Луцьку) (Кравців, Кубійович, Оглоблин, Рудницький, 1996, с. 2216). Вже 1390 р. польський король Владислав II Ягайло збудував в Луцьку для домініканців дерев'яний кляштор і костел Діви Марії (Сендульський, 1873, с. 819), 1412 р. – мурований костел Святої Трійці в готичному стилі (який мав й оборонну функцію) у Любомлі (Остапюк, 2012, с. 15). У 1460 р. мурований костел Святих Петра і Павла зведено литовським гетьманом Петром Яновичем «Білим» Монтигеродовичем, воєводою трокським, старостою луцьким в Олиці (Роглєв, 2009, с. 176). У 1612 р. святиню перебудували (сьогодні це найдавніший на території Волинської області костел).

Значного впливу в краї Римо-католицька церква набула в наступні століття. З метою поширення католицизму Ватикан розгорнув будівництво католицьких монастирів. Зміни політичної ситуації у Речі Посполитій, до складу якої входили тоді українські землі, зумовили перехід до католицької віри значної частини магнатів і шляхти, які всіляко прагнули засвідчити свою відданість католицизму і не шкодували коштів на фундації (пожертвування земельних володінь, грошей, цінностей монастирям, церквам, костелам). За канонічним правом будівництво костелу єпископ міг дозволити лише за умови, що фундатор зможе забезпечити утримання будівлі та існування притчу. Так на Волині з'явилися монументальні католицькі храми, споруджені у стилі ренесансу та бароко.

Серед них – визначна барокова пам'ятка сакральної архітектури в Україні першої половини XVII ст. – Колегіальний костел Святої Трійці в Олиці, збудований у 1635 – 1640 рр. на кошти її володаря Альбрехта Станіслава Радзивілла. Внутрішнє оздоблення храму було дуже багатим і складалося з пишних капітелів пілонів, складного профілю карнизів, мармурових вівтарів, різьблених алебастрових надгробків, рельєфів, дерев'яних позолочених скульптур, вівтарних образів, сюжетних композицій та портретів фундаторів, поміщених у мармурові обрамлення. У західній частині костелу, над входом, на балконі, містився музичний хор, де стояв пишно оздоблений орган. Все це робило Троїцький костел однією із найяскравіших пам'яток бароко на Волині. Проєкт храму виконали італійці Бенедетто Моллі та Джованні Маліверна (Гулько Г., 2017, с. 293). У 1638 р. фундатор костелу створив при храмі колегіум – філію Замойської академії, та духовну семінарію.

Волинська шляхта та магнати фінансували створення католицьких монастирів (кляшторів). У краї облаштувалося багато католицьких чернечих орденів, які характеризувалися високим рівнем організації: єзуїти, домініканці, бернардинці та ін. Найбільш розгалужену мережу опорних пунктів (колегій, резиденцій та місій) мали єзуїти. Для потреб ордену єзуїтів у Луцьку в першій половині XVII ст. були збудовані колегіум та костел святих апостолів Петра і Павла (Колосок, с. 100). Низка архітекторів (серед них Дж. Бріано, М. Маїк, М. Гінтз, Б. Моллі) упродовж 1616 – 1639 рр. працювали над спорудженням комплексу. Костел було зведено у ренесансному стилі, з хрестово-купольним плануванням на основі вписаного у квадрат грецького хреста (Луцьк, 2015, с. 38).

Шістдесяті роки XVII – XVIII ст. стали періодом найбільш інтенсивного будівництва на Волині костелів і монастирів за фінансової підтримки магнатів, шляхти, католицьких орденів. За ініціативи капуцинів у цей час був збудований мурований храм святих Йоакима й Анни у Володимирі, тринітаріїв – костел Святої Трійці у Берестечку, бернардинів – Троїцький костел у Луцьку, домініканців – костел у Старому Чорторийську. В кінці XVIII ст. на Правобережній Україні діяло близько 200 костелів, майже половина з них – на Волині. Їх кількість продовжувала збільшуватися і в перші десятиріччя XIX ст. після приєднання українських земель до Російської імперії. З 1797 по 1820 р. у краї з'явилося ще 10 католицьких храмів (Надольська, 2013, с. 177). У кінці XIX ст. у Волинській губернії статистика зафіксувала 99 костелів та 176 каплиць (Памятная, 1895, с. 9, 23).

Після розгортання в другій половині XIX ст. у Південно-західному краї імперії політики «обрусіння», активізації після польських повстань різнобічних обмежень «польського елементу» царизм твердо і послідовно став на шлях обмеження впливу католицької церкви і підняття ролі православної. Це виявилося у забороні будівництва нових римо-католицьких костелів, каплиць, закритті монастирів, перебудові католицьких храмів у православні.

Істотного занепаду Римо-католицька церква та її храми зазнали у роки світових воєн і радянської влади. Багато костелів було зруйновано або переобладнано для виконання інших (переважно господарських) функцій.

В сучасних умовах до переліку пам'яток національного значення у Волинській області занесено 13 римо-католицьких костелів, 5 придорожних каплиць, 3 дзвіниці, низка храмів є пам'ятками місцевого значення (Перелік національного, 2024; Перелік місцевого, 2024). Після заснування в Луцьку нової римо-католицької дієцезії у травні 1998 р. у частині костелів відновлено богослужіння.

Окрім питань дослідження та збереження римо-католицьких храмів як об'єктів культурної спадщини, що несуть в собі історичну, художню, інформаційну цінність, важливим завданням є їх переосмислення, актуалізація та інтеграція в сучасний контекст, сприяння їх популяризації, що дозволить зберегти значущість пам'яток для майбутніх поколінь. Адже культурна спадщина об'єднує людей навколо спільного минулого та цінностей, сприяючи глибшому розумінню певних історичних процесів та сучасної соціокультурної ситуації, формуванню громадянського суспільства. Вона є інструментом для подолання соціальних конфліктів та розвитку діалогу між культурами. Культурна спадщина – це те, що «підлягає збереженню в теперішньому заради можливості використання в майбутньому» (Howard, 2003, p. 12). Постійне обслуговування, належне використання та професійне управління є невід'ємними частинами сучасної політики збереження спадщини.

Інтеграція об'єктів культурної спадщини в сучасне суспільство шляхом їх активної популяризації, використання в освіті, мистецтві та інших галузях, розвиток інструментів комунікації спадщини і людини / громади сприятимуть соціалізації культурної спадщини, а отже формуванню у громадян розуміння цінності пам'яток, відповідальності за їх збереження, зробить спадщину доступною, зрозумілою для різних груп населення, частиною життя кожної пересічної людини.

У світовій практиці в XXI ст. використовують різноманітні інструменти інтеграції об'єктів спадщини у життя сучасного міста, їх соціалізації та включення в економічний обіг. Для католицьких костелів найбільш очевидним і традиційним способом капіталізації і забезпечення повернення інвестицій у реконструкцію та збереження, підвищення інвестиційної привабливості регіону є туризм та екскурсійна діяльність.

Будівлі костелів як важливий елемент історичного ядра міста, що є символом його самобутності, мають значний потенціал для розвитку урботуризму, екскурсійно-пізнавального, культурно-історичного туризму. Для поціновувачів культурної спадщини костели є прикладами визначних будівельних стилів та інженерних рішень, спорудами із тривалою історичною долею, пов'язаною із видатними особистостями, різноспрямованими суспільними процесами. Вони підтримують пам'ять про початкові культурні сенси та висвітлюють їх подальшу трансформацію.

В добу незалежності України найбільш активно на Волині здійснюється дослідження і популяризація Кафедрального костелу святих апостолів Петра і Павла, локалізованого на території Державного історико-культурного заповідника у м. Луцьку. Храм має статус пам'ятки архітектури національного значення. Згідно рішення виконкому Волинської обласної ради народних депутатів від 25.06.1991 р. приміщення костелу, де знаходилось сховище об'єктів сакрального мистецтва Волинського краєзнавчого музею, було передане римо-католицькій громаді обласного центру (Ковальчук, с. 117). Після реставрації, розчищення підземель костел став невід'ємною частиною історико-культурного ландшафту міста. Він включений у більшість екскурсійних маршрутів, розроблених КП «Центр розвитку туризму» Луцької міської ради, зокрема й тематично спрямованих на знайомство з архітектурним конфесійним багатоголоссям та мультикультурністю Луцька. Луцький костел є найбільшою спорудою серед зведених єзуїтами на Сході Європи. Сьогодні туристів тут приваблюють не лише екстер'єр та інтер'єр будівлі, багаті на мистецькі твори, але й унікальні три-чотириярусні підземелля із підземним храмом, старовинними фресками, криптами (Луцьк стародавній, 2015, с. 41).

У костелі встановлено орган, виготовлений однією із найстаріших німецьких органних фірм з м. Оснабрюк. Будівля храму забезпечує чудову акустику для виконання класичної музики. Тому окрім богослужінь, тут відбуваються концерти духовної і світської органної музики, які приваблюють меломанів. Біля костелу проводяться мистецькі акції, зокрема, арт-променад «Так звучить Луцьк».

Багато зроблено в останні роки для актуалізації ще однієї архітектурної пам'ятки – Колегіального костелу святої Трійці в Олиці. Завдяки пишній репрезентативності архітектури, що панує над навколишньою малоповерховою забудовою селища, разом із проїзною вежею замку Радзивіллів він є найважливішою містобудівною домінантою в панорамі Олики. Починаючи з 2013 р., масштабні реставраційно-консерваційні роботи, спрямовані на повернення пам'ятці колишньої слави, тут здійснює Фонд польської культурної спадщини. Вони фінансуються Канцелярією Сенату Республіки Польща та Міністерством культури і національної спадщини, а також за рахунок пожертвувань приватних жертводавців (Restauracja Kolegiaty, 2019).

Після завершення реставрації колишня колегіата знову стане не лише парафіяльним костелом, але й дієцезіальним санктуарієм Пресвятої Діви Марії, проголошеним 8 квітня 2016 р.

єпископом Віталієм Скомаровським у Секретаріаті Конференції Єпископату Польщі у Варшаві. Цього ж дня єпископу передали реконструйований образ Пресвятої Діви Марії з Дитятком Ісусом для проголошеного санктуарію* – копію чудотворного образу із каплиці святого Казимира у Казимирівці (Костели, 2016). Храм-санктуарій є місцем паломництва вірян. Тому набуття в майбутньому такого статусу костелом святої Трійці закладе підґрунтя для розвитку паломницького туризму.

Як складова найбільшої магнатської резиденції Радзивіллів на Волині, він є важливим об'єктом й для розвитку інших напрямів туризму (ностальгійного, подієвого, історико-культурного). Початком нового етапу вивчення спільної української і польської культурної спадщини, зростання уваги до Олики та її пам'яток стала програма «Велика реставрація», ініційована Президентом України В. Зеленським у серпні 2020 р. Цілий комплекс заходів з ревіталізації історичного центру селища Олика, його збереження та використання передбачає обласна програма відродження історико-архітектурної спадщини Олики на 2019 – 2024 роки, затверджена сесією Волинської обласної ради у 2018 р. (Про Обласну, 2019). Розвиток культурної взаємодії сприятиме усвідомленню множинності культур, багатоманітності світоглядів, можливості різного сприйняття одного й того ж факту носіями різних культур і віросповідань.

Певний туристичний потенціал мають храми, що перебувають в аварійному стані. Наприклад, у с. Кисилин – костел Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії, побудований у 1691 – 1720 рр. католицьким орденом кармелітів на місці заснованої соціанами церкви і академії. Костел належав до типу тринавної базиліки, яка утворює прямокутник з презбітерієм (Важатко, 2015, с. 318). З костелом пов'язані трагічні сторінки українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни.

Лише підземелля залишилися від зруйнованого радянською владою костелу Святого Іоанна Євангеліста у Любешові (збудований у другій половині XVIII ст. на кошти власника міста Яна Антонія Чарнецького) (Беларян, 2020, с. 186). Разом із монастирським комплексом піярів (у колегіумі якого навчався Тадеуш Костюшко та інші видатні особистості), кляштором капуцинів, в'їзними воротами палацового комплексу Вишневецьких-Чарнецьких, руїни костелу можуть стати цікавим об'єктом екскурсійного показу.

Названі та інші зруйновані костели Волині за допомогою «портфеля» екскурсовода можуть привернути увагу туристів / екскурсантів.

Оскільки не всі історичні будівлі костелів в області використовуються як культові споруди, варто запропонувати для них нові функції (музейна, культурно-освітня та ін.), які можуть органічно поєднуватися з їх історичним призначенням та сприяти збереженню об'єктів. Важливим є підключення до популяризації культурної спадщини рекламних агенцій, PR-служб, медіа, кінематографу.

Висновки. Культурна спадщина Волині є особливою з уваги на свій полікультурний характер, що підтверджують й збережені на території області римо-католицькі храми, які є пам'ятками національного і місцевого значення. Упродовж XV – XVIII ст. за фінансової підтримки магнатів, шляхти, католицьких орденів у краї було створено розгалужену мережу костелів, які сьогодні виступають гармонійною складовою історико-культурних ландшафтів населених пунктів. У роки світових воєн та радянської влади значна частина з них зазнали руйнувань. Уцілілі об'єкти у незалежній Україні включені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, набувши статусу об'єктів національного (13 римо-католицьких костелів, 5 придорожних каплиць, 3 дзвіниці) і місцевого значення.

Важливим завданням сьогодення є збереження римо-католицьких костелів як пам'яток історії, архітектури, релігії, міжетнічної взаємодії. Але цей процес має доповнюватися різноспрямованими формами актуалізації досліджуваних об'єктів та більш широкого їх включення в сучасну культуру, що дозволить інтегрувати пам'ятки у життя сучасного міста, налагодити більш дієву комунікацію спадщини і людини / громади, сформувати у громадян розуміння цінності пам'яток, відповідальності за їх збереження.

---

* Санктуарій у перекладі з латинської – святилище, священне місце чи вівтар, присвячений божеству. Санктуарії – це багата релігійна, духовно-культурна та матеріальна спадщина католицької церкви. Кожен з них має свій вигляд, сформований предметами культу, особливостями округи, духовними потребами мешканців та іншими умовами, а також відіграє важливу роль у житті парафії, регіону. У польській традиції статус санктуарію мають храми, де розміщені «короновані» ікони. Короновані ікони в Римо-католицькій церкві відзначені особливим актом коронації як шановані, чудотворні ікони Богородиці. Літургічний акт коронування здійснює Папа або делегований єпископ.

Джерела та література:

Baliński, M., Lipiński, T. (1845). Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, T. II. Część 2, 547–1439.

Czarnowski, S. (1909). Polska przedhistoryczna. Badania, poszukiwania, opisy zabytków przeddziejowych – bibliografia, sprawozdania, przeglądy i t. p. Literatura przeddziejów Polski i ziem sąsiednich słowiańskich. Warszawa – Kraków : Wyd. S. J. Czarnowskiego i Spółki, 148 s.

Howard, P. (2003). Heritage: management, interpretation, identity. London: Continuum International Publishing, 278 p.

Orłowicz, M. (1929). Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapą województwa. Łuck: Nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłosci w Łucku, 380 s.

Restauracja Kolegiaty (2019). Restauracja Kolegiaty pod wezwaniem św. Trójcy w Ołyce / Fundacja Dziedzictwa Kulturowego. URL: www.dziedzictwo.org

Sobieszczański, F. (1847; 1849) Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawniej Polsce. Zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych. Warszawa: Nakładem i drukiem S.Orgelbranda, 1847–1849. T. I, 326 s.; T. II, 412 s.

Абрамович, Н. (1918). Волинська старовина. Опис пам'ятників старовинної архітектури на Волині. Житомир: Вересень, 103 с.

Баюк, Г. (2023). Костел Св. Трійці та Св. Петра і Павла. *Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник.* Вип. XVIII. Луцьк: Вежа-Друк, 191–194.

Беларян, К. (2020). Католицький монастирський комплекс у контексті історії Любешова. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любешівщина в історії України і Волині:* 68-а Всеукр. наук. істор.-краєзн. конф. 18-19 вер. 2020 року : наук. зб. / упоряд. Г. Бондаренко. Луцьк : Іванюк В. П. Вип. 86, 186–187.

Важатко, О. (2015). 325 років від часу побудови комплексу монастиря кармелітів (костел і келії монастиря) – памятки містобудування і архітектури місцевого значення в с. Кисилин, тепер Локачинського району (1691–1720). *Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2016 рік* / упр. культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Волин. ДОУНБ ім. Олени Пчілки; ред-упоряд. Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. Луцьк: Терези, 318–319.

Годованюк, О. (1998). Костели Волині. *Теорія та історія архітектури і містобудування*: збірник. наук.-практ. конф., м. Київ. Вип. 3. Київ, 80–91.

Гончарова, В. (2009). Мурована сакральна архітектура Волині барокової доби. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Володимир-Волинський в історії України і Волині.* Науковий збірник. Вип. 32. Луцьк: МП «Пульс», 297–299.

Горбик, О. (2004). Становлення барокового католицького храмобудування у XVII ст. на Київщині і Волині. *Українська академія мистецтва*: дослідження та наук.-метод. практ., м. Київ. Вип. 11. Київ, 190–199.

Гулько, Г., Томчук, М. (2017). Комплекс костелу колегіатів у смт. Олика – унікальна памятка сакральної архітектури. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Ківерцівщина та Олика в історії України та Волині*. Науковий збірник. Вип. 62. Матеріали краєзнавчих читань, 22 вересня 2017 р., м. Ківерці – смт. Олика. Упоряд. Г. Бондаренко, С. Войчик, А. Силюк. Луцьк : Вежа-Друк, 290–327.

Гупало, С. (2020). Олика і Радзивілли. Нариси. Київ: Український пріоритет, 168 с.

Жовтянський, В. (2014). Історична Олика та її пам'ятки. *Праці Центру пам'яткознавства.* Вип. 25, 253–273.

Жук, О. М. (2006). Костьол св. Петра і Павла – визначна пам'ятка монументальної культової архітектури Луцька XVII ст. *Актуальні проблеми розвитку суспільства: історична спадщина, реалії та виклики XXI століття*. Луцьк, 209–212.

Ковальчук, Є. І. (2013). Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929 – 2012 роки) : Монографія. Луцьк: ДП «Волинські старожитності», 296 с.

Колосок, Б. (2004). Римо-католицькі святині Луцька. Київ: Техніка, 224 с.

Колосок, Б. (1994). Історіографія будівництва Луцького комплексу єзуїтів. *Архітектурна спадщина України.* Вип. 1. Маловивчеиі проблеми історії архітектури та містобудування / За ред. В. Тпмофієпка. Київ, 91-102.

Колосок, Б. (2002). Кафедральні споруди Луцька. Історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць – Остріг: Drukarnia «Akcydensowa», 223 с.

Костели (2016). Костели і каплиці України. URL: https://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=alcvl&p=vlkiolpt&l=u (дата звернення: 21.12.2024).

Кравців, Б., Кубійович, В., Оглоблин, О., Рудницький, І. (1996). Поляки на Україні. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові. Т. 6: Перевидання в Україні. Львів, 2215–2228.

Луцьк (2015) Луцьк стародавній: Пам'ятки Старого міста. Луцьк: Терези, 128 с.

Надольська, В. (2013). Діяльність римсько-католицької церкви на території Волинської губернії крізь призму документів Державного архіву Волинської області. *Волинський музейний вісник*: Наук. зб.: Вип. 5: Музейна педагогіка. Теорія і практика / упр-ня культури Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; каф. документознавства і музейн. справи СНУ ім. Лесі Українки; Упоряд. А. Силюк. Луцьк, 160–181.

Надольська, В. В. (**2016).** Волинь як поліетнічний регіон. *Німці в історії Волині.* Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Луцьк, 1–2 жовтня 2015 р. / за наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 24–33.

Остапюк, О. Д. (2012). З історії римо-католицьких парафій та польської общини Любомльщини на Волині. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Вежа, 196 с.

Памятная (1895) Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир: Издание губернского статистического комитета, 119 с.

Перелік місцевого (2024). Перелік пам`яток культурної спадщини місцевого значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам`яток України. URL: http://surl.li/iisttt

Перелік національного (2024). Перелік пам`яток культурної спадщини національного значення Волинської області, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. URL: http://surl.li/zwzvjp

Перлштейн, А. (1851). Луцк и его древности. *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* Кн. 9. Москва, 30–45.

Про Обласну (2019). Про Обласну програму відродження історико-архітектурної спадщини смт Олика Волинської області на 2019 – 2024 роки: Рішення Волинської обласної ради сьомого скликання від 26.07.2019 № 24/9. URL: https://volynrada.gov.ua/session/24/9-1

Роглєв, Х. Й., Бошицький, Ю. Л., Голубаха, І. А., Мунін, Г. Б. (2009). Легендарні села України. Під. Заг. ред. Бошицького Ю. Л. Київ: Книга, 256 с.

Сендульский, А. (1873). Город Луцк. *Волынские епархиальные ведомости*. Часть неофиц. № 23, 811–822.

References:

Abramovych, N. (1918). *Volynska starovyna. Opys pamiatnykiv starovynnoi arkhitektury na Volyni [Volyn Antiquity. Description of monuments of ancient architecture in Volyn]*. Zhytomyr: Veresen, 103 s. [in Ukrainian].

Baiuk, H. (2023). Kostel Sv. Triitsi ta Sv. Petra i Pavla [Church of the Holy Trinity and St. Peter and Paul.]. *Staryi Lutsk. Naukovo-informatsiinyi zbirnyk – Old Lutsk. Scientific and informational collection*. Vyp. XVIII. Lutsk: Vezha-Druk. 191–194. [in Ukrainian].

Baliński, M. & **Lipiński, T.** (1845) *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym [Ancient Poland in historical, geographical and statistical terms].* Warszawa: Nakład i druk S. Orgelbranda, t. II. c. 2. 547–1439 [in Polish].

Belarian, K. (2020). Katolytskyi monastyrskyi kompleks u konteksti istorii Liubeshova [Catholic monastery complex in the context of the history of Lyubeshiv.]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Liubeshivshchyna v istorii Ukrainy i Volyni – Past and present of Volhynia and Polissya. Lyubeshiv region in the history of Ukraine and Volhynia*: 68-a Vseukr. nauk. istor.-kraiezn. konf. 18–19 ver. 2020 roku : nauk. zb. / uporiad. H. Bondarenko. Lutsk : Ivaniuk V. P. Vyp. 86. 186–187 [in Ukrainian].

Czarnowski, S. (1909) *Polska przedhistoryczna. Badania, poszukiwania, opisy zabytków przeddziejowych – bibliografia, sprawozdania, przeglądy i t. p. Literatura przeddziejów Polski i ziem sąsiednich słowiańskich [Prehistoric Poland. Research, searches, descriptions of prehistoric monuments – bibliography, reports, reviews, etc. Literature of the prehistory of Polish and the neighbouring Slavic lands].* Warszawa – Kraków : Wyd. S. J. Czarnowskiego i Spółki, 148 s. [in Polish].

Hodovaniuk, O. (1998). Kostely Volyni [Churches of Volhynia.]. *Teoriia ta istoriia arkhitektury i mistobuduvannia – Theory and history of architecture and urban planning:* zbirnyk. nauk.-prakt. konf., m. Kyiv. Vyp. 3. Kyiv. 80–91 [in Ukrainian].

Honcharova, V. (2009). Murovana sakralna arkhitektura Volyni barokovoi doby [Masonry sacral architecture of Volhynia of the Baroque era]. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Volodymyr-Volynskyi v istorii Ukrainy i Volyni – Past and present of Volhynia and Polissya. Volodymyr-Volynsky in the history of Ukraine and Volhynia.* Naukovyi zbirnyk. Vyp. 32. Lutsk: MP «Puls». 297–299 [in Ukrainian].

Horbyk, O. (2004). Stanovlennia barokovoho katolytskoho khramobuduvannia u XVII st. na Kyivshchyni i Volyni [The formation of Baroque Catholic church architecture in the 17th century in the Kyiv region and Volhynia]. *Ukrainska akademiia mystetstva – Ukrainian Academy of Arts:* doslidzhennia ta nauk.-metod. prakt., m. Kyiv. Vyp. 11. Kyiv. 190–199 [in Ukrainian].

Howard, P. (2003). *Heritage: management, interpretation, identity*. London: Continuum International Publishing, 278 p. [in English].

Hulko, H. & **Tomchuk, M.** (2017) Kompleks kostelu kolehiativ u smt. Olyka – unikalna pam'iatka sakralnoi arkhitektury [The complex of the collegiate church in the village Olyka is a unique monument of sacral architecture] *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Kivertsivshchyna ta Olyka v istorii Ukrainy ta Volyni – Past and present of Volhynia and Polissya. Kivertsivshchyna and Olyka in the history of Ukraine and Volhynia.* Naukovyi zbirnyk. Vyp. 62. Materialy kraieznavchykh chytan, 22 veresnia 2017 roku, m. Kivertsi – smt. Olyka. Uporiad. H. Bondarenko, S. Voichyk, A. Syliuk. Lutsk: Vezha-Druk. 290–327 [in Ukrainian].

Hupalo, S. (2020) *Olyka i Radzyvilly. Narysy [Olyka and the Radziwills. Essays].* Kyiv : Ukrainskyi priorytet. 168 s. [in Ukrainian].

Kolosok, B. (2004). *Rymo-katolytski sviatyni Lutska [Cathedral buildings of Lutsk. Historical and architectural research]*. Kyiv: Tekhnika, 224 s. [in Ukrainian].

Kolosok, B. (1994). Istoriohrafiia budivnytstva Lutskoho kompleksu yezuitiv [Historiography of the construction of the Lutsk Jesuit complex]. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy – Architectural heritage of Ukraine*. Vyp. 1. Malovyvcheyi problemy istorii arkhitektury ta mistobuduvannia / Za red. V. Tpmofiiepka. Kyiv. 91–102 [in Ukrainian].

Kolosok, B. (2002). Kafedralni sporudy Lutska. Istoryko-arkhitekturne doslidzhennia [Cathedral buildings in Lutsk. Historical and architectural research]. Bilyi Dunaiets – Ostrih: Drukarnia «Akcydensowa», 223 s. [in Ukrainian].

Kostely (2016). *Kostely i kaplytsi Ukrainy [Churches and chapels of Ukraine].* URL: https://rkc.in.ua/index.php?&m=k&f=alcvl&p=vlkiolpt&l=u [in Ukrainian].

Kovalchuk, Ye. I. (2013). *Formuvannia fondu sakralnoho mystetstva u Volynskomu kraieznavchomu muzei (1929 – 2012 roky) [Formation of the Sacred Art Fund in the Volyn Museum of Local Lore (1929 – 2012)]*: Monohrafiia. Lutsk: DP «Volynski starozhytnosti», 296 s. [in Ukrainian].

Kravtsiv, B. & **Kubiiovych, V.** & **Ohloblyn, O.** & **Rudnytskyi, I.** (1996). Poliaky na Ukraini [Poles in Ukraine]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna – Encyclopedia of Ukrainian Studies: Dictionary Part* / Red. V. Kubiiovych; Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u Lvovi. T. 6: Perevydannia v Ukraini. Lviv. 2215–2228 [in Ukrainian].

Lutsk (2015) *Lutsk starodavnii: Pamiatky Staroho mista [Ancient Lutsk: Sights of the Old Town].* Lutsk: Terezy, 128 s. [in Ukrainian].

Nadolska, V. (2013). Diialnist rymsko-katolytskoi tserkvy na terytorii Volynskoi hubernii kriz pryzmu dokumentiv Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti [The activities of the Roman Catholic Church in the territory of the Volyn province through the prism of documents of the State Archives of the Volyn region]. *Volynskyi muzeinyi visnyk – Volyn Museum Bulletin*: Nauk. zb.: Vyp. 5: Muzeina pedahohika. Teoriia i praktyka / upr-nia kultury Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; kaf. dokumentoznavstva i muzein. spravy SNU im. Lesi Ukrainky; Uporiad. A. Syliuk. Lutsk. 160–181 [in Ukrainian].

Nadolska, V. V. (2016). Volyn yak polietnichnyi rehion [Volyn as a multiethnic region]. *Nimtsi v istorii Volyni – Germans in the history of Volyn*. Materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Lutsk, 1–2 zhovtnia 2015 r. / za nauk. red. M. P. Kostiuka. Lutsk: PVD «Tverdynia». 24–33 [in Ukrainian].

Orłowicz, M. (1929) *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu z 101 ilustracjami i mapą województwa [Illustrated guide to Volhynia with 101 illustrations and a map of the voivodeship].* Łuck: Nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad zabytkami przeszłosci w Łucku, 380 s. [in Polish].

Ostapiuk, O. D. (2012). *Z istorii rymo-katolytskykh parafii ta polskoi obshchyny Liubomlshchyny na Volyni. Istoryko-kraieznavchi narysy [From the history of Roman Catholic parishes and the Polish community of the Luboml region in Volyn. Historical and local history essays]*. Lutsk: Vezha, 196 s. [in Ukrainian].

Pamyatnaya (1895) *Pamyatnaya knizhka Volyinskoy gubernii na 1895 god [Commemorative book of the Volyn province for 1895].* Zhitomir: Izdanie gubernskogo statisticheskogo komiteta, 119 s. [in Russian].

Perelik mistsevoho (2024). *Perelik pam`iatok kulturnoi spadshchyny mistsevoho znachennia Volynskoi oblasti, zanesenykh do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pam`iatok Ukrainy [List of cultural heritage monuments of local importance of the Volyn region, included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine]*. URL: http://surl.li/iisttt [in Ukrainian].

Perelik natsionalnoho (2024). *Perelik pam`iatok kulturnoi spadshchyny natsionalnoho znachennia Volynskoi oblasti, zanesenykh do Derzhavnoho reiestru nerukhomykh pamiatok Ukrainy [List of cultural heritage monuments of national importance of the Volyn region, included in the State Register of Immovable Monuments of Ukraine]*. URL: http://surl.li/zwzvjp [in Ukrainian].

Perlshteyn, A. (1851). Lutsk i ego drevnosti [Lutsk and its antiquities]. *Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obschestva istorii i drevnostey rossiyskih – Proceedings of the Imperial Moscow Society of Russian History and Antiquities*. Kn. 9. Moskva. 30–45 [in Russian].

Pro Oblasnu (2019). *Pro Oblasnu prohramu vidrodzhennia istoryko-arkhitekturnoi spadshchyny smt Olyka Volynskoi oblasti na 2019 – 2024 roky [About the Regional Program for the Revival of the Historical and Architectural Heritage of the Village of Olyk, Volyn Region for 2019–2024]*: Rishennia Volynskoi oblasnoi rady somoho sklykannia vid 26.07.2019 № 24/9. URL: https://volynrada.gov.ua/session/24/9-1 [in Ukrainian].

Restauracja Kolegiaty (2019). *Restauracja Kolegiaty pod wezwaniem św. Trójcy w Ołyce [Restoration of the Collegiate Church of the Holy Trinity in Ołyka]* / Fundacja Dziedzictwa Kulturowego. URL: www.dziedzictwo.org [in Polish].

Rohliev, Kh. Y. & **Boshytskyi, Yu. L.** & **Holubakha, I. A.** & **Munin, H. B.** (2009). *Lehendarni sela Ukrainy [Legendary villages of Ukraine]*. Pid. Zah. red. Boshytskoho Yu. L. Kyiv: Knyha, 256 s. [in Ukrainian].

Sendulskiy, A. (1873). Gorod Lutsk [City of Lutsk]. *Volyinskie eparhialnyie vedomosti – Volyn diocesan news.* Chast neofits. № 23. 811–822 [in Russian].

Sobieszczański, F. (1847; 1849) *Wiadomości historyczne o sztukach pięknych w dawniej Polsce. Zawierające opis dziejów i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i dziełach znakomitszych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych [Historical news about fine arts in old Poland. Containing a description of the history and monuments of construction, sculpture, woodcarving, painting and engraving, with a brief mention of the life and works of the most outstanding artists in Poland or living in Poland].* Warszawa: Nakładem i drukiem S.Orgelbranda, t. 1. 326 s.; t. 2. 412 s. [in Polish].

Vazhatko, O. (2015). 325 rokiv vid chasu pobudovy kompleksu monastyria karmelitiv (kostel i kelii monastyria) – pamiatky mistobuduvannia i arkhitektury mistsevoho znachennia v s. Kysylyn, teper Lokachynskoho raionu (1691–1720) [325 years since the construction of the Carmelite monastery complex (church and monastery cells) – a monument of urban planning and architecture of local importance in the village of Kysylyn, now Lokachyn district (1691–1720)]. *Kalendar znamennykh i pamiatnykh dat Volyni na 2016 rik – Calendar of significant and memorable dates in Volyn for 2016* / upr. kultury Volyn. ODA; Volyn. kraiezn. muzei; Volyn. DOUNB im. Oleny Pchilky; red-uporiad. Ye. I. Kovalchuk, A. A. Ponahaiba. Lutsk: Terezy. 318–319 [in Ukrainian].

Zhovtianskyi, V. (2014) Istorychna Olyka ta yii pam'iatky [Historical Olyka and its sights]. *Pratsi Tsentru pam'iatkoznavstva – Proceedings of the Center for Monument Studies.* Vyp. 25. 253–273 [in Ukrainian].

Zhuk, O. M. (2006). Kostol sv. Petra i Pavla – vyznachna pamiatka monumentalnoi kultovoi arkhitektury Lutska XVII st. [The Church of St. Peter and Paul is a landmark of monumental religious architecture of Lutsk of the 17th century] *Aktualni problemy rozvytku suspilstva: istorychna spadshchyna, realii ta vyklyky XXI stolittia – Current problems of social development: historical heritage, realities and challenges of the 21st century*. Lutsk, 209–212 [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 22.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 01.03.2025

УДК 94:159.53]:161.201.3(477)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-79-87

Ukrainian identity in time and space: historical memory, interpretation of the past and contemporary challenges of war

Iryna O. Telehuz
Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5907-6347
Researcher ID: MFJ-2552-2025
Andrii V. Telehuz
Mykhailo Dragomanov State University of Ukraine
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
email: a.v.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5310-3279
Researcher ID: MFJ-2631-2025

Abstract.
The aim of the study *is to analyze the features of the formation of Ukrainian national identity across space and time, considering the aspect of preserving the historical memory of the people and the challenges of the ongoing Russian-Ukrainian war. The* ***methodology*** *is based on comparative-historical and general scientific methods of analysis and synthesis, along with the principles of historicism, scientific rigor, and interdisciplinarity.* ***The scientific novelty*** *lies in the attempt to comprehensively interpret the problem of forming Ukrainian national identity across space and time, employing a comparative interdisciplinary approach to analyzing the preservation of historical memory and interpreting the past.* ***Conclusions.*** *The historical memory of Ukrainian forced migrants in past centuries contributed to their preservation of ethnocultural identity while living outside Ukrainian ethnic territories. Historical memory enabled active pro-Ukrainian activities abroad, in both European and overseas regions, across several generations. Their memory and interpretation of the past differed from those of Ukrainians living in the Soviet Union.*

If contemporary intellectuals recognize that the function of historical memory is to shape national identity, it is essential to consider this issue in a global context, especially given the significant scale of migration from Ukraine. Today, it is crucial for the memory of Ukrainians, whether they have emigrated permanently, temporarily, or remained in Ukraine, to align within a unified system of values—centered on the memory of heroes who defended and continue to defend Ukraine from the enemy. From a temporal perspective, this could facilitate the formation and preservation of national identity not only within the state of Ukraine but also across broader spatial dimensions, encompassing various countries where Ukrainians reside.

Keywords: *national identity, historical memory, culture, history, Ukrainians, nation, migration, diaspora, war.*

Українська ідентичність у часі та просторі: історична пам'ять, інтерпретація минулого та сучасні виклики війни

Ірина Телегуз
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: i.o.telehuz@udu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5907-6347
Researcher ID: MFJ-2552-2025
Андрій Телегуз
Український державний університет імені Михайла Драгоманова
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: *a.v.telehuz@udu.edu.ua*
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5310-3279
Researcher ID: MFJ-2631-2025

Анотація.
Мета дослідження *– проаналізувати особливості формування національної ідентичності українців у просторі і часі, зважаючи на аспект збереження історичної пам'яті*

народу і виклики сучасної російсько-української війни. В основі ***методології*** *лежать порівняльно-історичний, а також загально-наукові методи аналізу та синтезу, принцип історизму, науковості, міждисциплінарності.* ***Наукова новизна*** *визначається спробою цілісного осмислення проблеми формування національної ідентичності українців у просторі та часі, враховуючи порівняльний міждисциплінарний підхід аналізу збереження історичної пам'яті та інтерпретації минулого.* ***Висновки.*** *Історична пам'ять українських вимушених мігрантів минулих століть сприяла тому, що вони та їхні нащадки зберігали етнокультурну ідентичність перебуваючи за межами українських етнічних територій. Саме історична пам'ять дозволила здійснювати активну проукраїнську діяльність за кордоном, на європейському та заокеанському просторах, впродовж декількох поколінь. Їхня пам'ять та інтерпретація минулого відрізнялася від пам'яті українців, які проживали на теренах СРСР. Якщо сучасні інтелектуали усвідомлюють, що функцією історичної пам'яті є формування національної ідентичності, то враховуючи значні масштаби міграції з України варто осмислити дане питання в глобальному контексті. Сьогодні було б важливо, щоб пам'ять українців у просторі (тобто тих, хто виїхали і не повернуться, а також тих, хто повернуться і тих, хто не виїжджав з України) була все ж таки в одній системі цінностей, пам'яті про героїв, які боронили і продовжують захищати Україну від ворога сьогодні. З погляду часу, це певно дозволить формувати і зберігати національну ідентичність не лише в межах держави України, а й в значно ширших просторових масштабах, які охоплюють різні країни проживання українців.*

Ключові слова: *національна ідентичність, історична пам'ять, культура, історія, українці, нація, міграція, діаспора, війна.*

Постановка проблеми. Українська національна ідентичність, як поняття, що є невід'ємною частиною модерної доби, формувалася в імперських умовах. Потужним чинником прискорення процесу формування національної ідентичності та, в цілому, українського націєтворення стали події Першої світової війни, Української революції і боротьби за власну державу. Ці ж події спричинили і вимушену міграцію українців за межі своїх етнічних територій, і, відповідно, постало питання про формування і збереження національної ідентичності на всіх тих просторах, де проживали українці. Якщо ж розглянути питання про часовий вимір ідентичності, то потрібно осмислити якою вона була, як зберігалася і змінювалася з покоління в покоління. І цей аспект стосується як тих, хто залишився проживати на своїй рідній землі, так і тих, хто опинився за кордоном. В умовах російського вторгнення в Україну, перебігу цієї жорстокої російсько-української війни в XXI ст. і масштабної хвилі сучасної вимушеної міграції, питання української ідентичності у часі та просторі набуває не тільки наукової, а й суспільно значимої актуальності. Бо ця війна по суті є боротьбою за збереження української ідентичності.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Проблема національної ідентичності не нова в науці. До теоретичних аспектів цієї тематики зверталися зарубіжні дослідники, як-от: Е. Сміт (Сміт, 1994), Е. Ґелнер (Ґелнер, 2003), М. Гібернау (Гібернау, 2012). До термінологічних аспектів та окреслення ролі пам'яті суспільства, а також взаємозв'язок з націєтворчими процесами в своїх дослідженнях зверталися П. Нора (Нора, 2014), П. Коннертон (Коннертон, 2004), І. Гирич (Гирич, 2011), Б. Шацька (Шацька, 2011), В. Масненко (Масненко, 2002) Г. Касьянов (Касьянов, 2016) та ін. Український контекст регіональної ідентичності сучасного періоду розвитку України, а також соціокультурну ідентичність і взаємозв'язок з історичною пам'яттю досліджувала Л. Нагорна (Нагорна, 2008, 2011). Феномен національної ідентичності та його співвідношення з ідентичністю етнічною, а також перспективи формування національної та етнічної ідентичності в Україні були у сфері наукових досліджень М. Степико (Степико, 2011) та ін. Ф. Турченко (Турченко, 2015) аналізує історичну пам'ять на Запоріжжі в період незалежності, акцентує увагу на таку особливість, як існування української національної та російської імперської пам'яті в Запорізькому регіоні, а також стверджує про вплив на свідомість жителів області різних версій історичного минулого.

Події російсько-української війни вплинули на пошуки та науковий аналіз дискусійних проблем національної ідентичності на сучасному етапі розвитку нашої нації та держави (Борисенко, 2022). В. Борисенко вважає, що «віроломна, абсурдна російсько-українська війна у XXI столітті висвітлила якісь нові грані національної і регіональної ідентичності» (Борисенко, 2022, с.7). Ці ж події сучасної війни спонукають до цілісного, глобального осмислення української ідентичності у просторі та часі, враховуючи інтерпретацію минулого, збереження історичної пам'яті та нові виклики перед українською нацією.

Мета статті – проаналізувати особливості формування національної ідентичності українців у просторі і часі, зважаючи на аспект збереження історичної пам'яті народу і виклики сучасної російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Цілком очевидно, що історична пам'ять та інтерпретація минулого по різному впливали на покоління українців, які перебували у відмінних історико-політичних умовах. Тож з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України розпочався новий етап відродження пам'яті і переосмислення нашого минулого. Більше того весь період незалежності триває складний процес співіснування і впливу радянської спадщини в різних сферах життя та формування української ідентичності, під впливом як внутрішніх, так зовнішніх чинників. Маніпуляція історичною пам'яттю та інтерпретація минулого є при цьому незмінною частиною сучасної гібридної війни росії. За влучним твердженням історика І. Гирича, «історична пам'ять – одна з головних мобілізуючих сил суспільства. Вона завжди була тим ключовим елементом, що об'єднує одні групи населення і водночас розділяє населення певних територій на різні національні спільноти» (Гирич, 2011, с.76.). Для нас це означає, що історична пам'ять сприяє нашій мобілізації і формуванню сучасної політичної нації, дозволяє мінімізувати, а то й позбавитися впливу імперської російської та радянської спадщини інтерпретації минулого. По суті відбувається те, що свого часу прогнозував політолог О. Мотиль, аналізуючи закономірності виникнення, розвитку, занепаду, розпаду та відродження імперій, зокрема, у передмові до українського видання у 2008 р. він наголосив, що «Росія може спробувати відродити імперію», але при цьому зауважив, що «Росія є надто слабкою, щоб утримувати імперію, і що будь-яка така спроба, отже, веде до безславного кінця й уможливлює державний крах» (Мотиль, 2009, с.13). Оці передбачення О. Мотиля особливо тішать, але водночас мають спонукати нас до переосмислення минулого пов'язаного з відносинами із росією та дбати про те, щоб бути сильною національною спільнотою і сильною державою, бо ціна питання надто велика – мільйони життів попередніх і сучасного поколінь українців. І дуже важливо, щоб історична пам'ять теж сприяла консолідації української нації, при цьому відокремила українське та російське «пам'ятання» минулого, як абсолютно різне, і, навіть, прямо протилежне.

Початок російсько-української війни з 2014 р. та повномасштабний напад на Україну 24 лютого 2022 року вплинули на всі сторони життя і діяльності українців. І тут йдеться про всіх: і тих, хто проживав в Україні, і тих, хто в цей момент перебував за кордоном. Бажання полишити країну, щоб сім'я перебувала у безпеці, спричинили величезні черги на кордоні і мільйони мігрантів. Впродовж року деякі вже повернулися, але значна кількість продовжує перебувати за кордоном. До того ж рух в обох напрямках продовжується, щоправда з різною динамікою та інтенсивністю. Такі вимушені міграційні рухи безумовно матимуть вплив на самих громадян, на їх ідентичність. Постануть нові виклики збереження і формування ідентичності та історичної пам'яті сучасного і майбутніх покоління українців. При цьому переосмислення минулого та його інтерпретація неодмінно має повернути пам'ять про героїв, які боролись за Україну упродовж минулих століть, а також щодня ризикують своїм життям сьогодні. Ми вкотре виборюємо свою ідентичність. І ці питання важливі як з наукової точки зору, так і в сенсі збереження, формування і розвитку української модерної нації.

Маємо приклади того, що у волонтерському русі активно задіяні ті українці, які за різних обставин виїхали за кордон в роки незалежності України, але сучасна російсько-українська війна не залишає їх осторонь всіх цих подій. Тож цілком очевидно, що українська держава, рідна земля і, можливо, навіть родинна пам'ять про минуле (яке в радянські часі офіційно було сфальшоване, але в родині могли зберігатися і пошановуватися інші цінності) є потужними чинниками, які «мобілізують» національну ідентичність і моральний обов'язок обстоювати національні інтереси в сьогоденні в ім'я майбутнього. Так само відчутною є підтримка української діаспори.

Попередні хвилі української еміграції, які відбувалися впродовж минулих століть, засвідчили, що для національно свідомих українців було справою життя працювати для України. «Відчуття єдності з тими, хто лишився в рідному краї, сприйняття свого становища поза межами України як тимчасового і сподівання на неминуче повернення на батьківщину спонукали українських діячів за кордоном продовжувати політичну, наукову та освітню діяльність в інтересах України» (Телегуз, І. & Телегуз, А., 2023, с. 308).

Перебуваючи в інших країнах українці багато зусиль докладали для збереження пам'яті про свою історію, про свій рідний край, своїх видатних діячів тощо. Для багатьох вимушених мігрантів з України зв'язок з рідною територією був радше уявним, а збереження національної ідентичності відбувалося національно свідомими представниками понад існуючі кордони, оскільки спільне проживання на своїй землі було неможливе через політику більшовицької влади. Можемо наголосити на тому, що в міжвоєнний період діяльність українських емігрантів була спрямована на заснування цілого ряду освітніх, наукових, архівних установ та розгорнули видавничу та культурну діяльність. Попри економічні, фінансові та інші проблеми результатами цієї подвижницької праці минулого століття стала величезна культурна спадщина українських емігрантів та діаспори, яка теж досі належним чином не переосмислена в масштабах загальноукраїнського розвитку.

Водночас, маємо приклад діяльності Українського соціологічного інституту у Празі, який був заснований М. Шаповалом. Одним із напрямів були дослідження українського суспільства часів революції та боротьби за українську державу в 1917 – 1921 рр., а також переосмислення українського державотворення і націєтворення. М. Шаповал, зауважував, що «перед революцією не було українського суспільства, а було тільки суспільство на Україні, зложене з різнонаціональних елементів так, що головні соціальні функції в системі поділу праці виконували чужі групи, ворожі самій ідеї українського суспільства» (Шаповал, 1937, с. 38). Привертає увагу і той факт, що науковий підхід М. Шаповала до проблеми українського державотворення та націотворення «ґрунтується на одночасному порівнянні різних статистичних даних по всіх українських етнічних територіях, в той час коли вони не були в складі однієї держави. Напевно, це свідчить хоча б про те, що у свідомості самого дослідника Українська держава обов'язково мала б існувати, об'єднуючи всі етнічні території. І це було лише справою часу, коли й у свідомості всіх українців також буде панувати така ідея» (Телегуз, 2014, с. 322).

З того часу як М. Шаповал проводив свої дослідження відбулося багато змін у просторі та часі: переважна більшість українських етнічних територій опинилася в складі СРСР, а згодом на політичній карті Європи постала і держава Україна у 1991 р. на території і просторі, що був визначений державним кордоном. І тут варто розуміти, що історична пам'ять та інтерпретація минулого українцями, які проживали на українських землях в складі СРСР, а також тих хто проживав за кордоном відрізнялася із зрозумілих причин. Та й період перебування українських етнічних територій під радянською владою теж був різний. І те як утверджувалася ця влада, якою ціною особистих трагедій для багатьох родин – все це довгий час залишалося пам'яттю індивідуальною. Багато речей не проголошувалися не те що публічно, а й залишалися недомовленими і в родинному колі. Так само на історичну пам'ять впливала ідеологічна пропаганда, якою було пронизано практично весь освітній, науковий, культурний та інформаційний простір в СРСР.

Іншою ситуація була в середовищі українських емігрантів та діаспори. Спогади і пам'ять учасників, очевидців та сучасників подій Української революції 1917 – 1921 рр. та ін. була невід'ємною сторінкою їхнього життя. Через 23 роки після Крут Є. Маланюк, сотник армії УНР, намагався переосмислити все що відбулося там, при цьому він називав цю подію початком народження «Новітнього українця». «В своїй низовій, сільській частині, характеризувалася браком національного інтелекту при надмірі емоцій, переважно примітивно-романтичної натури. В своїй частині горішній – вона вражала слабістю, майже заником національного інстинкту, при хворобливім надрозвою абстракційного, чисто російського інтелектуалізму. Її приспана Петербургом історична пам'ять – вирішна властивість в таких моментах історії – не сягала далі одного-двох поколінь. Її історична пам'ять була жалісно убогою, навіть в порівнянні з історичною пам'яттю т. зв. маси, у якої назагал вона ще сягала, принаймні, часів Коліївщини; тієї маси, що на Чернігівщині, Звенигородщини чи Херсонщині, все ж, спромоглася, і то цілком відрухово, повитягати зі скринь не лише козацькі жупани та шлики, але і дещо більш промовисте: прадідівські шаблі й мушкети» (Маланюк, 1941, с.10).

Пам'ять про минуле і військову боротьбу українських героїв за власну державу в XX ст. зберігалася в середовищі української еміграції попри різні політичні погляди та течії. Свята, ювілеї, роковини пам'яті видатних подій і діячів української культури та історії України були одним із чинників єднання українських громад за кордоном. По всій Європі є могили колишніх вояків армії УНР, політиків, дипломатів, митців, науковців. Багато видатних українських діячів знайшли свій останній прихисток на кладовищі Св. Андрія містечка Бавнд Брук у США. І от така от тяглість, зв'язок історичної пам'яті поколінь українців почала відроджуватися з незалежністю України, та триває і досі, бо нам всім є що пізнавати, осмислювати та є кого належним чином вшановувати. І наш національний Пантеон Героїв чекає на це до сьогодні.

Розірваність пам'яті між поколіннями українців, які проживали в СРСР, можна пояснити політикою радянської влади, яка швидше була спрямована на «вимушене забуття» національної історії та формування «радянської людини». Наприклад, «вшанування пам'яті вояків УСС, УГА та інших учасників Української революції, впорядкування та збереження їх могил у 1960 – 1970-х рр. стало однією із форм спротиву радянському режиму та було активно підтримане учасниками дисидентського руху. Значну роль у збереженні суспільної пам'яті про події Української революції та її учасників відіграла історична література дорадянського та закордонного видання, яка поширювалася в середовищі дисидентів» (Паска, 2022, с.15). І якщо «вшанування українськими дисидентами пам'яті учасників визвольних змагань 1917 – 1921 рр. є свідченням спадкоємності між різними етапами національного руху та його неперервності» (Паска, 2022, с.15), то зрозуміло, що до цього процесу причетне було обмежене коло осіб і про масову колективну національну пам'ять не могло бути й мови. Конструювання «радянської людини» відбувалося через різні сфери масового впливу на суспільство, зокрема через освіту, засоби масової інформації, через масову культуру. Як стверджує Ю. Каганов, «найбільшого прогресу

режимові вдалося досягти в ерозії національної та релігійної ідентичностей, руйнуванні цінностей самовираження та індивідуалізму» (Каганов, 2019, с.346) Наслідки такої політики і сформованої радянської ідентичності залишалися відчутними і після 1991 р., зокрема, це проявлялося і в сприйнятті інтерпретації минулого і ставленні до держави Україна.

За понад тридцять років незалежності України суспільство було різним, але воно змінювалося. Наукові напрацювання українських соціологів та істориків впродовж цього часу мають багато цікавих досліджень, що присвячені проблематиці національної ідентичності та історичної пам'яті. Можемо зауважити наступне: науковці акцентують увагу на тому, що ідентичність багатовимірна. Але при цьому за весь цей період завжди була відчутна присутність радянського впливу в ідентичності сучасної України.

Впродовж 2022 року було презентовано декілька результатів важливих досліджень, які свідчать про значні зміни у сприйнятті радянщини та російського впливу. Досить цікавими є результати дослідження сучасних науковців, які стверджують, що з часу повномасштабного нападу росії, стався різкий перелом в ідеологічних поглядах українського студентства щодо будь-яких маркерів, пов'язаних із країною-агресором, зокрема зазначається, що «результати проведеного дослідження дають можливість стверджувати про тотальну відмову студентства від радянської ідентичності – 96,5% перестали користуватись російським культурним контентом, а 99,2% сприймають росіян виключно в синонімічному значенні «ворог», що підтверджується наступною тенденцією – абсолютною сепарацією від усього російського: 91,7% респондентів не підтримують тези, що українці, росіяни та білоруси – братні народи, які мають спільне коріння» (Клименко, Ятченко, Семенова, Фігурний, Шакурова, 2022, с. 61.).

Привертає увагу соціологічне дослідження, що було проведене Фондом Демократичні ініціативи ім. І. Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року. В результаті було зауважено, що «52,8% українців зазначають, що напад Росії на Україну став для них стимулом переосмислити радянське минуле, коли 34,6% заявили, що вторгнення РФ не вплинуло на їх ставлення до радянського минулого. Водночас 12,5% опитаних не змогли дати відповідь. При цьому абсолютна більшість респондентів відзначила, що історична пам'ять та державна політика є важливими для них особисто» (Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан, 2022).

Таким чином, результати цього дослідження підтверджують точку зору, що на тлі російської агресії змінюється думка українців щодо інтерпретації минулого, зокрема до святкової тематики, до перейменування топонімів, до інтерпретації подій Революції Гідності тощо. Це, по-суті, підтверджує, що «історична пам'ять є одним із дуже вагомих чинників формування ідентичності людини, що впливає на те, як людина інтерпретує, в тому числі, й сучасні суспільно-політичні події» (Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан, 2022). .

Якщо сучасні нації формуються виходячи із суб'єктивних факторів, тобто «основним є національні самосвідомість та самоідентифікація, тобто, те, ким ти себе відчуваєш незважаючи на твоє етнічне походження, на те, якою мовою ти спілкуєшся і до якої церкви ходиш» (Національна ідентичність, 2021), то це може бути предметом окремого дослідження поглядів як громадян України, які залишилися проживати на рідних просторах, так і мігрантів з України. Зрештою в такому розрізі можна дослідити настрої, пам'ять та ідентичність вимушених українських мігрантів. Вочевидь варто розуміти, що міграція відбувалася в різних напрямах (Захід, Схід тощо). На майбутнє виникне питання в яких умовах вони перебувають і чи мають бажання, потребу і можливості зберігати українську ідентичність, а також повернутися в Україну.

Якою буде пам'ять про Україну, про війну з росією у тих вимушених переселенців, які не планують повертатися? І так само питання стосується їхньої національної ідентичності. Попередні так звані хвилі українських емігрантів, які відбувалися ще в XX ст. засвідчили, що для національно свідомих українців було справою життя працювати для України, сподіваючись, що більшовицька окупація – це тимчасове явище і Україна, як самостійна держава рано чи пізно з'явиться на політичній карті світу. Зусилля багатьох інтелектуалів були спрямовані на створення українських наукових та інформаційно-видавничих інституцій, які по суті створювали вільний український культурний інформаційний простір за межами етнічної території. До того ж, саме такий підхід дозволив створити і зберегти потужну культурну спадщину, яка має тяглість із традиціями минулого. В умовах радянської імперії така тяглість традицій мала завжди подвійні стандарти і ідеологічну міфологізацію.

Якщо взяти до уваги тезу Б. Шацької, що «важко заперечити припущення, що спільна територія та спільне минуле – це два найважливіші ідентифікаційні елементи людських спільнот» (Шацька, 2011, с.117), то в XX ст. формування і розвиток української нації такими критеріями мало цілий ряд проблем, які тією чи іншою мірою впливають і на наше сьогодення.

Ми ще не встигли, не зуміли належним чином осмислити масштаби діяльності постатей українських героїв минулого століття, яких варто згадувати шанувати і пам'ятати, як війна з росією у XXI ст. щодня поповнює наш національний пантеон героями сучасності. Нам варто

зрозуміти, що сьогодні ця боротьба триває не тільки на лінії фронту, а й в нашій пам'яті. На історичному факультеті ми готували вчителів-істориків, а виявилося, що це – герої, які захищали нашу державу і назавжди в пам'яті залишилися молодими, талановитими патріотами. Серед них Павло Наконечний (20.05.1997-18.06.2022) (Курико, 2023). Він знав і розумів важливість пам'яті про минуле, захоплювався історією свого рідного краю, досліджував тяглість пам'яті про Холодноярську організацію, яка зберігалася в середовищі політичної і військової еміграції і стала відновлюватися в період незалежності України. 24 лютого 2022 р. він теж знав, що потрібно робити, тож без жодного сумніву став на захист нашої держави.

Богдан Кривицький (26.10.1995-25.05.2022) – також випускник історичного факультету НПУ Драгоманова, командир взводу 95-ї окремої десантно-штурмової бригади ДШВ ЗСУ, захищаючи Україну на Сході від ворога в одному із інтерв'ю, яке він давав уже під час повномасштабного російського вторгнення, наголосив: «Я мрію про те, щоб люди це пам'ятали, щоб це не забулося...» (Допис на офіційній FB-сторінці, 2022).

Вважаємо, що збереження пам'яті про героїв сучасної України – це питання, яке стосується нас всіх: хто тут зараз в Україні, хто вимушений був полишити рідну домівку і виїхати за кордон. Це пам'ять про те, що ціна нашої свободи дуже висока, як і цінність збереження національної ідентичності для майбутнього українського нації.

Висновки. Отже, історична пам'ять українських вимушених мігрантів минулих століть сприяла тому, що вони та їхні нащадки зберігали етнокультурну ідентичність, перебуваючи за межами українських етнічних територій, майже не маючи можливостей періодично здійснювати поїздки до рідного краю, а також не маючи змоги нормально комунікувати та обмінюватися інформацією з рідними, знайомими, які залишилися на батьківщині, або й на культурному рівні загалом. Але саме історична пам'ять дозволила здійснювати активну проукраїнську діяльність за кордоном, на європейському та заокеанському просторах, впродовж декількох поколінь. Їхня пам'ять та інтерпретація минулого відрізнялася від пам'яті українців, які проживали на теренах СРСР. Якщо пам'ять про події революції 1917 – 1921рр. на українських теренах під комуністичною владою було формою спротиву дисидентів, то в середовищі української еміграції та діаспори – це справа честі зберігати пам'ять про події і діячів минулого своєї батьківщини, яка зберігає зв'язок поколінь українців, незважаючи на місце проживання за межами України.

Якщо сучасні інтелектуали усвідомлюють, що функцією історичної пам'яті є формування національної ідентичності, то, враховуючи значні масштаби міграції з України, варто осмислити це питання в глобальному контексті. Сьогодні було б важливо, щоб пам'ять українців у просторі (тобто тих, хто виїхали і не повернуться, а також тих, хто повернуться і тих, хто не виїжджав з України) була все ж таки в одній системі цінностей, пам'яті про героїв, які боронили і продовжують захищати Україну від ворога сьогодні. З погляду часу, це певно дозволить формувати і зберігати національну ідентичність не лише в межах держави України, а й в значно ширших просторових масштабах, які охоплюють різні країни розселення українців. Перспективним напрямом досліджень може бути питання збереження української ідентичності в країнах Заходу, а також на теренах колишнього СРСР.

Подяка. Автори висловлюють щиру подяку всім членам редколегії за надані поради під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримували фінансової підтримки на дослідження, написання та/або публікацію цієї статті.

Джерела та література:

Борисенко, В. (2022). Дискусійні проблеми національної ідентичності під час російсько-української війни у XXI столітті. *Етнічна історія європейських народів.* Вип. 68. 7–13. DOI: https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01

Гирич, І. (2011). *Концептуальні проблеми історії України.* Тернопіль.

Гібернау, М. (2012). *Ідентичність націй* /пер. з англ. П. Таращука; ред. Л. Марченко. Київ.

Ґелнер, Е. (2003). Нації та націоналізм; Націоналізм. Переклад з англ. Київ.

Допис на офіційній FB-сторінці. (2022). Допис на офіційній FB-сторінці @Головнокомандувач ЗС України / CinC AF of Ukraine від 28 червня 2022 р.

Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан. (2022). Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. Опитування у макрорегіонах України проведене Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii?fbclid=IwAR19uCC_BMY-ciZToq3f0WrlTMytok8kG58AyBFHTWhIN3Lvj_dzP4bzAZM#_Toc125113319

Каганов, Ю. (2019). Конструювання «радянської людини» (1953-1991): українська версія. Запоріжжя.

Касьянов, Г. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал.* №2. 118–137. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8

Клименко, О., Ятченко, В., Семенова, О., Фігурний, Ю., Шакурова, О. (2022). Вплив повномасштабної агресії Росії проти України на сучасний етнокультурний і національно-патріотичний розвиток українського студентства: соціологічний вимір. *Українознавство.* № 4(85). 49–64. DOI: https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.268294

Коннертон, П. (2004). Як суспільства пам'ятають. Київ. URL : http://litopys.org.ua/connert/conn01.htm

Курико, В. (2023). «Історик». Честь. *Локальна історія.* 19 січня. URL : https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/istorik-chest/

Маланюк, Є. (1941). Крути. Народження нового українця. Прага. URL : https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14801/file.pdf

Масненко, В. (2002). Історична пам'ять як основа формування національної свідомості. *Український історичний журнал.* № 5. 49–62. URL : http://resource.history.org.ua/publ/journal_2002_5_49

Мотиль, О. (2009). Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. /пер. з англ. Павла Грицака. Київ.

Нагорна, Л. (2008). Регіональна ідентичність: український контекст. Київ.

Нагорна, Л. (2011). Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. Київ.

Національна ідентичність. (2021). Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. Україні потрібна стратегія формування національної ідентичності. *Голос України*. 19 серпня 2021 URL : http://www.golos.com.ua/article/350002

Нора, П. (2014). Теперішнє, нація, пам'ять / Пер. з франц. Андрій Рєпа. Київ.

Паска, Б. (2022). Вшанування пам'яті учасників української революції 1917 – 1921 рр. як складова національного руху 1960 – 1970-х рр. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич, Вип. 53. Том 2. 11–15. DOI: https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-2

Сміт, Ентоні Д. (1994). Національна ідентичність / Пер. з англійської П. Таращука. Київ.

Степико, М. (2011). Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ.

Телегуз, І. & Телегуз, А. (2023). Українські вимушені мігранти і виклики війни: минуле і сучасність. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 13/55, 302–318. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283189

Телегуз, І. (2014). Дослідження проблем формування української нації у науковій спадщині Микити Шаповала. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. XXXVIII. 321–323.

Турченко, Ф. (2015). Історична пам'ять і політика пам'яті на Запоріжжі (1991 – 2015 рр.). Ч. 1. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* Вип. 42.196–208.

Шаповал, М. (1937). Соціологія українського відродження. Прага.

Шацька, Б. (2011). Минуле – пам'ять – міт. Чернівці.

References:

Borysenko, V. (2022). Dyskusiini problemy natsionalnoi identychnosti pid chas rosiisko-ukrainskoi viiny u XXI stolitti [Discussion issues of national identity during the russian-ukrainian war in the 21st century]. *Etnichna istoriia yevropeiskykh narodiv - Ethnic History of European Nations*. Vyp. № 68. 7–13. https://doi.org/10.17721/2518-1270.2022.68.01.[in Ukrainian].

Dopys na ofitsiinii FB-storintsi. (2022). Dopys na ofitsiinii FB-storintsi @ Holovnokomanduvach ZS Ukrainy [Post on the official FB page @Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine] / CinC AF of Ukraine vid 28 chervnia 2022 r. [in Ukrainian].

Gelner, E. (2003). Natsii ta natsionalizm; Natsionalizm [Nations and nationalism; Nationalism]. Pereklad z anhl. Kyiv. [in Ukrainian].

Hibernau, M. (2012). Identychnist natsii [Identity of nations] /per. z anhl. P. Tarashchuka; red. L. Marchenko. Kyiv. [in Ukrainian].

Hyrych, I. (2011). Kontseptualni problemy istorii Ukrainy [Conceptual problems of the history of Ukraine.]. Ternopil. [in Ukrainian].

Kahanov, Yu. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953-1991): ukrainska versiia [Homo Sovieticus Identity Construction (1953–1991): Case of Ukraine]. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Kasianov, H. (2016). Istorychna pamiat ta istorychna polityka: do pytannia pro terminolohiiu y henealohiiu poniat [Historical Memory and Historical Policy: to the Problem of Terminology and Genealogy of Concepts]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal.* № 2. 118–137. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2016_2_8.[in Ukrainian].

Klymenko, O., Yatchenko, V., Semenova, O., Fihurnyi, Yu., Shakurova, O. (2022). Vplyv povnomasshtabnoi ahresii Rosii proty Ukrainy na suchasnyi etnokulturnyi i natsionalno-patriotychnyi rozvytok ukrainskoho studentstva: sotsiolohichnyi vymir [Impact of the Full-Scale Aggression of Russia Against Ukraine on the Modern Ethno-Cultural and National-Patroitic Development of Ukrainian Students: Sociological Dimension]. *Ukrainoznavstvo - Ukrainian Studies.* № 4(85). 49–64. https://doi.org/10.30840/2413-7065.4(85).2022.268294. [in Ukrainian].

Konnerton, P. (2004). Yak suspilstva pamiataiut [How Societies Remember]. Kyiv. URL : http://litopys.org.ua/connert/conn01.htm. [in Ukrainian].

Kuryko, V. (2023). «Istoryk». Chest [«Historian». Honor.]. *Lokalna istoriia - Local History .* 19 sichnia. URL : https://localhistory.org.ua/texts/reportazhi/istorik-chest/. [in Ukrainian].

Malaniuk, Ye. (1941). Kruty. Narodzhennia novoho ukraintsia [Kruty. The birth of a new Ukrainian.]. Praha. URL : https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/14801/file.pdf. [in Ukrainian].

Masnenko, V. (2002). Istorychna pamiat yak osnova formuvannia natsionalnoi svidomosti [Historical memory as the basis for the formation of national consciousness.]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal.* № 5. 49–62. URL : http://resource.history.org.ua/publ/journal_2002_5_49. [in Ukrainian].

Motyl, O. (2009). Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrodzhennia [Imperial Ends: The Decay, Collapse, and Revival of Empires]. /per. z anhl. Pavla Hrytsaka. Kyiv. [in Ukrainian].

Nahorna, L. (2008). Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst [Regional identity: Ukrainian context.]. Kyiv. [in Ukrainian].

Nahorna, L. (2011). Sotsiokulturna identychnist: pastky tsinnisnykh rozmezhuvan [Sociocultural identity: traps of value distinctions.]. Kyiv. [in Ukrainian].

Natsionalna identychnist. (2021). Natsionalna identychnist – tse kliuchove pytannia dlia suspilstva. Ukraini potribna stratehiia formuvannia natsionalnoi identychnosti [National identity is a key issue for society. Ukraine needs a strategy for forming a national identity.]. *Holos Ukrainy - Voice of Ukraine.* 19 serpnia 2021 URL : http://www.golos.com.ua/article/350002. [in Ukrainian].

Nora, P. (2014). Teperishnie, natsiia, pamiat [Present, Nation, Memory] / Per. z frants. Andrii Riepa. Kyiv. [in Ukrainian].

Paska, B. (2022). Vshanuvannia pamiati uchasnykiv ukrainskoi revoliutsii 1917–1921 rr. yak skladova natsionalnoho rukhu 1960–1970-kh rr. [Commemoration of the participants of the Ukrainian revolution of 1917–1921 as a component of the national movement of the 1960s–1970s] *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: mizhvuzivskyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka - Humanities science current issues: Interuniversity collection of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University Young Scientists Research Papers.* Drohobych, Vyp. 53. Tom 2. 11–15. https://doi.org/10.24919/2308-4863/53-2-2. [in Ukrainian].

Shapoval, M. (1937). Sotsiolohiia ukrainskoho vidrodzhennia [Sociology of the Ukrainian Renaissance]. Praha. [in Ukrainian]

Shatska, B. (2011). Mynule – pamiat – mit [The past – memory – myth.]. Chernivtsi. [in Ukrainian].

Smit, Entoni D. (1994). Natsionalna identychnist [National identity]. / Per. z anhliiskoi P. Tarashchuka. Kyiv. [in Ukrainian].

Stepyko, M. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia : monohrafiia [Ukrainian identity: phenomenon and principles of formation: monograph]. Kyiv. [in Ukrainian].

Telehuz, I. & Telehuz, A. (2023). Ukrainski vymusheni mihranty i vyklyky viiny: mynule i suchasnist [Ukrainian forced migrants and the challenges of the war: past and present]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriia Istoriia - Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University.* 13/55, 302–318. DOI: https://doi.org/10.24919/2312-2595.13/55.283189. [in Ukrainian].

Telehuz, I. (2014). Doslidzhennia problem formuvannia ukrainskoi natsii u naukovii spadshchyni mykyty Shapovala [Study of the problems of formation of the Ukrainian nation in scientific heritage Nikita Shapoval]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu - Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University.* Vyp.XXXVIII. 321–323. [in Ukrainian].

Turchenko, F. (2015). Istorychna pamiat i polityka pamiati na Zaporizhzhi (1991–2015 rr.). Ch. 1. [Historical memory and politics of memory on Zaporizhzhya (1991-2015).Part 1]. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu - Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia National University.* Vyp. 42.196–208. [in Ukrainian].

Zasudzhennia SRSR, derusyfikatsiia, Maidan. (2022). Zasudzhennia SRSR, derusyfikatsiia, Maidan – yak zminiuietsia stavlennia ukraintsiv do polityky natsionalnoi pamiati na tli rosiiskoi ahresii. Opytuvannia u makrorehionakh Ukrainy provedene Fondom «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva spilno z sotsiolohichnoiu sluzhboiu Tsentru Razumkova za pidtrymky prohramy MATRA z 13 po 21 hrudnia 2022 roku [Condemnation of the USSR, de-Russification, Maidan – how Ukrainians' attitude towards the politics of national memory is changing against the backdrop of Russian aggression. The survey in the macro-regions of Ukraine was conducted by the Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation together with the sociological service of the Razumkov Center with the support of the MATRA program from December 13 to 21, 2022]. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii?fbclid=IwAR19uCC_BMY-ciZToq3f0WrlTMytok8kG58AyBFHTWhlN3Lvj_dzP4bzAZM#_Toc125113319. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 14.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 19.02.2025

ІСТОРІЯ ПОДІЛЛЯ

УДК94:332.025.26:316.343(477.43/.44-22)"1929/1930"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-88-95

The moods and behaviour of Red Army soldiers during the campaign to 'eliminate the kulaks as a class' in Podillia during the period of continuous collectivisation

Oleh A. Melnychuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
Dr. (History), Professor (Ukraine)
email: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873

Maksym O. Melnychuk
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD. (Law), Doctoral Student (Ukraine)
email: melnychuk.m.o@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2720-0785
Web of Science ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/Z-2268-2019

Abstract.

The purpose of the article *is to analyse the moods and behaviour of Red Army soldiers during the campaign to eliminate kulaks as a class in Podillia during the period of continuous collectivisation.* ***Research methodology.*** *The study used historical (chronological, comparative, historical-genetic, historical-typological), source studies (analysis of archival documents, content analysis of the press and propaganda materials), socio-psychological (method of reconstructing a socio-psychological portrait, method of historical empathy) and statistical (quantitative analysis, method of sociometry) methods.* ***The scientific novelty*** *of the study is an attempt to trace the dynamics of the moods and behaviour of the Red Army during the campaign of liquidation of the kulaks in Podillia based on the analysis of previously classified archival documents.* ***Conclusions****. The decision taken by the party to move to a policy of 'liquidation of the kulaks as a class' in the areas of continuous collectivisation involved the united efforts of the party and Soviet bodies and law enforcement agencies to implement it. In the war declared by the Bolsheviks against the peasant owners, the authorities counted on the support of the Red Army, which was always seen as an important institution for the establishment of the communist regime. Military units stationed throughout Ukraine, including in Podillia, were tasked with suppressing peasant resistance by force if necessary. In view of this, the political departments of military units were tasked with closely monitoring the moral and political attitudes of the command and rank-and-file of the CA and their reaction to the practical implementation of the party's measures to eliminate the kulaks as a class. Political departments were obliged to systematically send information to the political department of the Ukrainian Military District and take the necessary measures. Foreseeing the negative reaction of the Red Army to the repressive measures against the peasantry, the political leadership of the UMD in its directives to military units proposed not only to strengthen ideological and political work among the personnel, but also to carry out 'purges' by removing from the army people from wealthy peasant families. It was proposed to create 'operational bases of malicious anti-Soviet elements' within military districts and to put special units of troops on alert. Red Army soldiers from rural areas were encouraged to write letters to their families to convince them of the correctness of the party's decision. In their letters to village councils, the soldiers had to specify the names of wealthy villagers, demanding the requisition of their property and eviction from their settlements. As a result of propaganda activities, combined with political violence against Red Army soldiers from wealthy peasant families, the number of open protests by Red Army soldiers significantly decreased. In general, the moods and behaviour of the Red Army were ambiguous and depended on many factors, including personal beliefs, social background, party affiliation, and the nature of propaganda work among the military.*

Keywords: *continuous collectivisation, kulaks, moods, behaviour, Podillia, peasant owners, Red Army soldiers.*

Настрої та поведінка червоноармійців під час кампанії ліквідації куркульства як класу на Поділлі в період суцільної колективізації

Олег Мельничук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
доктор історичних наук, професор (Україна)
e-mail: oleh.melnychuk@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1901-3149
ResearcherID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/record/1330042
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212406873

Максим Мельничук
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат юридичних наук, докторант (Україна)
email: melnychuk.m.o@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2720-0785
ResearcherID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/Z-2268-2019

Анотація

Метою статті *є аналіз настроїв та поведінки червоноармійців під час кампанії ліквідації куркульства як класу на Поділлі в період суцільної колективізації.* ***Методологія дослідження.*** *Під час дослідження проблеми було використано історичні (хронологічний, порівняльний, історико-генетичний, історико-типологічний), джерелознавчі (аналіз архівних документів, контент-аналіз преси та пропагандистських матеріалів), соціально-психологічні (метод реконструкції соціально-психологічного портрета, метод історичної емпатії) та статистичні (кількісний аналіз, метод соціометрії) методи.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у спробі на основі аналізу засекречених раніше архівних документів простежити динаміку настроїв та поведінки червоноармійців в умовах боротьби режиму проти селян-власників.* ***Висновки.*** *Прийняте партією рішення про перехід до політики «ліквідації куркульства як класу» в районах суцільної колективізації передбачало об'єднання зусиль партійно-радянських органів та силових структур з його реалізації. В оголошеній більшовиками війні проти селян-власників влада розраховувала на підтримку Червоної армії, яка завжди розглядалася як важлива інституція з насадження комуністичного режиму. На військові підрозділи, розквартировані по всій території України, у тому числі й Поділлі, покладалося завдання силового придушення селянського опору в разі необхідності. Зважаючи на це, перед політвідділами військових частин було поставлене завдання пильно стежити за морально-політичними настроями командного та рядового складу ЧА та їх реакцією на практичне впровадження в життя заходів партії з ліквідації куркульства як класу. Політвідділи зобов'язувались систематично надсилати інформацію до політичного управління Українського військового округу та вживати необхідних заходів. Передбачаючи негативну реакцію червоноармійців на репресивні заходи щодо селянства, політичне керівництво ЧА у своїх директивах військовим частинам пропонувало не лише посилити ідейно-політичну роботу серед особового складу, але й провести «чистки», вилучивши з армії осіб, що походять із заможних селянських родин. В межах військових округів пропонувалось створити «операційні бази злісних антирадянських елементів» та привести спеціальні підрозділи військ у бойову готовність. Червоноармійцям – вихідцям із села рекомендувалось писати листи до рідних, в яких переконувати їх у правильності рішення партії. В листах до сільських рад військовослужбовці мали вказати конкретні прізвища заможних селян з вимогою реквізиції майна та виселення із населених пунктів. В результаті агітаційних заходів, поєднаних із політичним насиллям по відношенню до червоноармійців – вихідців із заможних селянських родин, кількість відкритих протестів червоноармійців значно зменшились. В цілому ж настрої та поведінка червоноармійців були неоднозначними й залежали від багатьох факторів, зокрема від особистих переконань, соціального походження, партійної приналежності та характеру пропагандистської роботи серед військових.*

Ключові слова: *суцільна колективізація, куркулі, настрої, поведінка, Поділля, селяни-власники, червоноармійці.*

Постановка проблеми. Творці та ідеологи більшовицької доктрини суспільного розвитку, проголошуючи своєю метою ліквідацію приватної власності, звісно не розраховували на підтримку в її реалізації з боку селянства, класу, існування якого базувалося на цій власності. Тому пропагуючи перехід від одноосібного до колективного способу ведення господарства вони змушені були опиратися на сільську бідноту, застосовуючи при цьому репресії до заможного

селянства. Наслідком такої тактики була незначна кількість колективних господарств, економічно неспроможних виконувати покладені на них завдання. А відповіддю на репресивні заходи більшовицької влади був масовий селянський повстанський рух, який розгорнувся на всій території України, що змусив їх проголосити про перехід до нової економічної політики. В нових умовах більшовики намагалася переконати заможних селян-власників вступати до колгоспів переважно методами економічного характеру, уникаючи широкого застосування адміністративних примусових заходів.

Однак, хлібозаготівельна криза 1927-28 років активізувала необхідність вироблення репресивної державної політики щодо заможних селян-власників, визначених терміном «куркулі». Адже саме вони як основні виробники товарного хліба, відмовившись продавати його за заниженими цінами державі, ставили під загрозу не лише фінансування індустріалізації, але й постачання продовольством великих промислових центрів та армії, а отже й існування радянської влади загалом. Розроблений Сталіним в січні 1928 р. так званий «урало-сибірський» метод заготівель продовольчого зерна ґрунтувався на системі заручництва, розшаруванні села за майновою ознакою та розпалюванні ворожнечі між таборами, загрозі розкуркулювання заможних селян власників. Такі надзвичайні заходи поклали початок згортанню нової економічної політики. За рішенням партійних та радянських органів упродовж 1928-29 рр. в УСРР за «злісне ухилення» від виконання планів хлібозаготівель були розпродані тисячі селянських господарств.

Курс на суцільну колективізацію, проголошений листопадовим 1929 р. пленумом ЦК ВКП(б) вимагав рішучих активних дій по відношенню до заможної частини селянства, всіляко перешкоджаючи їх вступу до колгоспів. Було прийняте рішення про перехід в районах суцільної колективізації до політики «ліквідації куркульства як класу», яка передбачала примусове безоплатне відчуження майна заможних селян та ізоляцію їх від основної селянської маси, шляхом виселення з місць постійного проживання або фізичного знищення. Таким чином влада розраховувала придушити опір колективізації з боку найбільш свідомої та активної частини селянства, а також нівелювати їх вплив на інших сільських товаровиробників. Конкретні механізми реалізації такої політики були передбачені таємною постановою політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р.

Постановою визначалися категорії розкуркулених, залежно від ступеню їх суспільної небезпеки та, відповідно, передбачалися види покарань із конфіскацією майна. Основну операцію із розкуркулення планувалося провести з 18 лютого до 10 березня 1930 р. Для її реалізації було мобілізовано весь радянсько-партійний актив за сприяння незаможного селянства на місцях. Відповіддю селянства на репресивні заходи влади був активний та пасивний опір на всій території України, в тому числі й на території Поділля. Кампанія із розкуркулення негативно позначилася на настроях та поведінці бійців частин Червоної армії, які дислокувались на цій території.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою для дослідження слугували матеріали Державного архіву Вінницької області. Означена проблема знайшла лише часткове висвітлення в науковій літературі. Зокрема, окремі аспекти, пов'язані із насадженням більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х та реакцією червоноармійців на ці події розкриті в статтях П. Кравченка, О. Мельничука, Т. Мельничук (Мельничук, 2016; Мельничук О., Мельничук Т., 2021; Мельничук О., Кравченко П., 2024). Рефлексії бійців Червоної Армії на проведення суцільної колективізації та ліквідації куркульства як класу в загальноукраїнському масштабі висвітлені в працях Л. Гриневич (Гриневич, 2000; Гриневич, 2003). Про місце та роль Червоної армії в процесах суцільної колективізації йдеться в працях Андре Романо і Нонни Тархової (Романо, Тархова, 1996; Тархова, 2006). Політичні настрої українського селянства відображені у працях Н. Бем та С. Дровозюка (Бем, 2003; Бем, 2004; Дровозюк, 2004). Настроям та поведінці населення Поділля в умовах сталінської революції «згори» в 1928-1940 рр. присвячений спеціальний збірник документів (Подкур, Васильєв, Кравченко, Петренко, 2013).

Метою статті є аналіз настроїв та поведінки червоноармійців під час кампанії з «ліквідації куркульства як класу» на Поділлі в період суцільної колективізації.

Виклад основного матеріалу. Червона армія завжди розглядалася більшовиками як важлива інституція з насадження комуністичного режиму на селі. В той же час, розуміючи, що за соціальним складом бійців вона є переважно селянською, важливим завданням політвідділів в умовах запровадження репресивних дій по відношенню до селян-власників був контроль за політико-моральними настроями червоноармійців. З цього приводу, в директиві Начальника політичного управління Українського військового округу, скерованій до політвідділів військових частин, військовим підрозділам наказувалось не рідше 1 разу на 5 днів «повідомляти про реакцію червоноармійців, командного складу, комсомольців та комуністів (диференціюючи їх за

соціальними і службовими критеріями) на практичне впровадження в життя заходів партії з ліквідації куркульства як класу, не допускаючи при цьому повільного реагування на випадки куркульської агітації» (ДАВіО. Ф.П-29, оп.1, спр.564, арк.3зв.).

Виконуючи директиву, політвідділ 24 стрілецької Самаро-Ульяновської залізної дивізії, що дислокувалась у Вінницькій окрузі, у своєму донесенні від 30 січня 1930 р. повідомляв про те, що значна частина червоноармійців, в тому числі й вихідців із бідняків, не розуміють доцільності застосування репресивних заходів проти заможних селян-власників. У розмовах між собою вони стверджували: «*Раніше краще жилося бідноті, хоча й куркуль експлуатував, але на зароблені гроші можна було одягнутися. … Якщо ми будемо тиснути на заможного, тоді він покине сіяти хліб і хлібна криза ще посилиться*». У приватних розмовах червоноармійці стверджували, що насправді куркулів на селах після зрівняльного розподілу землі майже не залишилося, натомість влада застосовує такі заходи проти середняків. В той час, коли робітники в місті живуть набагато краще. (Мельничук, 2016, с.286). В донесенні йшлося, що до таких розмов вдавалися навіть представники комсомольсько-партійного осередку – найбільш свідома частина червоноармійців. Вони категорично не погоджувалися із репресивною політикою влади щодо селян-власників, стверджуючи, що вони також люди і завжди допомагають незаможникам у скрутний момент (ДАВіО. Ф.П-29, оп.1, спр.564, арк.37).

Справедливо розцінюючи кампанію з «ліквідації куркульства як класу» як оголошену владою війну проти селянства, частина червоноармійців у своїх прогнозах передбачали можливість падіння радянської влади або ж серйозну загрозу її існуванню. Так, наприклад, червоноармієць Могилів-Подільського прикордонного загону Дригін висловлював надію, що влада капіталістичних країн скористається складністю обставин для радянської влади та використає їх на свою користь. Інший боєць Корнєєв прогнозував, що в результаті війни буде знищений ненависний для селян режим (Мельничук, Кравченко, 2024, с. 78).

Втілюючи в життя лінію партії з «ліквідації куркульства як класу» політвідділи військових частин розробляли конкретні заходи з її реалізації. Так, на військово-політичній нараді 17 стрілецького корпусу 24 дивізії, що відбулася 6 лютого 1930 р. було поставлене завдання створити у кожному окрузі «сектори, в яких буде зосереджена операційна база злісних антирадянських елементів – повстанців, жандармів, петлюрівців. Відзначалося, що надані контрольні цифри будуть змінені в бік збільшення, оскільки «вороги радянської влади намагаються протидіяти таким заходам». Пропонувалось мобілізувати чекістів, членів партії, привести у бойову готовність війська особливого призначення, ДПУ, організувати бронє-летучки та летючі загони. Виселення так званих куркулів мало відбуватись через організацію військових ешелонів. Частину виселенців пропонувалося представляти на розгляд особливих трійок ДПУ (ДАВіО. Ф.П,-29, оп.1, спр.564. Арк.57).

Прагнучи запобігти негативним реакціям, у військових частинах була розгорнута широка роз'яснювальна робота навколо заходів партії з ліквідації куркульства як класу. На зборах ініціювались рішення з підтримки такої політики. В політдонесенні політвідділу 24 дивізії повідомлялось, що в дивізії є частина червоноармійців (за попередніми даними біля 190 осіб), яких потрібно вилучити із Червоної армії. Крім того, йшлося і про те, що серед керівного складу є особи, що походять із заможних селян та підтримують з ними зв'язки. Стверджувалось, що не всі особи, що отримують листи з дому, повідомляють про їхній зміст. У зв'язку з цим, пропонувалося, щоб «боротьба із правим ухилом на практиці та хвостистськими настроями» проводилась через об'єднання червоноармійців навколо партії» (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.52.

На наступному засіданні питання про необхідність проведення «чисток» серед особового складу 24 стрілецької дивізії та виключення з підрозділів осіб, що походили із заможних селянських родин або виступали проти репресивних заходів щодо так званих куркулів, було переведено у практичну площину. Зокрема, пропонувалось вислати із частин від 230 до 340 червоноармійців, а, у разі потреби, цю кількість збільшити. В процесі обговорення в партійних осередках було прийняте рішення, що «*краще переборщити у вилученні, ніж залишити їх у частині*». Політпрацівники рекомендували не перейматись, якщо до списків будуть включені середняки чи бідняків, «*зато в армії не буде шкідливих елементів*». Намагаючись знайти підтримку з боку командування червоноармійських частин, політпрацівники 24 дивізії намагалися переконати старший та молодший командний склад, що вони не будуть підлягати «чисткам» (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564, арк.59).

Звітуючи про виконання вказівок, Політвідділ дивізії у донесенні від 10 лютого 1930 р. повідомляв про проведену інструктивну нараду воєнкомів та відділів частин дивізії та представників особливих відділів та прокуратури, на якій було доведено інформацію про реалізацію директиви ЦК КП(б)У «Про ліквідацію куркульства як класу» і про заходи щодо її реалізації у Вінницькій окрузі. Також було дано практичні вказівки по розгортанню в частинах роботи на предмет «виявлення та вилучення куркульського елементу. У трьохденний термін у

військових підрозділах дивізії були підготовлені списки, в які було включено 190 осіб. Усі ці кандидатури мали бути розглянуті відповідною дивізійною комісією (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564, арк.48). Постановою Президії Вінницького ОПК від 26 лютого 1930 р. було визнано задовільною роботу по очистці парторганізації іншої військової частини – 96-ї стрілецької Вінницької дивізії імені Я. Фабріціуса (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564, арк.92)

Політвідділи військових частин через проведення агітаційної роботи намагались не лише сформувати основи комуністичного світогляду в бійців Червоної армії та переконати їх в доцільності здійснення революційних перетворень на селі, але й прагнули залучати їх до проведення ідейно-просвітницької роботи серед населення, в першу чергу серед своїх рідних та близьких. Так, з початку проведення кампанії «розкуркулення» в частинах 24 стрілецької дивізії було організовано колективне написання листів червоноармійцями до своїх родин роз'яснювального характеру. Політпрацівники військових підрозділів агітували червоноармійців писати листи і на адресу сільських рад, в яких вказувати конкретні прізвища куркулів із вимогою провести реквізицію їх майна та виселити із населених пунктів (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.49).

Після проведення ідейно-політичної роботи, відзначаючи позитивне, в цілому, сприйняття політики партії червоноармійцями із незаможних верств, в донесенні політвідділу 24 стрілецької дивізії все ж йшлося про випадки нерозуміння, а нерідко і засудження такої політики. Так, при обговоренні питання в колективі 72 полку, доповідачу прийшла записка: «*Ви кажете, що куркуля потрібно ліквідувати як клас, але у нас в державі є лише два класи – робітники та селяни, а клас куркуля теоретично не обгрунтований*». А при розгляді питання в 71 полку – 30 комсомольців не проголосували за резолюцію, і лише після примусу зробили це. На політзаняттях у 70 полку, червоноармієць заявив, що ліквідовуючи куркуля «*партія йде по шляху троцькізму*» (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.52).

Нерідко політику партії не поділяли і члени партії – вихідці із робітників. Так наприклад, курсант 71 полку Орєхов, що прибув із Керчі, заявив: «*П'ятирічка нереальна. Ми берем участь в її реалізації, але не брали участь в її плануванні. Все це добре, що ми ростемо, але Ви підіть до робітників і почуєте, що вони говорять, що потрібно зняти частину відповідальних працівників, які стали бюрократами*». На запитання «*Так Ви і до Сталіна доберетесь*», відповів «*Хоч би і так*». За такі антирадянські настрої курсанта було виключено із партії. (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.49).

Аналізуючи ставлення незаможних червоноармійців до політики щодо ліквідації куркулів, в матеріалах політвідділів зазначалось, що більшість із військовослужбовців не заявляють відкрито про свою підтримку селян-власників. Разом з тим, серед них немало таких, які реагують на це негативно. Так, червоноармієць 71 полку 96 дивізії Овчаренко заявив: «*Куркуль шкоди не приносить, навіщо його знищувати*». Червоноармієць цього ж полку Мухін зазначив: «*Шкода бідняка, адже раніше куркуль йому допомагав*». «*Він же теж людина, ну можна вилучити у нього лишки, можна переселити його із майном, але виселяти неправильно*». Деякі червоноармійці висловлювали думки про необхідність прийняття до колгоспів тих куркулів, які раніше віддали в колгосп весь реманент. Або ж про те, що діти куркулів не повинні страждати і їх потрібно перевиховувати (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.51).

Подальше практичне впровадження на місцях заходів із «ліквідації куркульства як класу», незважаючи на проведену агітаційну роботу, викликало неабиякий резонанс у військових частинах. Цьому сприяли як листи з дому, так і безпосередній приїзд родичів, надходження різноманітних слухів. Так, червоноармієць 72 полку 96 дивізії отримав листа, в якому батько повідомляв: «*У нас багатих селян виселяють з будинків, забирають все майно, не дозволяють брати їх на квартиру. Заявляють, що якщо хтось пустить їх до себе, то тоже виселять. Боюсь, що і нас виселять*». В листі до іншого червоноармійця повідомлялось: «*В нас виселяють куркулів, при цьому їх заводять до сільської ради, роздягають догола і змушують обмінятись одягом із бідняком*». Червоноармієць Сидоренко із Куп'янського округу отримав лист, в якому батько писав «*Мене та дядька виселили, забрали все майно, дали на дорогу мені 500, а дядьку – 400 руб. І відправляють невідомо куди*» (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.52).

Пишучи листи до червоноармійців, селяни нерідко просили захисту від свавілля та безчинств влади. Так червоноармієць 71 полку Богатирьов отримав листа з дому, в якому повідомлялось: «*Мене влада обклала великим податком. Вигнали з дому. Поклопочи перед своїм начальством. Твій батько Сергій*». (ДАВіО. Ф.П.-29, оп.1, спр.564. Арк.53). Селяни не могли знати, що через цензуру такі листи до червоноармійців не потрапляли.

Висновки. Отже, прийняте партією рішення про перехід до політики «ліквідації куркульства як класу» в районах суцільної колективізації передбачало об'єднання зусиль партійно-радянських органів та силових структур з його реалізації. В оголошеній більшовиками війні проти селян-власників влада розраховувала на підтримку Червоної армії, яка завжди розглядалася як важлива інституція з насадження комуністичного режиму. На військові

підрозділи, розквартировані по всій території України, у тому числі й Поділлі, покладалося завдання силового придушення селянського опору в разі необхідності. Зважаючи на це, перед політвідділами військових частин було поставлене завдання пильно стежити за морально-політичними настроями командного та рядового складу ЧА та їх реакцією на практичне впровадження в життя заходів партії з ліквідації куркульства як класу. Політвідділи зобов'язувались систематично надсилати інформацію до політичного управління Українського військового округу та вживати необхідних заходів.

Передбачаючи негативну реакцію червоноармійців на репресивні заходи щодо селянства, політичне керівництво ЧА у своїх директивах військовим частинам пропонувало не лише посилити ідейно-політичну роботу серед особового складу, але й провести «чистки», вилучивши з армії осіб, що походять із заможних селянських родин. В межах військових округів пропонувалось створити «операційні бази злісних антирадянських елементів» та привести спеціальні підрозділи військ у бойову готовність. Червоноармійцям – вихідцям із села рекомендувалось писати листи до рідних, в яких переконувати їх у правильності рішення партії. В листах до сільських рад військовослужбовці мали вказати конкретні прізвища заможних селян з вимогою реквізиції майна та виселення із населених пунктів. В результаті агітаційних заходів, поєднаних із політичним насиллям по відношенню до червоноармійців – вихідців із заможних селянських родин, кількість відкритих протестів червоноармійців значно зменшились. В цілому ж настрої та поведінка червоноармійців були неоднозначними й залежали від багатьох факторів, зокрема від особистих переконань, соціального походження, партійної приналежності та характеру пропагандистської роботи серед військових.

Джерела та література:

Бем, Н. (2003). Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930-1931 рр.). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 9. С.227-242.

Бем, Н. (2004). Політичні настрої українського селянства в умовах колективізації сільського господарства (історіографічний огляд). *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* К., 11. С.494-507.

Гриневич, Л. (2000). Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр. *Голод-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків.* Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. К., 191-217.

Гриневич, Л. (2003). Червона армія і українське суспільство під час кампанії ліквідації куркульства як класу (зима – весна 1930): історіографічний аналіз соціальної психології та поведінки. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 7. С.285-298.

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Дровозюк, С. (2004). Соціально-політичні настрої українського селянства у 20 – 30-х рр. XX ст. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 12. 70-83.

Мельничук О.А. & Кравченко П.М. (2024). Участь червоноармійців у проведенні суцільної колективізації на Поділлі. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 48. 75-82. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82

Мельничук О.А. (2016). Ставлення червоноармійців до більшовицьких перетворень в подільському селі наприкінці 1920-х рр. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження.* Вінниця, 283-289.

Мельничук, О.А. & Мельничук, Т.А. (2021). Утвердження більшовицького тоталітарного режиму в подільському селі наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр.: причини, технології та наслідки (на прикладі села Мельниківець на Вінниччині). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* 35. 56-68. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-56-68

Подкур, Р., Васильєв, В., Кравченко, П., Петренко, В. (упорядн.) (2013). *Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928-1940. Збірник документів та матеріалів*. К.: Інститут історії України НАН України, 528 с.

Романо Андре, Тархова Нонна (1996). *Красная армия и коллективизация деревни в СССР (1928-1933 гг.).* Сборник документов из фондов РГВА. Неаполь, 540 с.

Тархова, Н.С. (2006). *Армия и крестьянство. Красная Армия и коллективизация советской деревни 1928-1933*. М.; СПб.: Летний сад, 260 с.

References:

Bem, N. (2003). Stavlennia ukrainskoho selianstva do likvidatsii kurkulstva yak klasu ta sutsilnoi kolektyvizatsii silskoho hospodarstva (1930-1931 rr.). [The attitude of the Ukrainian peasantry to the liquidation of the kulaks as a class and the continuous collectivisation of agriculture (1930-1931)]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the History of Ukraine: Facts, judgements, searches: Interdepartmental collection of scientific papers*. K., 9. 227-242. [in Ukrainian]

Bem, N. (2004). Politychni nastroi ukrainskoho selianstva v umovakh kolektyvizatsii silskoho hospodarstva (istoriohrafichnyi ohliad). [Political attitudes of the Ukrainian peasantry in the context of collectivisation of agriculture (a historiographical review)]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine: Facts, judgements, searches: Interdepartmental collection of scientific papers.* K., 11. 494-507. [in Ukrainian]

DAViO – Derzhavnyi arkhiv Vinnytskoi oblasti [State archive of Vinnytsia region]

Drovoziuk, S. (2004). Sotsialno-politychni nastroi ukrainskoho selianstva u 20 – 30-kh rr. XX st. [Socio-political moods of the Ukrainian peasantry in the 20s-30s of the twentieth century]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine: Facts, judgements, searches: Interdepartmental collection of scientific papers*. K., 12. 70-83. [in Ukrainian]

Hrynevych, L. (2003). Chervona armiia i ukrainske suspilstvo pid chas kampanii likvidatsii kurkulstva yak klasu (zyma-vesna 1930 r.): istorychnyi analiz sotsialnoi psykholohii ta povedinky [The Red Army and Ukrainian society during the campaign to eliminate the kulaks as a class (winter-spring 1930): a historical analysis of social psychology and behavior]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine: Facts, judgements, searches: Interdepartmental collection of scientific papers*. K., 7. 285-298. [in Ukrainian]

Hrynevych, L. (2000). Refleksii Chervonoi armii na kolektyvizatsiiu i holod v Ukraini (1932-1933 rr.) [Reflections of the Red Army on collectivization and famine in Ukraine (1932-1933)] *Holod-henotsyd 1933 r. v Ukraini: istoryko-politolohichnyi analiz sotsialno-demohrafichnykh ta moralno-psykholohichnykh naslidkiv.* Materialy mizhnarodnoi naukovo-teoretychnoi konferentsii (pp.191-217). Kyiv. [in Ukrainian]

Hrynevych, L. (2002). «Shkola sotsializmu»: politychne vykhovannia y politychni nastroi osobovoho skladu UVO (1921-1938 rr.) ["School of Socialism": political education and political attitudes of the staff of the Higher Education Institution (1921-1938)]. *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky: Mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats – Problems of the history of Ukraine: Facts, judgements, searches: Interdepartmental collection of scientific papers*. K.,. 6. 379-392. [in Ukrainian]

Melnychuk, O., & Kravchenko, P. (2024). Uchast chervonoarmiitsiv u provedenni sutsilnoi kolektyvizatsii na Podilli [The participation of Red Army soldiers in the providing of complete collectivization in Podillia]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History*, 48, 75-82. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-48-75-82 [in Ukrainian]

Melnychuk, O.A. & Melnychuk, T.A. (2021). Utverdzhennia bilshovytskoho totalitarnoho rezhymu v podilskomu seli naprykintsi 1920-kh – pochatku 1930-kh rr.: prychyny, tekhnolohii ta naslidky (na prykladi sela Melnykivets na Vinnychchyni) [Establishment of the Bolshevik Totalitarian Regime in Podillia at the End of the 1920s – at the Beginning of the 1930s: Causes, Technologies and Consequences (on the Example of the Melnykivtsi Village in the Vinnytsia Region)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia – Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyiubynskyi State Pedagogical University. Series History.* 35. 56-68. DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2021-35-56-68 [in Ukrainian]

Melnychuk, O.A. (2016). Stavlennia chervonoarmiitsiv do bilshovytskykh peretvoren v podilskomu seli naprykintsi 1920-kh rr. [The attitude of the Red Army to the Bolshevik transformations in the Podillia village in the late 1920s]. *Vinnychchyna: mynule ta sohodennia. Kraieznavchi doslidzhennia.* Vinnytsia, 283-289. [in Ukrainian]

Podkur, R., Vasyliev, V., Kravchenko, P., Petrenko, V. (eds.) (2013). *Nastroi ta povedinka naselennia Podillia v umovakh stalinskoi revoliutsii «zghory». 1928-1940. Zbirnyk dokumentiv ta materialiv [Moods and behaviour of the population of Podillia in the conditions of Stalin's revolution from above. 1928-1940. Collection of documents and materials]*. Kyiv, 528 s. [in Ukrainian]

Romano, Andre & Tarkhova, Nonna (1996). *Krasnaya armiya i kollektivizatsiya derevni v SSSR (1928-1933 gg.). Sbornik dokumentov iz fondov RGVA [The Red Army and the collectivization of the countryside in the USSR (1928-1933). Collection of documents from the RGVA collections].* Neapol, 540 s. [in Russian]

Tarkhova, N.S. (2006). *Armiya i krestyanstvo. Krasnaya Armiya i kollektivizatsiya sovetskoi derevni 1928-1933 [The army and the peasantry. The Red Army and the collectivization of the Soviet village 1928-1933].* M.; SPb.: Letnii sad, 260 s. [in Russian].

Надійшла до редакції / Received: 12.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 17.02.2025

УДК 94:2-774(477.44=411.16)"1945/1952"
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-96-104

«Miniones» (minians) as illegal jewish communities in Vinnytsia region in 1945-1952. (based on materials from the reports of the regional council on affairs of religious cults)

Natalka V. Zhmud
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD History, Associate Professor (Ukraine)
e-mail: natalka.zmud@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7463-918X
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022

Anatolii V. Voynarovskyi
Vinnitsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University
PhD (History), Associate Professor (Ukraine)
e-mail: anatolii.voinarovskyi@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9413-2025
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024

Abstract.

The purpose *of the study is to reveal the activities of "minions" (minyans) as illegal Jewish communities in Vinnytsia region in 1945-1952 based on the analysis of materials from reports of the Council for Religious Cults in Vinnytsia region; to characterize the features of the relationship between Jewish religious associations and Soviet authorities at various levels through the prism of Stalin's policy of anti-Semitism in the first post-war decade.* ***The research methodology*** *is based on a combination of general scientific and historical methods, the main ones being generalization, problem-chronological, historical-systemic, and comparative-historical. Special attention is paid to statistical analysis when tracking the dynamics of the number of unregistered communities during the studied period in Vinnytsia region and content analysis of the texts of reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults in Vinnytsia region.* ***The scientific novelty*** *lies in the fact that, based on the first-ever released archival materials of the reports of the Commissioner of the Council for Religious Cults under the USSR Council of People's Commissars for Vinnytsia Region, the activities of illegal Jewish communities in Vinnytsia in 1945-1952 were analyzed.* ***Conclusions.*** *The activities of "minions" (minyans) in Vinnytsia in the first post-war decade should be considered in the context of the policy of state anti-Semitism. Religion, which even during the Nazi occupation played a consolidating role in the life of the traditional Jewish community, underwent significant changes after the war. The Soviet authorities tried to restrain and control the activities of Jewish communities, whose activity revived in 1948 against the background of the growth of the national consciousness of the Jewish population in connection with the formation of the State of Israel. Such actions of the Bolshevik government caused a wave of repressive measures (searches, arrests, deregistration, closing of synagogues, taxation, etc.), which led to the development of anti-Semitic sentiments among the population. But despite the harsh pressure of the totalitarian Stalinist regime on illegal Jewish formations, they continued to operate underground and maintain the integrity of the Jewish community. In 1945 - 1952, Vinnytsia was among the leaders in illegal Jewish formations.*

Keywords: *Judaism, "minions" (minyans), illegal religious formations, anti-Semitism, Council for Religious Cults, Vinnytsia region.*

«Міньони» (міньяни) як нелегальні юдейські громади на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами звітів обласної ради по справах релігійних культів)

Наталка Жмуд
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського,
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: natalka.zmud@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7463-918X
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57416413000
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/rid/ADC-7548-2022

Анатолій Войнаровський
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
e-mail: anatolii.voinarovskyi@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9413-2025
Scopus ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57684950100
WOS ResearcherID: https://www.webofscience.com/wos/author/record/KRP-0268-2024

Анотація.
Мета дослідження *– розкрити діяльність «міньонів» (міньянів) як нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр. на основі аналізу матеріалів звітів Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області; охарактеризувати особливості взаємовідносин юдейських релігійних об'єднань з органами радянської влади різних рівнів крізь призму сталінської політики антисемітизму першого повоєнного десятиліття.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на поєднанні загальнонаукових та історичних методів, основними з яких стали узагальнення, проблемно-хронологічний, історико-системний, порівняльно-історичний. Особлива увага приділена статистичному аналізу при відстеженні динаміки кількості незареєстрованих громад впродовж досліджуваного періоду на Вінниччині і контент-аналізу текстів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що на основі вперше введених в обіг архівних матеріалів звітів Уповноваженого Ради по справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР по Вінницькій області проаналізовано діяльність нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр.* ***Висновки.*** *Діяльність «міньонів» (міньянів) на Вінниччині у перше повоєнне десятиліття варто розглядати у контексті політики державного антисемітизму. Релігія, яка навіть в період нацистської окупації відігравала консолідуючу роль у життєдіяльності традиційної єврейської громади, зазнала після війни суттєвих змін. Радянська влада намагалася стримувати та контролювати діяльність юдейських громад, активність яких пожвавилася у 1948 р. на тлі зростання національної свідомості єврейського населення у зв'язку з утворенням держави Їзраїль. Такі дії більшовицького уряду спричинили хвилю репресивних заходів (обшуки, арешти, зняття з реєстрації, закриття синагог, оподаткування тощо), які призвели до розгортання антисемітських настроїв серед населення. Та незважаючи на жорсткий тиск тоталітарного сталінського режиму на нелегальні юдейські формування, вони продовжували діяти в підпіллі та підтримувати цілісність єврейської спільноти. В 1945 – 1952 рр. Вінниччина опинилася серед лідерів по юдейським нелегальним формуванням.*

Ключові слова*: юдаїзм, «міньони» (міньяни), нелегальні релігійні формування, антисемітизм, Рада по справах релігійних культів, Вінницька область.*

Постановка проблеми. Друга світова війна і Голокост дуже змінили життя єврейської спільноти. Але і закінчення війни не принесло очікуваного полегшення. Останній період перебування Сталіна при владі відзначився черговим загостренням релігійного та етнічного питань. З 1944 р. почалися масові депортації національних меншин України до Сибіру та Середньої Азії.

Соціально-економічне життя євреїв Радянського Союзу почало суттєво змінюватися ще наприкінці 1930-х рр. внаслідок економічних реформ, що призвело до зміни чисельності, структури та ареалів розселення.

Якщо до війни більшість євреїв проживала у невеликих містечках, то після війни вони більше зосереджуються у великих містах. Відчутно зменшилася кількість євреїв, залучених у торгівельній сфері, натомість збільшилася чисельність інженерів та кваліфікованих робітників.

Більшість єврейських громад втратили своєрідність організації суспільного життя, оскільки значна частина була знищена, а частина не повернулася після евакуації. Культура «штетлів», яка завжди була етнозберігаючим фактором, практично зникла. Суттєвих змін зазнала також релігія, яка завжди відігравала ключову об'єднуючу роль у житті традиційної єврейської громади. Вінниччина у цьому контексті викликає посилений дослідницький інтерес, адже на Поділлі єврейське населення здавна було однією із найчисельніших етнічних спільнот, яка відіграла провідну роль у формуванні соціально-економічного та культурного життя регіону. Варто також підкреслити, що саме тут зародилась одна із найпоширеніших течій ортодоксального юдаїзму – хасидизм.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Радянська історіографія, як правило, висвітлювала роль юдаїзму переважно негативно крізь призму антисемітизму. Зарубіжна історіографія в основному представлена працями релігієзнавців, християнських і юдейських богословів та правозахисників.

Для глибшого осмислення нашої теми обов'язково варто відзначити наукові студії В. Войналовича (Войналович, 1995), Ю. Данилюка (Данилюк, 1995), В. Даниленка (Даниленко, 2002), О. Курабцева (Курабцев, 2006), О. Гури (Гура, 2010), Г. Маринченко (Маринченко, 2014) тощо, присвячені дослідженню радянської політики антисемітизму кінця 1940 – початку 1950-х рр.

Єврейські чистки як органічну складову політики тоталітарної держави повоєнних років розглядає американський дослідник Т. Снайдер, підкреслюючи свідому замовчуваність єврейського питання в радянській історіографії (Снайдер, 2015).

Діяльності юдейських громад та їхнім взаємовідносинам із радянською владою безпосередньо на Поділлі присвячена монографія В. Кононенка (Кононенко, 2017).

Теми нелегальних релігійних угрупувань 1945-1952 рр. на Вінниччині крізь призму аналізу звітів обласної ради по справах релігійних культів торкнулися А. Войнаровський і Н. Жмуд (Войнаровський, Жмуд, 2024**).**

Та попри ряд беззаперечно цінних праць, присвячених нелегальним юдейським громадам в УРСР, їхня діяльність саме на Вінниччині в період розгортання нової післявоєнної хвилі сталінської політики антисемітизму висвітлена недостатньо.

Джерельною базою для дослідження стали архівні матеріали Державного архіву Вінницької області (ДАВіО), зокрема, звіти Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області за 1945-1952 рр., які вперше введено до наукового обігу, що підкреслює новизну.

Мета статті – охарактеризувати особливості діяльності «міньонів» (міньянів), нелегальних юдейських громад на Вінниччині у 1945-1952 рр. за матеріалами Ради по справах релігійних культів по Вінницькій області, виявити специфіку взаємовідносин із радянською владою.

Виклад основного матеріалу. Релігія завжди відігравала основну роль у житті традиційного єврейського етносу, консолідуючи, зберігаючи та підкреслюючи його особливість. Адже засадничими принципами юдаїзму стали закритість і богообраність, що й визначило життєву стратегію, менталітет та взаємовідносини євреїв зі світом.

У перше повоєнне десятиліття, як засвідчують господарські книги 1947-1952 рр., єврейська громада на Вінниччині ще зберігала свою монолітність і замкненість, оскільки змішаних шлюбів між українцями та євреями зафіксовано не було (Батирєва, 2012).

За відсутності національного об'єднання чи культурно-освітніх інституцій діяльність релігійних громад набувала особливої ваги. Окрім безпосередньо релігійного значення, громада виконувала соціальні, благодійницькі, культурні та виховні функції, намагаючись зберігати свою ідентичність.

У 1920-х рр., з приходом радянської влади, єврейська молодь, захопившись ідеями нової держави і можливостями, які вона надала на перших етапах, відвела релігії другорядну роль або цілком від неї відмовилась. Старше покоління залишилось переважно вірним своїм релігійним традиціям.

Під час Другої світової війни, а також у перші роки після нацистської окупації радянська влада певною мірою послабила контроль над різними сферами суспільного життя. У єврейському середовищі це призвело до відродження значної кількості релігійних громад, які до війни потрапили під заборону.

У важких умовах Другої світової війни та Голокосту юдаїзм став чи не єдиним фактором єднання єврейської спільноти.

Для глибшого осмислення нашої теми, варто підкреслити, що на Вінниччині наслідки окупаційного режиму Трансністрії та Рейхскомісаріату щодо єврейського населення суттєво відрізнялися. Адже тодішні Могилівський, Тульчинський і Бершадський повіти (теперішня Вінницька область) зазнали з боку румунської адміністрації менш жорсткого тиску, ніж від німецької. В окремих селах і містечках (Бершадь, Шаргород, Могилів-Подільський, Томашпіль, Джурин, Жмеринка, Мурафа, Тиврів тощо) були навіть синагоги (Винокурова, с. 163).

На масове поширення нелегальних юдейських формувань у 1944 р. суттєво вплинув наказ Л. Берії про облаштування побутових умов євреїв на звільнених від нацистських окупантів територій, що спричинило до виселення значної кількості євреїв, зокрема з Вінниччини, на Донбас, в інші промислові регіони, віддалені райони Росії та Середньої Азії.

Ті юдеї, яким вдалося уникнути депортацій, були змушені переховуватися від радянської влади і переходити в нелегальні угрупування, які партійно-державні органи, за звичай, часто навіть в офіційних документах зневажливо називали «міньонами»-збіговиськами».

Назва «міньон» походить від релігійного терміну, що на івриті звучить як «мін'ян» (рахунок, число), а на ідиші видозмінено – як «міньон». Це означає кворум з десяти і більше дорослих чоловіків, які пройшли бар-міцву (статево-вікова ініціація 13-літніх хлопчиків, так званий перехід у категорію дорослих). За юдейськими законами, такий кворум необхідний для богослужіння в громаді і для ряду релігійних церемоній, бо виголошена молитва вважається молитвою всієї громади, а не індивідуальною. Деякі місця навіть в обов'язковому порядку потрібно промовляти тільки від імені громади. І оскільки синагога не є храмом, а «будинком зборів», тому традиційно це може бути просто будинок одного з євреїв, в якому юдеї збираються разом для молитви. Важливо під час спільної молитви знаходитися в одному просторі і бачити один одного. Загалом молитися може кожен окремо, але Талмуд підкреслює не просто рекомендований характер саме спільної молитви, а її імперативність (обов'язковість). Що й стало одним із важливих чинників єднання юдейської громади попри всі можливі найскладніші обставини.

За систематичними звітами обласної ради по справах релігійних культів, кількість «міньонів» було завжди вирахувати досить важко через конспіративний характер діяльності.

Будь-які заходи, які проводилися юдейськими спільнотами, трактувалися як небезпечні, що підривають радянський режим. Так, за повідомленнями місцевих органів влади, у 1945 р. у м. Вінниці під «нібито прикриттям відзначення річниці знищення окупантами єврейського населення на кладовищі було нелегально організовано збори всіх юдеїв (до 2000 осіб)». Зазначалося, що «збори переросли у мітинг націоналістичного характеру» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.34).

До кінця 1940-х рр. у більшості районів Вінниччини кількість нелегальних «міньйонів» суттєво збільшилася. Незареєстровані релігійні громади зосереджувалися переважно у місцях традиційного проживання євреїв. З метою відвернути від себе увагу міньяни періодично змінювали місця своїх зібрань, тому відстежувати їх було досить складно. Місцеві чиновники періодично звітували, щоб притягнути «міньонів» до відповідальності було важко ще й тому, що більшість вірян були людьми похилого віку, для яких процес реєстрації був фізично обтяжливим, тому влада назустріч не йшла і офіційний дозвіл, зазвичай, оформляти не поспішала.

Досить часто у звітах зустрічається інформація, що міньяни очолювали євреї, які під час нацистської окупації добровільно співпрацювали з ворогом: «У м. Бершадь окрім легальної громади, що має синагогу і налічує 300 осіб, Куперман Шер, який в період окупації працював заступником коменданта єврейського «гетто», очолює нелегальну єврейську общину. Помічником Купермана є Фельдман, який працював поліцейським «гетто» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.222). Зрозуміло, що у цих контекстах потрібно зчитувати навмисно перекручену інформацію про так званих «колаборантів», адже значна частина тих євреїв, які змушені були співпрацювати з нацистським режимом, саме в такий спосіб завдяки певним посадам і пільгам рятували, передусім, своїх же вірян від знущань, голоду та фізичного знищення.

Показовим є той факт, що в 1946 р. з 13 єврейських релігійних громад загальною кількістю 3500 осіб, що функціонувало у Вінницькій області, було зареєстровано лише 3 синагоги, інші проводили збори нелегально в міньянах. З 9 рабинів лише 3 були зареєстровані. Керівниками деяких релігійних громад були колишні репресовані чи емігранти: «Нелегальним рабинами є Лернер Ушер, 45 років, який у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Слободяник Йосип, 1865 р. н., староста Вінницької громади, у 1938 р. був засуджений за антирадянську діяльність на 5 років виправних трудових таборів; Бортник Авраам, який з 1929 по 1936 рр. проживав у Чилі (Південна Америка). Рабин Бик Липпа Хаїмович, що проживає у Могилів-Подільську, в період окупації як рабин отримував від румунської влади щомісячну платню. Одночасно підтримував зв'язок із керівництвом сіоністської організації в Бухаресті (Шарига), перед якою неодноразово піднімав питання про вивезення до Палестини єврейських дітей» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.105, арк.221).

На кінець 1948 р. у Вінницькій області було зареєстровано 5 юдейських громад (3630 осіб). Серед незареєстрованих громад функціонувало: у м. Вінниці – 6-10 груп (300-800 «міньонів»); Барському р-ні – 2-3 групи (40-50 «міньонів»); Бершадському р-ні – 1 група (300 «міньонів»); Іллінецькому р-ні – 3-4 групи (50-80 «міньонів»); Козятинському р-ні – 1-2 групи (30-50 «міньонів»); Крижопільському р-ні – 3-4 групи (50-80 «міньонів»); Немирівському р-ні – 2-3 групи (30-65 «міньонів»); Могилів-Подільському р-ні – 5-6 груп (120-200 «міньонів»);

Тиврівському р-ні – 2-3 групи (50-60 «міньонів»); Томашпільському р-ні – 2-3 групи (50-75 «міньонів»); Тульчинському р-ні – 5-8 груп (90-160 «міньонів»); Хмільницькому р-ні – 5-6 груп (100-150 «міньонів»); Чернівецькому р-ні – 1 група (120 «міньонів»), Ямпільському р-ні – 1 група (200 «міньонів»).

«Міньони» зафіксовані в кожному із 45 районів Вінницької області, де проживали євреї. Навіть там, де були синагоги, «міньони» організовувалися під час релігійних свят. Лише в Піщанському районі зареєстрованих і незареєстрованих громад відстежено не було (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк. 2-13).

Згідно діючого радянського законодавства віряни самі мали право вирішувати питання внутрішнього життя. Але де-факто виборні органи були обмежені у прийнятті рішень і відчували постійний тиск з боку Уповноваженого в справах релігійних культів, працівників місцевих органів влади і атеїстичного активу. Наприклад, звернення на початку 1946 року рабина Кам'янець-Подільського єврейського релігійного товариства А. Липіна до керівництва РСРК із пропозицією скликати в Москві всесвітню рабинську конференцію, щоби вивчати староєврейську мову і викладати її у старших класах шкіл та вишах стало приводом до «зацікавлення» його особою відповідними партійними органами (Гура, 2010).

Найпершими приводами закриття нелегальних юдейських формувань було порушення радянського законодавства. Це стосувалося, передусім, порядку реєстрації релігійних громад, адже вона була можлива лише за наявності синагоги чи приміщення для релігійних зібрань. Влада притягала до адміністративної відповідальності очільників громад та власників житла, які здавали в оренду приміщення під молитовні будинки тощо. Вони обкладалися значними податками і навіть виселялися в інші населені пункти. У приміщеннях міньянів, на квартирах служителів культу влаштовувалися регулярні обшуки з метою виявлення релігійної літератури й культового майна.

Але переслідування та штрафи з боку міліції, оподаткування власника будинку (квартири) і кантора (керівник богослужебної музики) з боку міськфінвідділення і райфінвідділення не зупиняли «міньонів», які залишали зачинений молитовний дім і переходили в інший, доки їх не викривала міліція, потім – в інший тощо: «На базарі Каліччя у № 16 проводився «міньон» і віряни, здійснюючи молитву у «судний день», пішли до річки молитися про дощ. Напередодні старшина міліції вийшов на завдання, щоб розігнати «міньон» і скласти акт про незаконне зібрання. Він звернувся з питанням до сусідки, теж єврейки, де проживає Гуральник Мойша. Сусідка вдала, що не зрозуміла запитання. Поки міліціонер роз'яснював їй, сусідка відправила сина до Ґуральника та попередила його, за цей час «міньон» розбігся. У «міньоні» молилося до 60 осіб, коли міліціонер там з'явився, залишилося лише двоє. Такі ж випадки були у всіх «міньонах», а мені потім доповіли: «не встановлено» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.198, арк.17).

Такі нарікання Уповноваженого на місцеву владу з приводу тривалої бездіяльності щодо ліквідації нелегальних юдейських угрупувань зустрічаємо досить часто: «На єврейському цвинтарі викрито «міньон». Організатором був колишній рабин Бортник, а колишній сторож синагоги Хейніс Абба збирав гроші. Я написав доповідну голові Облвиконкому тов. Дементьєву, що релігійна юдейська громада вибудувала на цвинтарі будинок і цвинтар не закритий, хоча знаходиться у центрі міста. Та незважаючи на видану раніше директиву голови Облвиконкому, міськрада її не виконала. Та все ж виконком Вінницької міськради вирішив питання про вилучення будинку як майна без господаря. Юдейський цвинтар також закритий і євреям надали право поховання на загальному кладовищі» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.180, арк.18).

Або ж черговий приклад: «Після проведення обшуку у будинку по вул. Некрасова 61, де діє нелегальна тимчасово діюча синагога, та декількох звертань до Вінницької міськради, щоб його вилучили під будь-яким приводом, відповіді ще не надійшло. Після місячного терміну після звертання до начальника 2-ого відділу міліції та завміськфінвідділом щодо оподаткування господаря квартири, також жодних заходів не вжито. Але міньон все ж вдалося закрити за допомогою МДБ і облфінвідділу, оштрафували господаря на 100 руб.» (ДАВіО, ф.136, оп.30, спр.180, арк.19; ф.136, оп.17, спр.257, арк.48],

Вже на кінець 1940-х рр. «міньони» також були закриті в м. Бар, м. Томашпіль, с. Дзигівка Ямпільського р-ну, м. Джурин, м. Тульчин, м. Гайсин, с. Красне і смт Гнівань Тиврівського р-ну, м. Шпиків, м. Крижопіль.

Нелегальним юдейським громадам заборонялося торгувати продуктами, які були безпосередньо пов'язані з релігією: «Кошерне м'ясо продавати не можна, бо беруть за нього на 1 рубль дорожче. І торгівельні організації не знають, що робити. Щодо маци я попередив, що її можна пекти лише з борошна, яке дають. Також попередив, що не треба жертвувати для бідних. У просьбі пекти мацу з державного борошна я відмовив» (Інформаційний звіт за 4 квартал 1947 р. Уповноважений ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумков) (ДАВіО, ф.136, оп.17, спр.257, арк.48).

Натомість зареєстровані громади мали ряд «пільг». Так, у Бершаді та Чернівцях в останній день єврейської Пасхи (день поминання померлих) адміністрація відпустила на молитовні збори 15-20 осіб членів промартілі. У Бершаді молились 150 осіб з 8 до 12 години дня, а у Чернівцях – до 70 осіб з 7 до 11 години дня. Як заявили віряни, ці години було відпрацьовано (за іншими джерелами – юдеїв спеціально не відпускали, а дозволили їм молитися в обідню перерву) (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

У Вінниці директор птахокомбінату навіть залишив для різання птахів суботу як вихідний день, хоча місцева влада неодноразово намагалася заборонити такі «пільги»: «На новому базарі колишній рабин Бортник, а на базарі Каліча кантор Спектор різали птицю за єврейським релігійним ритуалом. Вже двічі доповідалося облвиконкому, обкому КП(б)У і міському КП(б)У, та жодних мір не прийнято» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

Та навіть зареєстровані громади пильно контролювали. Про випадки порушення трудової дисципліни під час Пасхи і нормування випікання маци систематично доповідалось керівництву облвиконкому і обкому КП(б)У: «За 4-5 тижнів організовані артілі, що складались з євреїв, українців та поляків, почали випікати мацу, що приносили євреї. На випічку маци йшло від 3 до 15 кг. Мацу випікали в Жмеринці, Чернівцях (до 5-7 тонн) і Вінниці (до 3 тонн)» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.47).

На думку самих юдеїв, систематична відмова виконкому облради депутатів трудящих юдейським громадам в реєстрації, особливо тим, що не хотіли приєднуватися до легальних громад, а також в клопотанні щодо відкриття молитовного дому, значною мірою пов'язана з недовірою влади через їхні родинні чи інші зв'язки в Америці та Ізраїлі, за що «міньонів» навіть часто звільняли зі служби (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.48).

Ще під час Першої світової війни у 1914 р. було створено Американський об'єднаний розподільчий комітет (фонд «Джойнт»). Наприкінці Другої світової війни цей фонд надавав допомогу євреям СРСР через «Червоний Хрест». Після війни у 1945 р. «Джойнт» направив радянським євреям 1 млн доларів на відновлення сільського господарства Криму. До 1948 р. фонд сам направляв допомогу релігійним громадам і фізичним особам. Згодом «Джойнт» було визнано сіоністською шпигунською терористичною організацією, що працювала на американську та англійську розвідку (Кононенко, 2017).

І саме з утворенням у 1948 р. держави Ізраїль радянська влада пов'язувала зростання національної свідомості єврейського населення, внаслідок чого посилилася державна політика антисемітизму. Сіонізм як ідеологія та політичний рух ставили на меті повернення євреїв на історичну батьківщину, тому в антисемітському контексті його називали «расизмом», «імперіалізмом», «реакціонізмом», навіть – «фашизмом».

Сталінський режим очікував від нової держави підпорядкування зовнішньої політики геополітичним інтересам Радянського Союзу на Близькому Сході. Але єврейська держава стала сприйматися як «союзниця американського імперіалізму», що й спричинило масові арешти та роздмухування конфліктів всередині релігійних громад. Більшість справ було сфабриковано. Наприклад, однією із гучних справ стала «Справа Єврейського антифашистського комітету», яка тривала з кінця 1946 по 1952 рр. Підставами було звинувачування у сіонізмі та буржуазному націоналізмі. Єврейські культурно-освітні заклади та синагоги як центри національно-культурного і релігійного життя почали закриватися.

Доповідаючи щодо проведених заходів вищим партійним і урядовим інстанціям республіки, уповноважений РСРК по Україні П. Вільховий зазначав: «Створення держави Ізраїль і організація з цього приводу спеціальних молитовних зібрань, які ми розцінюємо як своєрідні мітинги, організовані націоналістичними елементами» (Гура, 2010).

Доповідаючи в Раду по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР тов. Полянському Уповноважений по Вінницькій області підкреслив, що про приїзд до Радянського Союзу посла з Ізраїлю голова релігійної громади м. Вінниця Коган, рабин Бортник та інші релігійні активісти були добре проінформовані. Вони були викликані для розмови і засвідчили наступне: «Про визнання держави Ізраїль ми знаємо давно. Визнання СРСР держави Ізраїль дуже добре для цієї держави. Ми, піддані СРСР, дуже раді утворенню цієї держави. І раді приїзду посла в СРСР і переконуємося, що СРСР невідворотно визнав державу Ізраїль і відтепер налагоджуватимуть здорові дипломатичні відносини» (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк.15).

З Палестини на Вінниччину почала надходити матеріальна допомога. Наприклад, у м. Хмільник на незареєстровану релігійну громаду прийшла посилка, яку віряни передали до райсобезу. В посилці було 100 дитячих ковдр, решта – релігійні юдейські предмети. Ковдри віддали в Хмільницький дитячий будинок (ДАВіО, ф.136, оп.13, спр.175, арк.15).

Незабаром радянський режим почав забороняти єврейську національну символіку, яку розглядали як сіоністську. Заборонялося виготовляти пам'ятники (мацеви) та монументи із зображенням Щита Давида, проводити впорядкування кладовищ і будь-які релігійні свята.

З доповідної записки секретарю Вінницького Обкому КП(б)У тов. Г. Шевчуку від Уповноваженого ради по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по Вінницькій області тов. Шумкова: «Довожу до Вашого відому, що єврейські релігійні свята – «Рош га-Шона» (новий рік), «Йом-Кипур» (судний день), «Суккот» («кущі») та інші розпочнуться 30 вересня ввечері і закінчаться 23.10.1951 р. З боку єврейських релігійних громад в цей період спостерігається, як правило, порушення радянських законів про релігійні культи і зростає кількість релігійних груп в явочному порядку – так званих міньонів, які збираються в окремих громадян єврейського походження і шкідливі тим, що молитовні збори часто використовуються сіоністами та іншими контрреволюційними групами для націоналістичної та іншої пропаганди серед віруючих євреїв. Можуть бути порушення трудової дисципліни робітниками та службовцями підприємств та установ, можливе відвідування синагоги і міньонів окремими комуністами та комсомольцями, а також особливий інтерес викликає зміст проповідей. Прошу дати вказівку райкомам КП(б)У по нашій області вжити заходи щодо посилення культурно-масової та політичної боротьби серед єврейського населення щодо заходів знешкодження діяльності міньонів» (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.66).

Та незважаючи на заборону й переслідування нелегальні юдейські формування продовжували функціонувати. Так, на 1951 р. по Вінницькій області «міньони» налічували 69 громад загальною кількістю 6200 осіб (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк. 23; ф.136, оп.30, спр.180, арк. 84-84.А, 85-85А, 86), що порівняно із 1950 р. було майже вдвічі більше.

На початок 1950-х рр. спостерігається також тенденція «помолодшання» членів громад. Адже 70% складали юдеї від 25 до 40 років, до 20% – від 41-60 років, до 10% – від 80 років (ДАВіО, ф.136, оп.32, спр.198, арк.48).

Ситуація на краще для юдеїв почала змінюватися лише в перші роки десталінізації: збільшилася кількість зареєстрованих громад, синагог і міньянів, оскільки навіть збільшення синагог не могли задовольнити потреб вірян. Також дозволили випікати мацу в пекарнях промкооперації та державних хлібозаводів і продаж через магазини місцевої торгівлі. Активізувалися зв'язки із рабинатом Ізраїлю, надходити посилки з ритуальними есригами (видом лимонів), адасимами (видом засушених гілок пальм), мацою, вітальні телеграми, запрошення (Маринченко, 2014).

Але вже постанова ЦК КПРС від 7 липня 1954 року «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді і заходи її поліпшення» спричинила для юдеїв етап нових випробувань.

Висновки. Єврейська спільнота, яка зазнала важких випробувань під час нацистської окупації, після війни відчула на собі нову хвилю тиску та переслідувань від сталінського тоталітарного режиму.

Радянська політика щодо нелегальних юдейських формувань на Вінниччині другої половини 1940-х – початку 1950-х рр. була спрямована не лише безпосередньо на їхню ліквідацію чи переведення в статус реєстрації. Різноманітні репресивні заходи (обшуки, арешти, зняття з реєстрації, закриття синагог, оподаткування, втручання у внутрішні справи громади, перешкоджання міграції до Ізраїлю тощо) треба розглядати як антисіоністські та антиєврейські, що роздмухували антисемітські настрої населення загалом. Різними рівнями влади штучно створювалися ситуації, коли під пресингом навіть офіційні юдейські громади були змушені переходити у підпільну діяльність.

Попри насильницькі дії радянської влади, міньяни все ж продовжували діяти підпільно і консолідувати єврейську спільноту.

В перше повоєнне десятиліття Вінниччина, на території якої євреї історично були однією із найчисельніших національних меншин, увійшла у трійку по кількості юдейських нелегальних формувань. Вважаємо, що така ситуація, окрім державної антирелігійної політики, була спричинена новою хвилею антисемітизму на тлі утворення у 1948 році держави Ізраїль і значним пожвавленням націоналістичних настроїв серед єврейської спільноти.

В контексті сучасної російсько-української війни ворожа пропаганда намагається систематично роздмухувати в Україні внутрішні конфлікти, зокрема, і на релігійному ґрунті як між різними християнськими конфесіями, так і між християнами та юдеями. Тому варто об'єктивно увиразнювати такі провокативні теми, наголошуючи на тому, що в Україні завжди було культурне різноманіття і загалом взаємна толерантність між різними національними меншинами, релігіями та конфесіями.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для публікації цієї статті.

Джерела та література:

Батирєва, І. М. (2012). Етносоціальна структура населення с. Мурафа Шаргородського району Вінницької області 1940-1950-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 20. С. 229-233. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2012_20_49

Винокурова, Ф.А. (2005). Національне життя єврейської спільноти на окупованій території Вінницької області, що входила до складу Трансністрії. Огляд архівних джерел. *Друга світова війна і доля народів України: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції.* 23-24 червня 2005. Київ: Сфера. С. 156-164.

Войналович, В. (1995) Наступ на юдейські громади в Україні в 50-60-х роках. *Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994.* Київ. С. 33-38.

Войнаровський, А., Жмуд, Н. (2024). Нелегальні протестантські деномінації на Вінниччині у 1945-1952 рр. (за матеріалами обласної ради по справах релігійних культів). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія.* Вип. 50. С. 94-103. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103

Гура, О. (2010). Юдейські громади в Україні після Другої світової війни (друга половина 1940-их - початок 1950-их років). *Історична пам'ять.* Вип. 2. С. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip 2010 2 10

ДАВіО – Державний архів Вінницької області.

Даниленко, В. (2002). *«Єврейське питання». Політичний терор і тероризм в Україні.* Київ : Наукова думка. С. 724-744.

Данилюк, Ю. (1995). Антиєврейські кампанії в Україні на початку 50-х років. Єврейська історія та культура в Україні. *Матеріали конференції Київ 8-9 грудня 1994.* Київ. С. 61-62.

Кононенко, В. (2017). *Єврейське населення Поділля (40-і рр. XX ст. - початок XXI ст.).* Вінниця : Нілан-ЛТД. 370 с.

Курабцев, О. (2006). Репресії проти євреїв – громадян радянської України у 1945-1953 рр. *Наукові праці. Історія : науковий журнал.* Т. 48. Вип. 35. Миколаїв. С. 41-45. URL: https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf

Маринченко, Г. (2014). Загальний стан єврейських громад України в повоєнний період. *Українознавчий альманах*. Вип. 16. С. 256-260.

Снайдер, Т. (2015). *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (пер. Павло Білак, Олеся Камишникова, Тетяна Родіонова). Київ: Медуза. 400 с.

References:

Batyrieva, I. M. (2012). Etnosotsialna struktura naselennia s. Murafa Sharhorodskoho raionu Vinnytskoi oblasti 1940-1950-kh rr. [Ethnosocial structure of the population of the village. Murafa of the Shargorod district of the Vinnytsia region in the 1940s-1950s.] *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia.* Vyp. 20. S. 229-233. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2012_20_49 [in Ukrainian].

Danylenko, V. (2002). *«Ievreiske pytannia». Politychnyi teror i teroryzm v Ukraini [«Jewish question». Political terror and terrorism in Ukraine.].* Kyiv : Naukova dumka. S. 724-744. [in Ukrainian].

Danyliuk, Yu. (1995). Antyievreiski kampanii v Ukraini na pochatku 50-kh rokiv. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini [Anti-Jewish campaigns in Ukraine in the early 1950s. Jewish history and culture in Ukraine]. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994.* Kyiv. S. 61-62. [in Ukrainian].

DAViO – Derzhavnyi arkhiv vinnytskoi oblasti [State archive of the Vinnytsia region] [in Ukrainian].

Hura, O. (2010). Yudeiski hromady v Ukraini pislia Druhoi svitovoi viiny (druha polovyna 1940-ykh - pochatok 1950-ykh rokiv) [Jewish communities in Ukraine after the Second World War (the second half of the 1940s - the beginning of the 1950s)]. *Istorychna pamiat.* Vyp. 2. S. 79-87. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip 2010 2 10 [in Ukrainian].

Kononenko, V. (2017). *Yevreiske naselennia Podillia (40-i rr. XX st. - pochatok XXI st.) [The Jewish population of Podillia (40s of the 20th century - the beginning of the 21st century)].* Vinnytsia : Nilan-LTD. 370 s. [in Ukrainian].

Kurabtsev, O. (2006). Represii proty yevreiv – hromadian radianskoi Ukrainy u 1945-1953 rr. [Repressions against Jews - citizens of Soviet Ukraine in 1945-1953] *Naukovi pratsi. Istoriia : naukovyi zhurnal.* T. 48. Vyp. 35. Mykolaiv. S. 41-45. URL https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2006/48-35-7.pdf [in Ukrainian].

Marynchenko, H. (2014). Zahalnyi stan yevreiskykh hromad Ukrainy v povoiennyi period [The general state of the Jewish communities of Ukraine in the post-war period]. *Ukrainoznavchyi almanakh.* Vyp. 16. S. 256-260. [in Ukrainian].

Snaider, T. (2015). *Chorna zemlia. Holokost yak istoriia i zasterezhennia [Black earth. The Holocaust as history and warning]* (per. Pavlo Bilak, Olesia Kamyshnykova, Tetiana Rodionova) Kyiv: Meduza. 400 s. [in Ukrainian].

Voinalovych, V. (1995) Nastup na yudeiski hromady v Ukraini v 50-60-kh rokakh. Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini [The attack on Jewish communities in Ukraine in the 1950s and 1960s]. *Materialy konferentsii Kyiv 8-9 hrudnia 1994.* Kyiv. S. 33-38. [in Ukrainian].

Voinarovskyi, A., Zhmud, N. (2024). Nelehalni protestantski denominatsii na Vinnychchyni u 1945-1952 rr. (za materialamy oblasnoi rady po spravakh relihiinykh kultiv) [Illegal Protestant denominations in Vinnytsia region in 1945-1952. (based on the materials of the Regional Council for Religious Cults)]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriia.* Vyp. 50. S. 94-103. https://doi.org/10.31652/2411-2143-2024-50-94-103 [in Ukrainian].

Vynokurova, F.A. (2005). Natsionalne zhyttia yevreiskoi spilnoty na okupovanii terytorii Vinnytskoi oblasti, shcho vkhodyla do skladu Transnistrii. Ohliad arkhivnykh dzherel [The national life of the Jewish community in the occupied territory of the Vinnytsia region, which was part of Transnistria. Review of archival sources] *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: Materialy Vseukrainskoi naukovoi konferentsii.* 23-24 chervnia 2005. Kyiv: Sfera. S. 156-164. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 18.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 25.02.2025

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(44+620):327(44)]"1851/1900"](045)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-105-111

The Egypt in France's foreign policy in the second half of the 19th century

Kateryna V. Yakovenko
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
PhD. (History), Associate Professor (Ukraine)
email: k.didenko@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8406-173X

Abstract.
The aim of the article *is to examine the Egyptian question in France's foreign policy in the second half of the 19th century.* ***The research methodology*** *is based on the principles of historicism, comprehensiveness, and objectivity. These principles relied on methods of generalization, the combination of historical and logical analysis, document analysis, as well as problem-chronological, structural-comparative, and system-analytical methods.* ***The scientific novelty*** *lies in demonstrating, through the example of Egypt, the peculiarities of the formation of France's Middle Eastern policy in the second half of the 19 th century.* ***Conclusions****. The events of the second half of the 19 th century show that the Egyptian question occupied a significant place in France's North African policy. However, its restrained position in the 1880s was justified by several crucial factors, namely: the need to ensure the security of its colonial empire, concerns about the spread of pan-Islamic ideas, and the pursuit of its own continental security. It is also worth noting that the resolution of the Egyptian question in France largely depended on the nature of its relations with other European powers—Great Britain, Russia, and Germany. Additionally, a significant factor influencing the level and nature of diplomatic activity in the Nile Valley was the internal situation within France itself, which resulted in an inconsistent political course toward Egypt. Ultimately, both external and internal factors led France to defeat in the struggle for dominance in the Nile Valley.*
Keywords: *Egypt, Middle Eastern policy, Middle East, Pan-Islamism, Khedive.*

Єгипет у зовнішній політиці Франції другої половини 19 століття

Катерина Яковенко
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: k.didenko@udpu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8406-173X

Анотація.
Метою *статті є розглянути, яким було єгипетське питання у зовнішній політиці Франції другої половині XIX ст.* ***Методологія дослідження*** *зумовлена використанням принципів історизму, всебічності та об'єктивізму. Вказані принципи базувались на методах узагальнення, поєднання історичного та логічного аналізу, аналізу документів, проблемно-хронологічного, структурно-порівняльного та системно-аналітичного методів.* ***Наукова новизна*** *полягає у тому, щоб на прикладі Єгипту показати особливості формування близькосхідної політики Франції в другій половині XIX ст.* ***Висновки.*** *Події другої половини XIX ст. показують, що єгипетське питання займало істотне місце в північно-африканській політиці Франції. Однак її стримана позиція в 1880-і роки була обґрунтована важливими факторами, а саме – необхідністю забезпечення безпеки своєї колоніальної імперії, певною боязню поширення панісламістських ідей, а також із прагнень власної континентальної безпеки. Також варто відзначити, що вирішення єгипетського питання у Франції значною мірою залежало від характеру взаємовідносини цієї країни з іншими європейськими державами – Великобританією, Росією, Німеччиною. Крім того, фактором, що суттєво впливав на рівень і характер активності дипломатії в долині Нілу, була ситуація всередині самої Франції і відповідно непослідовність політичного курсу щодо Єгипту. Зовнішні та внутрішні фактори врешті призвели Францію до поразки в боротьбі за переважання в долині Нілу.*
Ключові слова: *Єгипет, близькосхідна політика, Близький Схід, панісламізм, хедив.*

Постановка проблеми. Вивчення історії країн Близького Сходу сьогодні, як ніколи, привертає увагу дослідників, оскільки в умовах глобалізації світу та його формальному поділу на дві ідентичності – демократії та авторитарні режими – цей регіон набуває важливого геополітичного значення у зовнішніх політиках провідних країн світу. Ще одним фактором, що привертає увагу до цього регіону є невирішений конфлікт між Ізраїлем та країнами Арабського світу, що час від часу то призупиняється, то розгоряється з новою силою. Тому дослідження історії країн Близького Сходу та їх взаємозв'язків з європейськими державами може не лише допомогти виявити історичні корені наявних проблем, але й знайти шляхи їх вирішення. Ця розвідка є спробою на прикладі конкретної країни – Єгипту, показати особливості формування близькосхідної політики Франції в другій половині XIX ст.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Останнім часом в українській історіографії багато уваги приділяється питанню дослідження історії міжнародних відносин, проте історія політики Франції на Близькому Сході практично не вивчалась. Однією з нечисельних робіт в цьому напрямку є монографія Ю.А. Боєва, що присвячена дослідженню зовнішньої політики Франції на Близькому Сході в 1898-1914 рр. (Боєв, 1964). Загалом в українській історичній науці питання французької політики, зокрема по відношенню до Єгипту, залишаються практично не висвітленими. Найбільш чисельними у вивченні цього питання є французькі дослідники, чиї публікації супроводжуються майже завжди документальними та картографічними додатками. Так, Ж. Шарль-Ру (Шарль-Ру, 1901) у своїй роботі «Суецький перешийок та Суецький канал. Історія і сучасність» аналізує основні причини французького інтересу до Єгипту, але поряд з тим уникає оцінок правлячих і комерційних кіл Франції, пояснюючи, що вторгнення до Єгипту було вимушеним й спровокованим британською політикою в Середземномор'ї. Франко-єгипетські економічні відносини висвітлені у дослідженні вчених з Каїрського університету у Р. аль-Бараві і М.Х.Улейша «Економічний розвиток Єгипту в новий час» (Аль-Бараві, Улейша, 1954), які оцінюють вплив Франції на розвиток Єгипту.

Мета статті – розглянути єгипетське питання у зовнішній політиці Франції другої половині XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на те, що європейські колонізатори прийшли в Африку задовго до XIX століття, але якраз в цей час, особливо в його другій половині відбувались жорсткі змагання європейських держав за вільні землі Африки, що стала причиною конкуренції Італії та Німеччини, Франції та Великобританії. Тут був зосереджений цілий комплекс стратегічних, торгово-економічних та культурних інтересів провідних держав Європи. А в основі так званої «битви за Африку» було співробітництво європейських держав за політичне, економічне та культурне домінування в Єгипті або єгипетське питання.

Активні намагання поширити французький вплив на Єгипет були проведені в кінці XVIII − першої третини XIX ст. і пов'язані з правлінням Наполеона Бонапарта та його наступників. Цей період характеризується силовими методами підкорення Єгипту, згадаймо хоча б експедиції Бонапарта до Єгипту. Проте, ближче до середини XIX століття правлячі кола Франції прийшли до висновку, що лише силовими методами в Єгипті закріпитися не вдасться і ще за правління Карла X (1824-1830) та Луї-Філіппа (1830-1848) змінилася тактика з силового на мирне проникнення (Георгієв, 1988, с. 78). Також до середини XIX століття змінились цілі французьких правлячих кіл: якщо в кінці XVIII – на початку XIX ст. Єгипет розглядався Парижем лише як засіб позбавити Індії англійців, то вже в 1930-х роках безпосередньо сама країна стала привертати увагу французької дипломатії та фінансової олігархії. До того ж, із завоюванням Алжира у Версалі були схильні думати не про вигнання англійців з Індії, які у зазначений період зуміли значно зміцнити свої позиції, а про перетворення Середземного моря у «Французьке озеро» шляхом утвердження французького впливу у Північній Африці та Малій Азії (Петрова, 1975, с. 67).

Значно змінилась зовнішня політика Франції за уряду Адольфа Тьєра (1836, 1840). На відміну від своїх попередників Тьєр добре розумів, що економічне та політичне зростання Франції неможливе без наявності великих колоніальних володінь. Будучи главою уряду та одночасно займаючи посаду міністра іноземних справ, Тьєр усі свої зусилля спрямував на збереження домінуючого французького впливу в Єгипті та Сирії (Георгієв, 1988, с. 93). У турецько-єгипетському конфлікті 1839-1840 рр. французький міністр явно став підтримувати єгипетського пашу Мухамеда Алі, розраховуючи у випадку перемоги якого не тільки розширити сферу французького впливу на Близькому Сході, але й за надану допомогу отримати від Мухамеда Алі ще більше пільг для французьких компаній в Єгипті. Окрім того, французького прем'єра зацікавив Суец. На його думку, встановлення французького контролю над Суецьким перешийком дозволило б не лише завдати значного удару по англійській ост-індській торгівлі, але й зміцнити позиції Франції в регіоні – в Парижі мріяли остаточно

підкорити Алжир, Єгипет, Сирію і з часом створити єдину французьку Африку (Петрова, 1975, с. 136).

Єгипет мав для Франції важливе стратегічне значення. З часу завоювання Алжира в 1830-1860-х роках, французька політична еліта мріяла про заснування північно-африканської колоніальної імперії, а дипломатія завжди діяла з огляду на загальну політичну ситуацію в Магрібе. Франція здійснювала в Єгипті і активну культурну експансію. Практично всі представники місцевої інтелігенції та політичні лідери країни навчалися в привілейованих французьких школах. Ще одним інструментом французького впливу в країні стали чисельні католицькі місії, які, незважаючи на суто світський характер Третьої республіки, вважалися досить впливовими в колоніальних колах і активно пропагували ідею створення Французької північно-африканської імперії. Результатом такої культурної політики Франції стала франкізація єгипетських правлячих кіл. Загалом, дипломатична діяльність французів в єгипетському питанні визначалася цілим комплексом інтересів, а також відносинами з іншими європейськими державами в цьому питанні (Боєв, 1964, с.83).

Однією з важливих особливостей зовнішньої політики Франції було її протистояння з Великобританією, що яскраво проявилось під час будівництва Суецького каналу. Франція прагнула до будівництва каналу спочатку збудувати коротший шлях до Індії та її захоплення, проте з огляду на міцні британські позиції в індійському регіоні стало зрозумілим, що це неможливо. Тому з допомогою майбутнього Суецького каналу французи ставили метою послаблення Британії через послаблення потужної економічно Ост-Індської компанії. Великобританія, відчуваючи посилення Франції на Близькому Сході та бачучи її намагання закріпити свій вплив, робило все можливе, щоб цього не допустити (Бур'ян, 1994, с.118).

У 1854-1856 роках Фердинанд де Лессепс отримав концесію від хадива (правителя) Єгипту Мухаммеда Саїд-Паші на створення компанії, яка мала зайнятися будівництвом судноплавного каналу, відкритого для суден усіх країн. За умовами концесії, компанія мала дозвіл на використання каналу протягом 99 років з моменту відкриття, після чого він мав перейти єгипетському уряду. Де Лессепс використав свої дружні відносини з Саїдом, які здобув, перебуваючи на посаді французького дипломата у 1830-х роках (Виноградов, 1969, с. 144). 15 грудня 1858 року була заснована Компанія Суецького каналу, роботи з перервами зайняли майже 11 років з використанням примусової праці єгипетських робітників.

Великобританія, що спочатку скептично поставилась до зведення каналу, скоро визнала його важливим торговельним маршрутом і сприйняла французький проєкт як загрозу для своїх геополітичних та фінансових інтересів, тому намагалась перешкодити будівництву. Британська імперія офіційно засудила примусову працю єгипетських працівників і, навіть, направила озброєні бедуїнські загони, щоб спровокувати бунт серед робітників. У результаті віце-король призупинив використання рабської праці, що тимчасово припинило будівництво (Шарль-Ру, 1901, с.94).

Спочатку міжнародна громадська думка з недовірою поставилась до проєкту, акції Компанії Суецького каналу не продавались за кордоном, проте, були швидко розпродані у самій Франції.

На початку 1869 р. британський уряд був змушений змиритися з будівництвом каналу. І хоча британська сторона продовжувала ставитися до будівництва каналу в цілому негативно, проте дипломатичний тиск з боку Лондона на Стамбул і Каїр значно зменшився. Уряд Наполеона III в цей період всесторонньо сприяв Компанії каналу. Так, для забезпечення додаткового фінансування будівництва Лессепсу було дозволено організувати у Франції спеціальну лотерею, а також випустити додаткові акції (Виноградов, 1969, с. 148). Значною мірою, саме завдяки підтримці уряду 17 листопада 1869 р. відбулося відкриття нового водного шляху, який скоротив шлях з Європи в Індію на 2 тисячі кілометрів, а з Лондона в Кувейт на 10 тисяч кілометрів, все це негайно і різко вплинуло на світову торгівлю (Шарль-Ру, 1901, с. 212). Відкриття каналу також зіграло важливу роль у розширенні європейського впливу і колонізації Африки. Зовнішні борги примусили Ісмаїла-Пашу, наступника Саїд-Паши, продати частку каналу, що належала його країні, за 4 млрд фунтів стерлінгів Великій Британії в 1875 році, Франція все ще залишалася головним акціонером. Відкриття каналу можна розглядати як безумовний тріумф політики Версаля в Єгипті, що було досягнуто в небезпечній і тривалій боротьбі з найбільшим колоніальним гегемоном на Сході – Великобританії (Аль-Барави, Улейш, 1954, с. 205).

Період Третьої республіки у Франції (4 вересня 1870 – 10 липня 1940 рр.) в другій половині XIX століття характеризувався частковою міжнародною ізоляцією після Франкфуртського мирного договору (Манфред, 1952, с. 57), що дещо ускладнювало зовнішню політику французького уряду, зокрема й на Близькому Сході. Але, незважаючи на надзвичайно важке міжнародне становище Франції, у Версалі не залишали думки про зміцнення французького впливу на Ближньому Сході. Так, міністр іноземних справ Третьої

Республіки Жюль Фавр (1809-1980) в інструкціях Французької служби в Стамбулі, датованих 12 червня 1871 р., тобто через місяць після підписання Франкфуртського договору з Німеччиною, вказав, що роль Франції на Сході залишається незмінно важливою. При цьому Фавр також заявив, що в разі зміни міжнародних обговорень Франція має проявити ініціативу в ближньо-східних справах, а тому необхідно мати можливість для дипломатичних маневрів і бути готовими до активної ролі в майбутньому (Ададуров, 2002, с. 49). Таким чином, не розповсюджується можливість розширення сфери впливу в Туреччині, Єгипті, Сирії та Лівані. Проте інтереси Франції в цьому регіоні, зважаючи на вже завершений колоніальний поділ світу, все частіше стикалися з інтересами інших європейських держав, і в першу чергу з інтересами Великобританії. Зміцнення позиції Франції на Близькому Сході цілком могло стати причиною погіршення відносин з Великобританією. У цих умовах уряд Третьої Республіки продовжив пошук такого союзника, який підтримував інтереси Франції не тільки в Європі, але і на Сході. І на роль такого союзника, на думку керівників французької зовнішньої політики, краще всього підходила Росія, розпочався так званий «російський курс», що був основою зовнішньої політики Франції в першій половині 70-х рр. (Манфред, 1952, с. 174). Поряд з цим Франція не відмовилася від спроб налагодити дипломатичні відносини і з Великобританією. Зближення Франції та Англії в останній третині XIX століття було недовгим внаслідок чергового зіткнення інтересів двох країн на Близькому Сході, зокрема в Єгипті.

Тим часом до осені 1881 р. ситуація в Єгипті загострилася. Встановлення подвійного контролю Франції та Великобританії над Єгиптом створило умови для подальшого руйнування країни. Зрозуміло, що встановлення спільного англо-французького фінансового контролю над Єгиптом посилило фінансовий та політичний тиск над ним та викликало хвилю обурення як простого народу, так і правлячих кіл. На початку 1880-х років хедив (правитель Єгипту) втратив економічну владу та поступово втрачав й політичну. Важливим лозунгом опозиції був націоналістичний лозунг: «Єгипет для єгиптян», що став результатом діяльності іноземних банкірів, підприємців та дипломатів, які контролювали всю фінансову систему країни, та лобіюючих політичних діячів (Шарль-Ру, 1910, с. 198). 9 вересня 1881 р. повстання розпочалось з виступу офіцерів єгипетської армії під керівництвом полковника Арабі. Це була не перша спроба офіцерів протистояти режиму та іноземним інтервентам. Саме в єгипетській армії, реорганізованої ще Мухамадом-Алі за європейським зразком, з'явилася та частина вестернізованої інтелігенції, яка, ґрунтуючись на європейські ідеали, прагнула національної свободи і суверенітету та вимагала незалежності від Заходу (Боєв, 1964, с.189).

До вересня 1881 р. Арабі та його прихильників підтримувала значна частина населення. У цій ситуації хедив був вимушений піти на поступки офіцерам, зокрема сформувати новий кабінет міністрів, де найважливіші пости зайняли єгипетські патріоти, прихильники полковника Арабі, що не збирались миритися з європейським контролем, який практично повністю був ліквідований на початку 1882 р. Європу хвилювала можлива загроза блокади Суецького каналу, що стало б ударом не тільки по економічним інтересам західних держав, для яких Суец був одним із найважливіших торгових шляхів, але й загалом для світової торгівлі. Для Франції встановлення ворожого Заходу націоналістичного єгипетського режиму представляло собою не меншу загрозу, оскільки це могло мати негативні наслідки для Алжиру і Тунісу, де вже були французькі війська, а зміна влади в Єгипті могла стати прикладом до зміни уряду на націоналістичний і в цих країнах. Виступ полковника Арабі став значним випробуванням для французького уряду, тому французька дипломатія йде на зближення з англійцями для вирішення єгипетського питання. Французи пропонують спільну військову інтервенцію, проте англійці коливались – військова інтервенція вимагала серйозних коштів, не кажучи вже про те, що було зовсім незрозуміло, на який період часу варто вводити війська. Французька дипломатія викликала коливання англійців швидше як хід з метою замаскувати підготовку до одноосібної окупації. Проте самостійно ввести війська не наважувались, зважаючи на ряд міжнародних факторів. По-перше, об'єднання та посилення Німеччини, що вже мала значний вплив на міжнародну політику та теж вела переговори з Англією стосовно встановлення спільного контролю над Єгиптом й таким чином намагалась усунути Францію з регіону. По-друге, Єгипет залишався під номінальним володінням Туреччини, що теж у вказаний період активізувалась у зовнішній політиці та під гаслом оголошення джихаду європейцям намагалась об'єднати країни арабського світу під своїм керівництвом. У Парижу були всі підстави думати, що тепер турецький султан захоче скористатись ситуацією і перетворити номінальний контроль над Єгиптом в реальний. Зрозуміло, що встановлення його влади над Єгиптом було невигідно європейським державам як з економічної, так і стратегічної точки зору. Крім того, перехід однієї з найбільших арабських країн Африки під контроль Туреччини став би першим кроком на шляху до підйому панісламістського руху, що викликало б серйозні наслідки на всьому Близькому Сході. Керуючись подібними висновками, посол Франції в Лондоні П. Шалемель-

Лекур писав, що «держави будуть незадоволені й схвильовані, якщо завдання відновлення порядку в Єгипті буде взято Туреччиною» (Манфред, 1952, с. 147).

24 червня 1882 р. за ініціативою Франції була викликана конференція в Константинополі. За задумом англійців і французів, програмним документом конференції стала їх спільна нота від 11 лютого 1882 р., відповідно до якої Єгипет зобов'язаний виконувати свої численні міжнародні зобов'язання, у тому числі по відношенню до Франції та Великобританії. Таким чином, вони намагалися ще раз утвердити подвійний англо-французький контроль над Єгиптом шляхом дипломатії. На конференціях, що проходили в італійському посольстві, були представлені всі країни, що брали участь у вирішенні єгипетського боргу, а також Німеччина. Хоча представники держави зібралися в турецькій столиці, Порта відмовилася приймати участь у роботі конференцій, обґрунтовуючи свою позицію тим, що «Єгипет не тільки складова частина імперії, але її серце, частина найбільш важлива в очах мусульман» і якщо питання Єгипту вирішиться на конференціях, організованих Францією та Англією, то «це буде добрим прикладом для інших провінцій» і свідченням того, що «Європа бере в свої руки рішення питання, що стосується внутрішнього управління однієї з частин Турецької імперії» (Боєв, 1964, с. 202).

Проголошення сторони Італії в якості третьої держави для здійснення військового втручання в Єгипет було здійснено разом із Великобританією під тиском на Францію. Цілком очевидно, що англійці намагалися використати протиріччя двох держав у своїх інтересах. Можлива участь Італії в інтервенції була бажаною для Британії з двох причин: з одного боку, Італія виступала як своєрідний важіль у протистоянні з Францією в Північній Африці, з другої сторони, чим більше держав візьме участь в окупації, тим менш значущими стали б витрати Великобританії. Подібний розвиток подій явно не відповідало інтересам французького прем'єра Ке д'Орсе, уряд якого вважав, що в справи Єгипту мають право втручатися лише Англія та Франція (Бур'ян, 1994, с.134) .

Як і варто було очікувати, Константинопольська конференція не мала істотних результатів. У той же час ситуація в Єгипті прийняла небезпечний для європейських держав характер. Хедив був усунутий від влади і втік з Каїра в Олександрію, де пройшли не менш серйозні хвилювання, ніж у столиці. 29 липня 1882 р. палата депутатів Франції 417 голосами проти 75 відмовила уряду в проханні прийняти рішення, необхідне для здійснення втручання в Єгипет. Більша частина депутатів боялась, що, сконцентрувавши свої сили в Єгипті, Франція надасть можливість Німеччині напасти.

У підсумку Великобританія була вимушена діяти сама і 11 липня 1882 р. британські війська під керівництвом адмірала Сеймура бомбардували Александрію, використавши як привід будівництво фортифікаційних засобів загонами Арабі. Англійська армія, просуваючись вперед, 2 серпня окупувала район Суецького каналу. 13 вересня відбулося поразка в Телль-ель-Кебіре, де єгипетську армію було розгромлено, а через два дні англійці взяли Каїр і невдовзі вся країна виявилася під їх контролем (Виноградов, 1991, с.109). Такий розвиток подій частково відповідав і інтересам самої Франції, яка намагалась не допустити турецького втручання в Єгипет та як наслідок поширення панісламістського руху в Північній Африці. Оскільки об'єктивної можливості реалізувати військову інтервенцію у французів не було з огляду на побоювання агресивної зовнішньої політики Бісмарка, то завадити Туреччині руками англійців та уступкою їм Єгипту було більш безпечним рішенням. Для французької громадської думки відмова від єгипетської експедиції була обґрунтована в першу чергу бажанням сконцентрувати сили країни в Європі. Звичайно, Франція зовсім не збиралася йти з Єгипту: занадто серйозні були там інтереси французького капіталу.

У перші роки окупації англійці не надто успішно справлялися із задачами відновлення порядку в країні, аж до середини 1880-х років Єгипет перебував у важкій фінансовій кризі. Намагаючись знайти компроміс з Францією та іншими державами, англійці в 1884 р. запропонували провести в Лондоні конференцію з метою колективного врегулювання фінансових проблем Єгипту (Черкасов, 1983, с. 111).

Однак вона не принесла позитивних результатів, так як державам не вдалося досягти будь-яких певних домовленостей. На наступний рік У. Гладстон, прем'єр-міністр Великобританії, зробив ще одну спробу домовитися з Францією стосовно єгипетських фінансів. Цього разу англійці були готові до більш істотних уступок, і Лондонська конвенція 1885 р. була проведена з урахуванням деяких французьких вимог, згідно з якими підтверджувався і зміцнювався міжнародний контроль над єгипетськими фінансами, який надалі повинен була здійснювати Каса єгипетського боргу. Поточний борг не повинен був перевищити 1 млн. ф. ст. Весь дохід країни, за виплатою боргів і витрат адміністрації, розділився між Касою і єгипетським урядом (Суэцкий канал, 1957, с. 112). У цілому Франція була задоволена прийнятим рішенням, так як воно дозволило їй закріпити фінансовий контроль над Єгиптом. Ще однією перемогою Франції стало включення в Касу єгипетського

боргу Німеччини і Росії, що повністю відповідало французьким інтересам. Франція намагалася залучити зацікавлені держави до швидкого вирішення проблеми Єгипту з метою створити потужну опозицію британській державі на Нілі (Аль-Барави, Улейш, 1954, с. 278).

Важливою подією в історії єгипетського питання стало прийняття Конвенції щодо забезпечення вільного плавання по Суецькому каналу, яку 29 жовтня 1888 р. підписали Росія, Німеччина, Австро-Угорщина, Франція, Великобританія, Італія, Нідерланди, Іспанія та Туреччина (Боєв, 1964, с. 348).

Про те, що в 1880-і роки Франція була рішуче не налаштована на протистояння з англійцями в Єгипті, свідчить невисокий інтерес французького суспільства до цієї проблеми. Єгипетське питання в 1880-і роки займало громадську думку Франції набагато менше, ніж, наприклад, її експансія в Південно-Східній Азії або на Мадагаскар. Дві ці проблеми лежали в основі так званого колоніального підйому, який мав місце у Франції в середині 1880-х років. Він був пов'язаний з ім'ям міністра іноземних справ Ж. Феррі, що зумів відродити у французів бажання до експансії. Однак колоніальний поворот практично не вплинув на позицію Франції по єгипетському питанню. Британська окупація посилила англо-французьку конкуренцію в Єгипті, але бажання Парижу відгородити Єгипет від впливу з боку Порти були більшими, ніж конкуренція з британцями. Звичайно, навіть якщо б Франція побажала серйозно зрушити британське домінування в Єгипті, вона зіткнулась з тими ж перешкодами, що заважали їй самостійно провести військову інтервенцію у 1882 р. (Черкасов, 1983, с. 156).

У другій половині 1880-х років Франція все ще відчувала себе недостатньо впевненою, щоб здійснювати ефективну колоніальну політику. Напруженість у відносинах з Німеччиною не зникла: в 1880-і роки вона була сильною у французькому спілкуванні, як ніколи, свідченням чого стала чергова «військова тривога» 1887 р. Парижу слідувало діяти з обережністю на необхідність підтримки безпеки свого східного кордону в Європі (Антюхіна-Московченко, 1986, с. 187).

Серйозні зміни в становищі Франції намітилися на початку 1890-х років. Багато в чому вони були пов'язані з укладенням військово-політичного союзу між Францією і Росією в 1891-1893 рр., що був викликаний поступовим зближенням Англії з Троїстим союзом, а також погіршенням німецько-російських відносин. Підписання договору з Росією істотно посилювало позиції Франції на міжнародній арені, дозволяло перейти до активної колоніальної політики та стати одним з учасників боротьби за Верхній Ніл. В 1890 р. у відставку пішов канцлер Німеччини Бісмарк, і це теж сприяло активізації Франції на міжнародній арені, так як французька дипломатія мала страх не стільки перед Німеччиною, скільки перед фігурою самого Бісмарка, чия політика завжди була спрямована проти Франції. Змінилися настрої і всередині країни. Найбільшим впливом у парламенті користувалася «колоніальна група» депутатів, які пропагували експансіонізм і створення великої колоніальної імперії.

Істотне загострення в англо-французьких відносинах сталось в 1893 р. у зв'язку з міністерською кризою в Єгипті. Безпосереднім результатом кризи стало збільшення британського військового контингенту в Єгипті. Це викликало протести з Парижа, де з упевненістю стали говорити про те, що Британія не збирається виконати свої обіцянки по евакуації військового контингенту. Поступове наростання напруженості у відносинах двох держав вийшло в підсумку Фашодської кризи 1898 р.

Висновки. Події другої половини XIX ст. показують, що єгипетське питання займало істотне місце в північно-африканській політиці Франції. Однак її стримана позиція в 1880-і роки була обґрунтована важливими факторами, а саме – необхідністю забезпечення безпеки своєї колоніальної імперії, певною боязню поширення панісламістських ідей, а також із прагнень власної континентальної безпеки. Установлення британського домінування в Єгипті в 1880-і роки в якійсь мірі відповідало французьким інтересам.

Також варто відзначити, що вирішення єгипетського питання у Франції значною мірою залежало від характеру взаємовідносини цієї країни з іншими європейськими державами – Великобританією, Росією, Німеччиною. Крім того, фактором, що суттєво впливав на рівень і характер активності дипломатії в долині Нілу, була ситуація всередині самої Франції і, відповідно, непослідовність політичного курсу щодо Єгипту. Зовнішні та внутрішні фактори врешті призвели Францію до поразки в боротьбі за переважання в долині Нілу.

Джерела та література:

Ададуров, В. (2002) Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). Львів: Видавництво УКУ, 412 с.

Аль-Барави, Р., Улейш, М.Х. (1954) Экономическое развитие Египта в новое время. М., 300 с.

Антюхина-Московченко, В.И. (1986) Третья республика во Франции:1870-1918. М., 486 с.

Боєв, Ю.А. (1964) Близький Схід у зовнішній політиці Франції (1898-1914 рр.). Нариси дипломатичної боротьби Франції за Близький Схід. Київ, 480 с.
Бур'ян, М.С. (1994) Єгипет у зовнішній та колоніальній Великобританії. Луганськ, 168 с.
Виноградов, К.Б. (1969) Фердинанд Лессепс та будівництво Суецького каналу. *Питання історії.* №11. С. 139-154.
Виноградов, К.Б. (1991) Світова політика 60-80-х років. XIX століття. Події та люди. Л., 168 с.
Георгієв, Е.Г. (1988) Африканская политика Франции. М., 269 с.
Манфред, А.З. (1952) Внешняя политика Франции 1871-1891 г. М., 592 с.
Новая история в документах и материалах. (1934). М. Т.1. С. 97-113.
Петрова, І.Л. (1975) Система монополій у зовнішній торгівлі Єгипту при Мухаммеді Алі. *Економічний розвиток країн Близького та Середнього Сходу*. С. 83-95.
Суэцкий канал (1957). Суэцкий канал. Сборник документов. М., 180 с.
Черкасов, П.П. (1983) Судьба империи: очерк колониальной экспансии Франции XVI-XX ст. М., 184 с.
Шарль-Ру, Ж. (1901) Суецький перешийок та Суецький канал. Історія та сучасність. Париж. URL: https://books.google.com.ua/books/about/L_isthme_et_le_canal_de_Suez.html?id=_jCKosCWyjMC&redir_esc=y
Шарль-Ру, Ж. (1910) Оповіді про експедицію в Єгипет. Париж, 352 с. URL: https://ia801305.us.archive.org/33/items/lesoriginesdelex00charuoft/lesoriginesdelex00charuoft.pdf

References:

Adadurov, V. (2002) Istoriia Frantsii. Korolivska derzhava ta stvorennia natsii (vid pochatkiv do kintsia XVIII stolittia). [History of France. The royal state and the creation of the nation (from the beginning to the end of the 18th century)]Lviv: Vydavnytstvo UKU, 412 s. [in Ukraine].
Al-Baravi, R., Uleish, M.Kh. (1954) Ekonomicheskoe razvitie Egipta v novoe vremia. [Economic development of Egypt in modern times] M., 300 s. [In Russian].
Antiukhina-Moskovchenko, V. I. (1986) Tretia respublika v Frantsii 1870-1918 [The Third Republic in France:1870–1918]. M. 486 s. [In Russian].
Boiev, Yu.A. (1964) Blyzkyi Skhid u zovnishnii polityts Frantsii (1898-1914 rr.). Narysy dyplomatychnoi borotby Frantsii za Blyzkyi Skhid. [The Middle East in French Foreign Policy (1898-1914). Essays on France's diplomatic struggle for the Middle East] Kyiv, 480 s. [in Ukraine].
Burian, M.S. (1994) Yehypet u zovnishnii ta kolonialnii Velykobrytanii [Egypt in external and colonial Britain.] Luhansk, 168 s. [in Ukraine].
Cherkasov, P. P. (1983) Sudba imperii ocherk kolonialnoi ekspansii Frantsii XVI-XX st. [The Fate of an Empire: An Essay on the Colonial Expansion of France in the 16th-20th Centuries] M 184 s. [In Russian].
Georgiv, E. G. (1988) Afrikanskaia politika Frantsii [France's African Policy]. M., 269 s. [In Russian].
Manfred, A. Z. (1952) Vneshniaia politika Frantsii 1871-1891 g.[Foreign Policy of France 1871-1891] M., 592 s. [In Russian].
Novaia istoriia v dokumentakh i materialakh (1934) [New history in documents and materials.] M. T.1. S. 97-113. [In Russian].
Petrova, I.L. (1975) Systema monopolii u zovnishnii torhivli Yehyptu pry Mukhammedi Ali [system of monopolies in Egypt's foreign trade under Muhammad Ali]. *Ekonomichnyi rozvytok krain Blyzkoho ta Serednoho Skhodu*. S. 83-95. [in Ukraine].
Sharl-Ru, Zh. (1901) Suetskyi pereshyiok ta Suetskyi kanal. Istoriia ta suchasnist. [The Isthmus of Suez and the Suez Canal. History and present.]. Paryzh. URL: https://books.google.com.ua/books/about/L_isthme_et_le_canal_de_Suez.html?id=_jCKosCWyjMC&redir_esc=y [in Ukraine].
Sharl-Ru, Zh. (1910) Opovidi pro ekspedytsiiu v Yehypet. Paryzh [Tales of an Expedition to Egypt. Paris]. URL: https://ia801305.us.archive.org/33/items/lesoriginesdelex00charuoft/lesoriginesdelex00charuoft.pdf [in Ukraine].
Suetskii kanal (1957). Suetskii kanal. Sbornik dokumentov [Suez Canal. Collection of documents]. M., 180 p. [In Russian].
Vynohradov, K.B. (1969) Ferdynand Lesseps ta budivnytstvo Suetskoho kanalu [Ferdinand de Lesseps and the construction of the Suez Canal]. *Pytannia istorii.* №11. S. 139-154. [in Ukraine].
Vynohradov, K.B. (1991) Svitova polityka 60-80-kh rokiv. XIX stolittia. Podii ta liudy. [World politics of the 60s-80s. 19th century. Events and people.] L., 168 s. [in Ukraine].

Надійшла до редакції / Received: 11.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2025

УДК 930.85(438):323.2«1945/1956»
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-112-119

Historical narrative as a means of propaganda in the formation of politics of memory and memorialization in Silesia (1945–1956).

Vsevolod S. Serhiienko
H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University
Postgraduate Student (Ukraine)
e-mail: vsserhiienko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1997-8679

Abstract.

The purpose of the article *is to investigate the formation of the content and ways of spreading the new historical narrative as a means of propaganda by the communist regime in Poland as one of the effective factors of repolonization in the lands of Silesia during 1945–1956.* ***The methodology of the research*** *is determined by its purpose and objectives. The key methodological principles used in the study are the principles of critical analysis of sources, historicism, objectivity, and a systematic approach. The application of these principles makes it possible to examine the objective grounds, ideological objectives, principles of content formation, and methods of dissemination of historical propaganda among the population of Silesia during the period under study. In addition to the general scientific methods of analysis and synthesis, the author used historical, chronological and historical genetic methods to study the process of formation and development of historical propaganda as one of the important factors of repolonization of Silesia in 1945-1956..* ***Scientific novelty*** *of the work lies in the fact that, based on the analysis of the source material, in particular, publications in the mass media published in Silesia during 1945–1956, the formation of the content of a new historical narrative for the region in particular and Poland as a whole was traced, in which the new ethnic and socio-political status of Silesia was substantiated. It has been defined that this narrative was a significant propaganda factor and was part of a set of measures for the repolonization of Silesia in the specified period.* ***Conclusions.*** *In the processes of repolonization of Silesia, propaganda was an important factor, one of the key means of which was the formation of a new historical narrative. The main content components of this narrative were statements about the historical roots of the Polish population in the lands of Silesia, the violent nature of the Germanization of the region, the progressive role of the Communist Party and the USSR in returning these lands to Poland. This narrative was formed in two stages, of which the first (1945–1948) was distinguished by a more scientific nature and aimed at substantiating the historical roots of the Polish ethnic element in the region. In the second stage (1949–1956), internal political changes led to an increase in the content of historical propaganda of communist ideology, which largely displaced the content of national history. Based on this narrative during 1945–1956, a local variant of historical memory was formed on the territory of Silesia, combining elements of ethnic history and communist ideology.*

Keywords: *Silesia, repolonization, historical narrative, historical memory, "returned lands", "people's democracy", ideology, culture, propaganda, mass media.*

Історичний наратив як засіб пропаганди у формуванні політики пам’яті та меморіалізації Сілезії (1945–1956 рр.).

Всеволод Сергієнко
Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди
аспірант (Україна)
e-mail: vsserhiienko@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-1997-8679

Анотація.

Метою статті *є дослідити формування змісту та способів поширення нового історичного наративу як засобу пропаганди комуністичним режимом Польщі та як одного з дієвих факторів реполонізації на землях Сілезії протягом 1945–1956 років.* ***Методологія дослідження*** *визначена його метою і завданнями. Ключовими методологічними принципами, застосованими в дослідженні, є принципи критичного аналізу джерел, історизму, об’єктивності, системного підходу. Застосування вказаних принципів дає можливість дослідити об’єктивні підстави, ідеологічні завдання, принципи формування змісту та способи поширення історичної пропаганди серед населення Сілезії протягом досліджуваного періоду.*

Окрім загальнонаукових методів аналізу та синтезу, застосовані історико-хронологічний та історико-генетичний методи, за допомогою яких було досліджено процес становлення і розвитку історичної пропаганди як одного з вагомих факторів реполонізації Сілезії в 1945–1956 рр. ***Наукова новизна*** *роботи полягає у тому, що на основі аналізу джерельного матеріалу, зокрема публікацій в ЗМІ, що виходили в Сілезії протягом 1945–1956 рр., простежено формування змісту нового для регіону зокрема та Польщі в цілому історичного наративу, в якому обґрунтовувався новий етнічний та суспільно-політичний статус Сілезії. Встановлено, що цей наратив являв собою вагомий фактор пропаганди і виступав частиною комплексу заходів із реполонізації Сілезії вказаного періоду.* ***Висновки.*** *В процесах реполонізації Сілезії вагомим фактором була пропаганда, одним із ключових засобів якої було формування нового історичного наративу. Головними змістовими компонентами цього наративу були твердження про історичну закоріненість польського населення на землях Сілезії, насильницький характер германізації регіону, прогресивну роль комуністичної партії та СРСР в поверненні цих земель до складу Польщі. Цей наратив формувався в два етапи, із яких перший (1945–1948) відрізнявся більш науковим характером і метою та мав обґрунтування історичної закоріненості польського етнічного елементу в регіоні. На другому етапі (1949–1956) внутрішні політичні зміни призвели до посилення в змісті історичної пропаганди комуністичної ідеології, яка значною мірою витіснила зміст національної історії. На основі вказаного наративу протягом 1945–1956 рр. на теренах Сілезії було сформовано локальний варіант історичної пам'яті, де поєднувались елементи етнічної історії та комуністичної ідеології.*

Ключові слова: *Сілезія, реполонізація, історичний наратив, історична пам'ять, «повернені землі», «народна демократія», ідеологія, культура, пропаганда, засоби масової інформації.*

Постановка проблеми. Згідно умов Потсдамського договору, землі Верхньої та Нижньої Сілезії було включено до складу Польщі. Перед польським урядом постала проблема реінтеграції цих територій. Водночас необхідно було відновити зруйновану війною економіку, інтегрувати ці землі в господарський комплекс Польської держави, докорінно змінити принципи суспільно-політичного ладу на землях Сілезії та сформувати у населення нову політичну ідентичність. В контексті формування нової політичної ідентичності суттєвого значення для польського уряду набувало поширення польського культурного та історичного наративу на «повернених землях», в тому числі в Сілезії. В суспільстві багатьма засобами, в тому числі через пропаганду наполегливо поширювалось переконання про переважання в населенні регіону польського етнічного елементу, починаючи з раннього середньовіччя. Вирішення цього завдання було одним із компонентів державної політики пам'яті як інструменту реполонізації Сілезії. Історична пропаганда тісно пов'язана з технологіями її розповсюдження, серед яких у вказаний час найбільш впливовими були друковані засоби масової інформації, масові види мистецтва та монументальна пропаганда. Тому продуктивним видається розглянути зміст і форми поширення історичного наративу як засобу пропаганди на теренах Нижньої та Верхньої Сілезії протягом 1945–1956 рр. як одного з найбільш дієвих засобів реполонізації.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Джерельною базою дослідження є публікації історичної тематики науково-популярного та культурно-просвітницького характеру, вміщені в засобах масової інформації, що видавались переважно на території Сілезії протягом 1945–1956 рр., зокрема в газетах і журналах: «Naprzód Dolnośląski», «Górnoślązak», «ŚLĄSK», «Odra», «Sobotka», «Trybunę Dolnośląską», «Pionier», «Słowo Polskie», «Gazeta Robotnicza».

Питання розвитку культури в контексті процесів реполонізації Сілезії протягом 1945–1956 рр. неодноразово досліджувалось науковцями. Зокрема, в праці М. Чаплинського значну увагу приділено питанню культурних змін в краї у відповідний період (Czubiński, 2001). В дослідженні К. Козловського висвітлюється загальний процес встановлення польської влади на нових землях, в тому числі деяку увагу приділено і питанням культури й освіти (Kozłowski, 1994). Докладно проаналізовано політичні і частково культурні процеси 1945–1956 рр. в Сілезії в праці Г. Мордавського (Mordawski, 2015). Культурно-просвітницьку роботу в регіоні у відповідний період висвітлено в статті М. Малік (Malik, 2023). Статтю Р. Клементовського (Klementowski, 2018) присвячено проблематиці заходів комуністичної влади формування нової історичної пам'яті на землях Сілезії у відповідний період. Окремі проблеми розвитку культури, науки та освіти в регіоні в період реполонізації розглядаються в працях П. Сарни (Sarna, 2019), М. Качмарека та Д. Мінти-Творзовської (Kaczmarek, Minta-Tworzowska, 2012) та інших дослідників. Проте окремо питання формування та поширення нового історичного наративу в контексті пропаганди й формування нової історичної пам'яті на землях Сілезії в контексті процесів реполонізації не розглядалося, чим і визначається наукова новизна даної статті.

Мета статті – дослідити формування змісту та способів поширення нового історичного наративу як засобу пропаганди комуністичним режимом Польщі як одного з дієвих факторів реполонізації та на землях Сілезії протягом 1945–1956 років.

Виклад основного матеріалу. Майже одразу після завершення Другої світової війни для інтеграції отриманих Польщею земель, в тому числі і Сілезії, було створено спеціальне Міністерство відновлених територій, яке очолив віце-прем'єр міністр Владислав Гомулка. Нова установа потребувала значної кількості кадрів, і серед її працівників були не лише польські комуністи, але й колишні соціал-демократи (Czubiński, 2001). Завданнями цього міністерства було координування процесу заселення територій, а також різноманітні заходи щодо формування нових принципів соціально-політичного та економічного життя на «повернених землях». Питаннями планування та наукового аналізу процесів розселення етнічних поляків з інших регіонів Польщі в Сілезії займались Управління досліджень розселення та переселення і Наукова рада з питань повернутих територій. До компетенції цих органів входило, з-поміж іншого, розвиток шкільництва, професійної й вищої освіти, а також забезпечення необхідного для комуністичної влади ідеологічного клімату цих земель.

Щодо ідеологічної ситуації, то для комуністичної влади, особливо в умовах партійної боротьби в перші повоєнні роки, дуже важливим було обґрунтувати примусове виселення з Сілезії німецького населення та закріпити в свідомості мешканців краю, як автохтонів, так і новоприбулих, переконання в «споконвічній польськості повернутих земель» (Klementowski, 2018). Поєднуючи ідеологічні кліше із певними об'єктивними історичними фактами, комуністична влада формувала певний зміст історичної пропаганди, стверджуючи, що Сілезія – це давні польські землі, які в минулому були окуповані німецькими мілітаристами та імперіалістами, а нині повернуті на Батьківщину, що є «історично справедливим». Саме таким був головний зміст історичної пропаганди, яка наполегливо і послідовно проводилась на землях Сілезії, починаючи з 1945 р. Розробка цього змісту та його поширення в маси були поділені на кілька конкретних завдань. Спочатку зусиллями науковців формувались теоретичні концепції та історичні наративи відповідного змісту. Археологи, історики, етнологи доводили, що ці землі були історично польськими. До цієї роботи активно долучали краєзнавців-аматорів, любителів історії із нечисленної місцевої інтелігенції. На наступному етапі за допомогою друкованих засобів масової інформації, художньої літератури та мистецтва ці уявлення активно поширювались серед населення (Czubiński, 2001; Malik, 2023).

Із науковців, які повинні були сформувати теоретичні підстави для історичної пропаганди в контексті реполонізації Сілезії, варто відзначити археолога Ю. Костржевського, який ще у міжвоєнний період заснував Познанську школу археології на принципах «оборонного націоналізму», коли питання етнічної належності тих або інших археологічних культур ставали об'єктом політичних дискусій (Kaczmarek, Minta-Tworzowska, 2012). Досліджена Ю. Костржевським сілезько-великопольська культура курганів була ним віднесена до кола незаперечно слов'янської лужицької культури, що розцінювалось як вагомий аргумент на користь історичної польськості Сілезії. Багато зробив для формування історичного наративу польської Сілезії видатний історик К. Тименицький в своїй праці «Ziemie polskie w starożytności» (1951). На чолі історичних досліджень з історії Сілезії були Західний інститут в Познані, очолений З. Войцеховським, відомим істориком держави і права, та Сілезький інститут в Катовіце (Czubiński, 2001).

Сформовані в наукових колах теоретичні концепції мали насамперед практичне завдання – стати підґрунтям для пропаганди. Це завдання реалізовувалось планомірно, і своєрідним засобом проведення наукових концепцій в маси стали друковані засоби масової інформації науково-популярного та культурно-просвітницького характеру. Протягом 1945–1948 рр. головну роль у виданні і поширенні таких видань відігравало видавництво Spółdzielnię Wydawniczą «Czytelnik» (Możdzyński, 2023). Серед численних часописів, які популяризували історичні знання в контексті пропаганди, спрямованої на поширення історичного наративу «споконвічної польськості Сілезії», можна відзначити, зокрема, громадсько-культурний часопис «Odra», в якому публікувались матеріали стосовно Нижньої Сілезії. П. Сарна обґрунтовано стверджує, що саме «Одра» подавала найповнішу та системну інформацію про відновлені території, а не центральні ЗМІ (Sarna, 2019, с. 29).

Так, вже в 1947 р. у редакційній статті «Wśród czasopism» (Огляд журналів) піддано критиці науково-популярний журнал «ŚLĄSK» (Сілезія) за переважання розважального компоненту і недостатню науковість матеріалів, підкреслюється важливість популяризації історичних знань для масової культурно-просвітницької роботи. При цьому зміст цих історичних знань має бути ідеологічно вірним. Засуджуються як «неактуальні» і «суспільно шкідливі» історичні розвідки і публікації матеріалів, які висвітлюють історії Нижньої Сілезії в контексті польсько-німецьких зв'язків, недостатньо підкреслюють польський характер регіону. Від редакторів журналу вимагається більше уваги звертати на автохтонність поляків для Нижньої

Сілезії. Зокрема, схвалюється публікація Е. Козіковського «Про автохтонів Нижньої Сілезії», в якій доводиться, що польське населення історично переважало в регіоні, проте німецькі землевласники намагались асимілювати етнічних поляків, через що багато хто з польського населення є суттєво германізованими (Wśród czasopism, 1947). Тут же наголошується на важливості пропаганди історично польського характеру Сілезії через топоніміку – вулиці мусять носити імена видатних діячів польської культури або учасників боротьби за визволення Польщі.

Під пильним ідеологічним контролем з боку уряду Польщі було і мистецтво та література. Вимоги до літераторів в перші роки реполонізації Сілезії навіть дещо нагадують синхронну в часі ідеологічну кампанію «ждановщини» в СРСР. Зокрема, органи державної влади вже в 1947–1948 рр. почали критикувати літераторів та митців Сілезії за те, що вони замало «випускають літературної продукції», в якій би висвітлювалось польське національне за змістом соціалістичне за формою життя на віднайдених землях. В часописі «Odra» за 1948 р. один із місцевих активістів культури Р. Гєровський мусить давати відповідь на цю критику і стверджує, що письменник не може писати на замовлення, вказує на тривалу германізацію земель Сілезії, яка призупинила нормальний літературний процес і обіцяє, що молодь польська з літературними талантами на землях Нижньої Сілезії ще заявить про себе. Водночас постійно підкреслюється, що література є могутнім засобом пропаганди і письменники зобов'язані писати про сучасні процеси відновлення польського життя і культури в регіоні (Gierowski, 1948). Для забезпечення цього завдання, повідомляла «Trybunę Dolnośląską» в 1947 р., було створено спеціальний Відділ профспілки письменників Нижньої Сілезії. В іншому числі цього ж часопису доводиться, що Сілезія мала власну польську літературну традицію, починаючи від усної народної поетичної творчості часів середньовіччя, яка в XIX ст. була вже оформлена як повноцінна частина польського літературного процесу (Lewañski, 1947).

Важливо відзначити, що історичні матеріали в науково-популярній пресі повинні були не лише формувати у читачів певний варіант історичної пам'яті та місцевої ідентичності, завдання ставилось ширше. Ще з перших років реполонізації «відновлені землі» розцінювались центральною владою Польщі як територія, де «історія всіх польських земель зливається в одну історію одного народу» (Gotkiewicz, 1947). Польські поселенці приносять в Сілезію свої пісні і звичаї, історію покинутих місцевостей та історію своїх родин. Завдяки цьому формується нова історична спільність, польська за своїм національним характером і соціалістична за ідеологією.

В контексті формування політики пам'яті як інструменту реполонізації Сілезії важливим завданням історичної пропаганди було формування національного пантеону героїв та визначних діячів. Часто в якості представників польської історії Сілезії героїзувались діячі, які мали до цього регіону дуже далеке відношення. Головними персонажами, які прославлялись на сторінках, зокрема, часопису «Odra» були Т. Костюшко, Ф. Шопен, Ю. Вибіцький, Ю. У. Нємцевич, С. Конарський, як загальнонаціональні герої висвітлювались В. Корфантий, Ю. Ломпа, П. Мусьол (Sarna, 2019, с. 117).

Звичайно, згаданий часопис не був єдиним, в якому поширювались історичні наративи з метою формування нової етнічної ідентичності та ідеологічного контролю на землях Сілезії. Важливу роль відіграли також часописи «ŚLĄSK», «Sobotka» та інші. Зокрема, журнал «Sobotka» мав значно більш чіткий історичний напрям, оскільки був органом Вроцлавського товариства шанувальників історії. Тому на сторінках цього журналу значно більше було дійсно об'єктивних історичних матеріалів, ніж прямої пропаганди, принаймні до посилення партійної цензури після 1948 р. Проте сама тематика і тон статей в цілому відповідали тим завданням, які були поставлені перед місцевою інтелігенцією партійним керівництвом. Наприклад, вже у 1948 р. бачимо в часописі розвідку Й. Гєровського «Polskość Śląska w początkach XIX wieku w świetle nieznanej ankiety kościelnej z 1814 r.». На основі мови, яка вживалась у церковному діловодстві, автор доводить переважно польську етнічну приналежність парафіян на початку XIX ст. (Gierowski, 1948). В іншій праці у цьому ж часописі робиться спроба довести, що Сілезія в XV столітті мала переважно польське населення, проте опинилася в особливо несприятливих історичних умовах, в контексті польсько-німецької боротьби. Оскільки Сілезія мала королем Сигізмунда Люксембурзького, якому сілезькі князі та лицарі були зобов'язані присягою феодальної вірності, то в середовищі знаті почався процес германізації, який посилювався активною імміграцією німецького етнічного елементу (Maleczyńska, 1946). Фактично в цій розвідці обґрунтовується історичний наратив про історичну польськість земель Сілезії та насильницький характер їхньої германізації.

В контексті нового історичного наративу, пропагованого комуністичною владою Польщі, необхідно було висвітлити історію регіону як етнічно польську та підкреслити позитивне значення класової боротьби. Тому всіляко схвалювалось, коли в матеріалах історичної тематики німецьке населення зображалось як експлуататори, а польське – як експлуатовані народні маси. Наприклад, саме такий зміст має розвідка в журналі «Sobotka» К. Малечинського «Polskość na cmentarzach wrocławskich» (Maleczyński, 1946).

Отже, протягом 1945–1949 рр. новий історичний наратив, який використовувався комуністичною владою Польщі як засіб пропаганди та творення політики історичної пам'яті в процесі реполонізації Сілезії, був в цілому сформований. Його головними компонентами були твердження про споконвічну польськість цього регіону, насильницький характер германізації Сілезії, тривалу героїчну боротьбу поляків за національне визволення та возз'єднання з історичною батьківщиною, глорифікація героїв цієї боротьби та місцевих діячів польської культури.

Наступною ланкою в справі поширення вказаного історичного наративу була масова пропаганда через друковані засоби масової інформації, кінофільми та радіопередачі, пам'ятники та масові заходи. Вже з 1945 р. в засобах масової інформації на теренах Сілезії постійно підкреслюється важливість поширення польської культури в краї, в тому числі й історичної пам'яті, і вимагається в процесі переселення сюди польського населення дбати про те, щоб тут був присутній «елемент, який міг би відіграти творчу та позитивну роль у розбудові економічного та культурного життя» (з газети «Naprzod Dolnośląski»). Важливість широкої культурно-просвітницької діяльності засобами польської книги, преси, бібліотечної та клубної роботи постійно підкреслювались на сторінках газети «Pionier» (Malik, 2023). Щодо більш конкретних завдань поширення історичних знань з метою пропаганди, то в масовій пресі частіше публікувались невеликі за обсягом матеріали про видатних історичних та культурних діячів, ювілейні і пам'ятні дати тощо. Також часто висвітлювались фольклорні та етнографічні особливості польського населення Сілезії, історія окремих міст або місцевостей в коротких повідомленнях. Незважаючи на фрагментарний характер цих публікацій, вони також виконували важливу роль, формуючи і підтримуючи необхідний для польської влади варіант історичної пам'яті. Окрім названих вже засобів масової інформації, певна частина матеріалів історичної тематики публікувалась також в газетах «Słowo Polskie» «Trybunę Dolnośląską», «Gazeta Robotnicza» та ін.

Своєрідним підсумком первинних процесів реполонізації Сілезії, в системі яких власне розгорталась розробка і популяризація нового історичного наративу як засобу пропаганди стала Влітку 1948 р. з ініціативи уряду у Вроцлаві було організовано Виставку відновлених територій, яка мала показати їхні історичні зв'язки з Польщею, процеси переселення та розвиток регіону у 1945–1948 рр. Цю виставку вже відкривав новий прем'єр-міністр Я. Циранкевич, В. Гомулка був звинувачений у правонаціоналістичному ухилі та усунутий від влади, а згодом у 1951 р. заарештований (Czubiński, 2001). Ці події були своєрідною фіксацією вже сформованого в суспільстві нового історичного наративу, а водночас і певною межею, після якої зміст цього наративу почав суттєво змінюватись. У вже згаданому часописі «Odra» це було чітко сформульовано: «Відтепер ми можемо формувати свої думки про Польщу відповідно до цього гігантського і вражаючого підсумку, яким є виставка, де, незважаючи на лаконічність, не було забуто про жодний важливий прояв польського життя на відновлених територіях, було відображено в яскравому баченні історичний розвиток наших західних земель». І далі там же: «Національна пам'ять – це творча пам'ять. Візуальне мистецтво виставки неодноразово підтверджує цю істину. Усі наші дії базуються на історичному усвідомленні, на факті перебування на цих землях протягом століть» (Odra, 1948). Розпочинаючи з 1948 р., частиною нового історичного наративу стає сам процес приєднання Сілезії до Польщі та реполонізації. Переселення, розбудова економіки і культури стають предметом історичного висвітлення та глорифікації. Водночас результати утвердження комуністів при владі в Польщі та посилення ідеологічного тиску, згортання всіх залишків демократії та свободи слова, які ще були у повоєнній Польщі, призводять до посилення в змісті нового наративу історичної пам'яті уславлення комуністичної ідеї, Червоної Армії, СРСР як союзника тощо.

Вже в 1950 р. Міністерство відновлених земель було розпущено, оскільки відновлені території вже об'єдналися з Польщею. Діяльність Західного інституту та багатьох регіональних наукових товариств була різко обмежена, а відновлені території почали називати Західними і Північними територіями (Czubiński, 2001). Відтепер значно активніше визволення Сілезії Червоною Армією висвітлюється як запорука тривалого і успішного розвитку польської культури в регіоні в майбутньому. «У цьому майбутньому ми бачимо повну реалізацію всіх соціалістичних постулатів польської культури в Сілезії, а також соціалістичних форм загального розвитку життя і праці. У цьому майбутньому культурний світ Сілезії хоче бачити себе фактором, повністю пов'язаним з інтересами робітничого класу, існуючим завдяки йому і для нього, становлячи серйозний акцент у національному розвитку культури» (Nahorayska, 1950). Власне історичні дослідження відтепер стають більш спеціальними і концентруються на окремих аспектах в межах, дозволених ідеологією.

Історичний наратив з кінця 1940-х років повністю стає фактором пропаганди. Використовуючи такі інструменти впливу, як освіта, ЗМІ, монументальна пропаганда, певною мірою спираючись на соціальний запит, оскільки наявність попередньої німецької історії

сприймалась як потенційна загроза втрати цих земель, комуністична влада активно почала вбудовувати в історичний наратив комуністичних діячів та вичищати з нього тих персонажів і події, які не відповідали комуністичній ідеології. Наприкінці 1940-х років комуністична влада починає розбудовувати систему монументальної пропаганди для вшанування пам'яті солдат, офіцерів та особливо працівників органів безпеки, які загинули під час виселення німецького населення з Сілезії. Ці люди називаються захисниками безпеки, суспільного ладу, народної демократії тощо. Натомість їхні опоненти трактуються як бандити і зрадники (Klementowski, 2018). В центрі історичного наративу протягом 1949–1956 рр. були переважно комуністична партія та її діячі, а також класова боротьба.

Висновки. На основі сказаного вище можна сформулювати певні висновки. Можна стверджувати, що в процесах реполонізації Сілезії вагомим фактором була пропаганда, одним із ключових засобів якої було формування нового історичного наративу. Головними структурними компонентами цього наративу були твердження про історичну закоріненість польського населення на землях Сілезії, насильницький характер германізації регіону, прогресивну роль комуністичної партії та СРСР в поверненні цих земель до складу Польщі. Можна стверджувати, що саме такий наратив було покладено в основу формування нової історичної пам'яті населення Сілезії. Було простежено механізм формування вказаного наративу та його етапи. Так, на першому етапі (1945–1948) створювались наукові інституції, де відбувались історичні дослідження, що мали метою обґрунтування історичної закоріненості польського етнічного елементу в регіоні. Ці дослідження певною мірою спирались на об'єктивні історичні факти. Одночасно було сформовано систему засобів масової інформації, які поширювали ці відомості серед місцевої інтелігенції та залучали освічену частину суспільства до зацікавлення польською історією в бажаному для влади контексті. Крім того, на цьому етапі було розгорнуто широку пропаганду вказаного історичного наративу через масові ЗМІ та культурно-масову роботу.

Варто відзначити суттєві зміни в змісті історичного наративу і посилення саме пропагандистського компоненту державної політики історичної пам'яті на другому етапі реполонізації Сілезії, в 1949–1956 рр. Внутрішні політичні зміни в Польщі призвели до посилення в змісті історичної пропаганди комуністичної ідеології, яка значною мірою витіснила зміст національної історії. В результаті зазнали змін і форми популяризації історичних знань в масах, які стали значно простішими і однотипними.

В цілому можна стверджувати, що протягом 1945–1956 рр. на теренах Сілезії було сформовано локальний варіант історичної пам'яті, де поєднувались елементи етнічної історії та комуністичної ідеології. Як протягом аналізованого періоду, так і в наступні десятиліття ця історична пам'ять була важливою складовою культурного розвитку Сілезії та Польщі в цілому.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження, авторства та/або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Czubiński, A. (2001). Ziemie odzyskane w powojennej Polsce (1944-1990). *Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914-1998. T. 2. Polska Ludowa (1945-1989). Cz. 1, Zbiór studiów,* 379-400.

Gierowski, J. A. (1948). Polskość Śląska w począt kach XIX wieku w świetle nieznanej ankiety kościelnej z 1814 r. *Sobotka, III, Pr.II,* 409-446. https://sbc.org.pl/publication/686484

Gotkiewicz, M. (1947). Nowa Pojana pod Sobótka. *Odra, 1947, 39(96),* 1. https://sbc.org.pl/publication/592423

Hierowski, Z. (1948). Niecierpliwym pod rozwagę. *Odra, 29 (138),* 2. https://sbc.org.pl/publication/593540

Kaczmarek, M., Minta-Tworzowska, D. (2012). The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology. Several reflections on the illuminations and shadows of prehistory studies in respect to the Bronze and Early Iron Ages. *Folia Praehistorica Posnaniensia. Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza W Poznaniu Instytut Prahistorii, XVI,* 25-40.

Klementowski, R. (2018). „...szli wszędzie, dokąd ich partia posłała...". „Odzyskiwanie" Ziem Zachodnich w kontekście polityki pamięci historycznej władz po 1945 roku „Ziemie Odzyskane". *W poszukiwaniu nowych narracji.* Poznan: Instytut Historii. 279-304.

Kozłowski, K. (1994). *Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim (1945-1955)*. Warszawa-Szczecin, 1994, 412 p.

Lewañski, J. (1947). Na mapie regionalizmów. *Odra, 1947, 39(96),* С. 2. https://sbc.org.pl/publication/592423

Maleczyńska, E. (1946). Udział Śląska w zmaganiach polsko-niemieckich pierwszej połowy XV w. *Sobotka, PR.I,* 24-44. https://sbc.org.pl/publication/686447

Maleczyński, K. (1946) Polskość na cmentarzach wrocławskich. *Sobotka. PR.I,* 73-80. https://sbc.org.pl/publication/686447

Malik, M. (2023). Działania oświatowo-kulturalne w zakładach pracy na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950. *Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu, 2. 16-24*. DOI: 10.15804/CCNiW.2023.02.02.

Mordawski, H. (2015). *Ziemie Odzyskane 1945–1956.* Katowice: Wydawnictwo Poligraf, 624 p.

Możdzyński, B. (2023). Kultura ze spółdzielni. Jak menadżer z branży paliwowej uratował zasłużone wydawnictwo. *Forbes, 10,* 40.

Nahorayska, J. (1950). W walce kszałtowała sie nowa mapa Śląska. *Odra, 4(216),* 1. https://sbc.org.pl/publication/595204

Oddział Dolnośląski Związku Zawodowego Literatów Polskich (1947). *Trybuna Dolnośląska, 3(17),* 3. https://sbc.org.pl/publication/401933

Problemy kulturalne na Dolnym Śląsku. (1945). *Pionier, 30,* 3. https://sbc.org.pl/publication/498103

Przegląd kultury. (1945). *Naprzód Dolnośląski*, *24*, 7. https://sbc.org.pl/publication/592727

Sarna, P. (2019). *„ODRA" (1945–1950). Monografia czasopisma Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 328 p.

Wśród czasopism (1947). *Odra, 19(76),* 6. https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/592401

References:

Czubiński, A. (2001). Ziemie odzyskane w powojennej Polsce (1944-1990) [Recovered lands in post-war Poland (1944-1990]. *Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914-1998. T. 2. Polska Ludowa (1945-1989). Cz. 1, Zbiór studiów - The evolution of the political system in Poland in the years 1914-1998. Vol. 2. People's Poland (1945-1989). Vol. 1, Collection of studies,* 379-400. [in Polish].

Gierowski, J. A. (1948). Polskość Śląska w począt kach XIX wieku w świetle nieznanej ankiety kościelnej z 1814 r. [The Polishness of Silesia in the early 19th century in the light of an unknown church survey from 1814]. *Sobotka - Sobotka, III, Pr.II,* 409-446. https://sbc.org.pl/publication/686484. [in Polish].

Gotkiewicz, M. (1947). Nowa Pojana pod Sobótka [Nowa Pojana near Sobótka]. *Odra - Odra, 1947, 39(96),* 1. https://sbc.org.pl/publication/592423 [in Polish].

Hierowski, Z. (1948). Niecierpliwym pod rozwagę [Impatient for consideration]. *Odra -Odra, 29 (138),* 2. https://sbc.org.pl/publication/593540. [in Polish].

Kaczmarek, M., Minta-Tworzowska, D. (2012). The Józef Kostrzewski Poznań School of Archaeology. Several reflections on the illuminations and shadows of prehistory studies in respect to the Bronze and Early Iron Ages. *Folia Praehistorica Posnaniensia. Uniwersytet Im. Adama Mickiewicza W Poznaniu Instytut Prahistorii, XVI,* 25-40. [in Polish].

Klementowski, R. (2018). „...szli wszędzie, dokąd ich partia posłała...". „Odzyskiwanie" Ziem Zachodnich w kontekście polityki pamięci historycznej władz po 1945 roku „Ziemie Odzyskane" ["Recovering" the Western Territories in the context of the historical memory policy of the authorities after 1945 "Recovered Territories"]. *W poszukiwaniu nowych narracji - In search of new narratives.* Poznan: Instytut Historii. 279-304. [in Polish].

Kozłowski, K. (1994). *Pierwsze dziesięć lat władzy politycznej na Pomorzu Zachodnim (1945-1955) [The first ten years of political power in Western Pomerania (1945-1955)]*. Warszawa-Szczecin, 1994, 412 p. [in Polish].

Lewañski, J. (1947). Na mapie regionalizmów [On the map of regionalisms]. *Odra - Odra, 1947, 39(96),* C. 2. https://sbc.org.pl/publication/592423 [in Polish].

Maleczyńska, E. (1946). Udział Śląska w zmaganiach polsko-niemieckich pierwszej połowy XV w. [Silesia's participation in the Polish-German struggles in the first half of the 15th century] *Sobotka - Sobotka, PR.I,* 24-44. https://sbc.org.pl/publication/686447. [in Polish].

Maleczyński, K. (1946) Polskość na cmentarzach wrocławskich. [Polishness in Wrocław cemeteriesï. *Sobotka — Sobotka, PR.I,* 73-80. https://sbc.org.pl/publication/686447 [in Polish].

Malik, M. (2023). Działania oświatowo-kulturalne w zakładach pracy na Dolnym Śląsku w latach 1945–1950. [Educational and cultural activities in workplaces in Lower Silesia in the years 1945–1950]. *Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu - Pontifical Faculty of Theology in Wrocław, 2. 16-24*. DOI: 10.15804/CCNiW.2023.02.02. [in Polish].

Mordawski, H. (2015). *Ziemie Odzyskane 1945–1956. [Recovered Territories 1945–1956]* Katowice: Wydawnictwo Poligraf, 624 p. [in Polish].

Możdzyński, B. (2023). Kultura ze spółdzielni. Jak menadżer z branży paliwowej uratował zasłużone wydawnictwo. [Culture from cooperatives. How a manager from the fuel industry saved a deserved publishing house]. *Forbes, 10,* 40. [in Polish].

Nahorayska, J. (1950). W walce kszałtowała sie nowa mapa Śląska. [During the fight, a new map of Silesia was shaped]. *Odra — Odra, 4(216),* 1. https://sbc.org.pl/publication/595204 [in Polish].

Oddział Dolnośląski Związku Zawodowego Literatów Polskich (1947). [Lower Silesian Branch of the Trade Union of Polish Writers (1947)]. *Trybuna Dolnośląska - The Lower Silesian Tribune, 3(17),* 3. https://sbc.org.pl/publication/401933 [in Polish].

Problemy kulturalne na Dolnym Śląsku. [Cultural problems in Lower Silesia] (1945). *Pioner - Pioneer, 30,* 3. https://sbc.org.pl/publication/498103 [in Polish].

Przegląd kultury. [Culture review] (1945). *Naprzód Dolnośląski - Forward Lower Silesia*, *24*, 7. https://sbc.org.pl/publication/592727 [in Polish].

Sarna, P. (2019). *„ODRA" (1945–1950). Monografia czasopisma Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego. ["ODRA" (1945–1950). Monograph of the journal University of Silesia Publishing House].* Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 328 p. [in Polish].

Wśród czasopism. [Among the magazines]. (1947). *Odra — Odra, 19(76),* 6. https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/592401 [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 08.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 15.02.2025

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО, ІСТОРІОГРАФІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ

УДК 94 (477) (092)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-120-130

History of the rule of prince Volodymyr the Great in the works of Polish historians of the end of the 19th – first third of the 20th century

Iurii R. Bednarchuk
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Postgraduate Student, (Ukraine)
email: ukrhistorydr@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6871-9628

Abstract.
The purpose *of the article is to study the specifics of the research approaches of Polish scholars of the late 19th – first third of the 20th century. to the depiction of the history of the reign of Volodymyr the Great and assessments of his figure and historical period.* ***The research methodology*** *is based on the principles of objectivity, historicism, problem-solving and methods of analysis and synthesis, scientific historiographic analysis, criticism of historical sources, comparative historical methods and others.* ***The scientific novelty of the research*** *lies in the fact that for the first time in domestic historiographic studies, the specifics of the image of Prince Volodymyr the Great and the period of his reign in the works of Polish historians of the late 19th and the first third of the 20th century are specially studied.* ***Conclusions.*** *The works under consideration show the considerable interest of Polish scholars in the history of the reign of Prince Volodymyr the Great. For researchers, the reign of the Rus' ruler and his person served as both an object of comparison with the times and personalities of the Polish princes - the creators of the Piast State, and as an example of the first enemy of Poland in history. The focus of interest was the problem of Volodymyr's conquest of the Chervensk towns and the beginnings of the Polish-Russian confrontation for possession of the lands of modern Western Ukraine and southeastern Poland, the competition for which lasted for the next thousand years. Historians saw Volodymyr the Great as a person who provided a vector for the civilizational development of all East Slavic peoples, which assessed as opposite and hostile to Western European civilization. Thus, scholars often found one of the deep causes of the Russo-Polish conflict in the adoption of Christianity in its Greek church tradition by Rus. Scholars saw Vladimir the Great himself as the organizer of both solid state institutions and the creator of ethnocultural unity in the lands of Rus', which he achieved through the introduction of Christianity and the borrowing of Byzantine state traditions.*

Keywords: *Polish historical science, Volodymyr the Great, Kievan Rus', Polish Piast state, Christianity, civilization, Chervensk towns.*

Історія правління князя Володимира Великого у працях польських істориків кінця XIX – першої третини XX ст.

Юрій Беднарчук
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
аспірант, (Україна)
e-mail: ukrhistorydr@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6871-9628

Анотація.
Мета статті *полягає у вивченні специфіки дослідницьких підходів польських вчених кінця XIX – першої третини XX ст. до зображення історії правління Володимира Великого та оцінок його постаті та історичного періоду.* ***Методологія дослідження*** *спирається на принципи об'єктивності, історизму, проблемності та методи аналізу й синтезу, наукового історіографічного аналізу, критики історичних джерел, порівняльно-історичний мето та інші.* ***Наукова новизна*** *дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняних історіографічних студіях спеціально вивчається специфіку образу князя Володимира Великого та періоду його правління у працях польських істориків кінця XIX з першої третини XX ст.* ***Висновки.*** *Розглянуті праці показують значний інтерес польських вчених до історії правління князя Володимира Великого. Для дослідників володарювання руського правителя та його особа*

виступали і як об'єктом порівняння із часами та персоналіями польських князів – творців Держави П'ястів, і як приклад першого в історії ворога Польщі. У центрі зацікавлень виступала проблема завоювання Володимиром Червенських городів й початків польсько-руського протистояння за володіння землями сучасної Західної України та південно-східної Польщі, змагання за які тривали протягом наступної тисячі років. Володимира Великого історики бачили особою, що надала вектор цивілізаційному розвитку усім східнослов'янським народам, який вони оцінювали як протилежний та ворожий до Західноєвропейської цивілізації. Таким чином одну із глибинних причин русько-польського конфлікту вчені часто віднаходили у прийнятті Руссю християнства у його грецькій церковній традиції. Самого ж Володимира Великого науковці бачили організатором як ґрунтовних державних інституцій, так і творцем етнокультурної єдності на теренах Русі, що було здійснено ним завдяки запровадженню християнства та запозиченню візантійських державних традицій.

***Ключові слова**: польська історична наука, Володимир Великий, Київська Русь, Польська держава П'ястів, християнство, цивілізація, Червенські городи.*

Постановка проблеми. Історія утвердження політичних організмів та побудови великих середньовічних держав, що були регіональними лідерами та стали зачатками багатьох майбутніх модерних народів та їх держав, незмінно користуються популярністю серед дослідників та інтересом широкого кола громадськості. Такими зокрема були французька та німецька держави Капетінгів та Людольфінгів у X-XI ст., англійська держава норманів у другій половині XI ст. та Київська Русь Рюриковичів цього ж періоду. У даному контексті особливу увагу привертає діяльність окремих видатних постатей, правління яких стало рубіжним й знаменувало своєрідний історичний переворот в розвитку цих середньовічних держав. Так підкреслюється роль Оттона I Великого, як творця Священної Римської імперії, Олафа Шетконунга та Іштвана I Святого як перших королів відповідно Швеції й Угорщини та їх хрестителів. Такою знаковою постаттю у історії давньоруської державності безперечно виступає Володимир Великий, за правління якого не лише відбулося утвердження державних інституцій Русі, але й запроваджено християнство, що визначило цивілізаційний напрямок розвитку багатьох народів Східної Європи. Незмінною цікавістю його постать користується не лише серед вчених, що репрезентують народи, предки яких колись входили до складу Київської Русі, але й серед іноземних істориків. Особливо цікавим для нас є погляд польських науковців, для яких історія Русі не лише в багатьох моментах пересікається із минулим польського народу, але й становить своєрідний об'єкт для порівняння із процесами, що відбувались у середньовічній польській державі. Саме тому історія Київської Русі та таких ключових її постатей, як Володимир Великий, знайшли своє вагоме відображення в польській науковій літературі. Особливо тут варто відзначити доробок вчених, що працювали в період з останніх десятиліть XIX ст. й до початку II Світової війни, коли польська історична наука зазнала справжнього розквіту й породила цілу плеяду видатних дослідників, які звертались також й до проблем історії Київської Русі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід відзначити, що на сьогоднішній час особливості вивчення історії Київської Русі у працях польських істориків залишаються малодослідженими. Серед наявних праць, у яких би розглядалась польська історична україніка, слід виділити статті польської дослідниці Катажини Блаховської (Błachowska, 2004) та українського дослідника Тараса Гриневича (Гриневич, 2010). К.Блаховська зверталася до проблеми специфіки висвітлення історії Київської Русі львівськими істориками зламу XIX та XX ст. Натомість, Т.Гриневич вивчав розвиток наукових дискусій польських істориків міжвоєнного періоду довкола різних проблем Давньоруської держави. Дискусій польських та українських істориків довкола ряду проблем історії Київської Русі також торкався Віталій Тельвак у низці монографічних (Тельвак, 2008; Тельвак, 2012) і статейних (Тельвак, 2002; Тельвак, 2006; Тельвак, 2007; Тельвак, 2010; Тельвак, 2013; Тельвак, Тельвак, 2021; Telvak, Telvak, 2018; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023; Telvak, Yanyshyn, 2021) досліджень наукового дискурсу, що розвивався на початку XX ст. довкола «Історії України-Руси» М.Грушевського. Однак, на сьогодні не існує жодного спеціального дослідження, у якому б розглядалась специфіка вивчення та оцінок польськими науковцями постаті князя Володимира Великого.

Метою дослідження є вивчення специфіки дослідницьких підходів польських вчених кінця XIX – першої третини XX ст. до зображення історії правління Володимира Великого та оцінок його постаті та історичного періоду.

Виклад основного матеріалу. Приступаючи до розгляду історії правління Володимира Великого ряд польських вчених не оминули своєю увагою події довкола боротьби синів Святослава Ігоревича за владу, яка в кінцевому результаті завершилася перемогою Володимира. Цікаві припущення зробив у даному контексті Ф.Конечний. Дослідник вважав, що Ярополк й, можливо, Олег сприяли християнству. Такі свої гіпотези він опирав на фактах виховання майбутніх князів їх бабцею Ольгою, що була християнкою. Також Ярополк був

одружений із християнкою грецького походження, захопленою колись в неволю Святославом для свого сина. Натомість Володимира історик бачив представником «язичницької партії». Таким чином війну між Ярополком та Володимиром він розглядав як конфлікт між прихильниками та ворогами християнства (Koneczny, 1917, s. 60). Уже в міжвоєнний період Станіслав Закшевський вважав, що війна між Ярополком та Володимиром могла мати міжнародний вимір із залученням у неї володарів сусідніх держав – Польщі та Чехії. Вчений припускав, що київському князю міг допомагати польський володар Мєшко І, натомість союзником новгородського був чеський правитель. Свої спостереження науковець робив на основі факту, що найстаршим сином Володимира був Вишеслав, народжений княгинею чеського походження, з якою той одружився ще до Рогніди. Таким чином династичний шлюб Володимира із чеською княжною мав відбутися ще до міжусобної війни між братами, а отже у цьому конфлікті князя мали підтримувати Пжемисліди (Zakrzewski, 2006, s. 250). Натомість Міхал Сокольніцький більше уваги звертав на допомогу шведських норманів, до яких втік, після смерті свого брата Олега, Володимир й звідки привів собі армію. Вона забезпечила йому перемогу, після якої Володимир наказав стратити переможеного Ярополка (Sokolnicki, 1931, s. 525).

Період правління Володимира Великого Ю. Шуйський характеризував, як час найбільшого розквіту та тріумфу Київської Русі. При цьому він зазначив, що початок правління цього київського князя був пов'язаний із міжусобною війною між синами Святослава Ігоревича у ході якої «Ярополк втратив Київ, а знову призвані варязькі дружини встановлюють на великокнязівському престолі першого незабаром християнського князя Володимира» (Szujski, 1889, s. 11). Вчений подав вичерпний перелік військових перемог великого князя, називаючи «щасливі війни з Польщею (981 р.), ятвягами, лехітськими народами в’ятичів та радимичів, білими болгарами (985 р.) та Херсоном (988 р.), переможний погром печенігів» (Szujski, 1889, s. 30). У переліку його видатних діянь, поруч із встановленням тісних політичних та династичних зв’язків із візантійськими імператорами він перше місце відводив прийняттю християнства у східному обряді. Це все дозволило історику означити Володимира Великого справжнім «героєм, засновником та апостолом християнської Русі» (Szujski, 1889, s. 30). Слід зазначити, що для Ю. Шуйського, який докладно цікавився роллю скандинавів у творенні Київської Русі (що у його баченні була справжнім симбіозом іноземного «осердя» та автохтонних слов’янських мас), важливим було з’ясування саме моменту переходу політичної домінації від прийшлого елементу до місцевого. Тому вчений зробив наголоси, як на ключовій ролі варягів у початковому періоді правління Володимира Великого, так й на його рішучому звільненні від їх засилля у наступні часи володарювання. Так історик, творячи свої праці у важкий для поляків період поразок їх національно-визвольної боротьби та у часи відходу від ідей романтичної історіографії й переходу до парадигм позитивізму, намагався пояснити особливості державотворення у середовищі слов’янських народів, ролі у цих процесах іноетнічних та автохтонних елементів, шукав причини слабкості слов’янських політичних організмів.

А. Левицький високо оцінював правління Володимира Великого, його особу та якості як монарха. Руського володаря він однозначно називав «найвеличнішим із перших руських князів» (Lewicki, 1884, s.22). Історик відзначив його діяльність, спрямовану як на об’єднання Київської Русі, а саме знищення брата-суперника та підкорення повсталих слов’янських племен, так і масштабні завоювання. Серед надбань князя він наводив підкорення ятвягів у 981-982 рр., «білих» камських булгарів у 985 р. та здобуття візантійського Херсонесу у 988 р. Останній, як не забув згадати науковець, Володимир мирним шляхом повернув візантійському імператору Василю II, взамін за одруження із його сестрою Анною. Хрещення ж Володимира та запровадження ним християнства на Русі польський дослідник пов’язував із впливами Анни на свого чоловіка. Саме вона, на думку А. Левицького, посприяла переконанню князя змінити релігію. Додатково вчений зазначав про існування договору між Володимиром Великим та Візантією, який обумовлював процес запровадження християнства на Русі, який нібито було укладено в Херсонесі у 988 р. У наслідок цього у Києві було утворено окрему митрополію та засновано ряд єпископств, які підпорядковувались Константинопольському патріарху (Lewicki, 1884, s.25). Окремо науковець виділив проблему завоювання Володимиром Великим Червенських городів, із чого, як наголосив історик, розпочиналася історія польсько-руських відносин, що були у центрі його наукових зацікавлень. Так він навів увесь фрагмент тексту літопису про події 981 р., що розповідав про похід на ляхів та захоплення «їх городів Перемишля, Червена та інших», які вчений локалізував на теренах сучасної Східної Галичини. Зробивши наголос на цих подіях, А. Левицький також відзначив, що це свідчення літопису було першою згадкою існування «городів Червоної Русі» (Lewicki, 1884, s.23).

Згадував у своїй «Історії Польщі у нарисі» про правління Володимира Великого й М. Бобжинський. Вчений, через оглядовий характер його звернення до проблем історії Київської Русі, оминув згадати про правління князів Ігоря та Святослава й княгині Ольги. Однак при цьому він відзначив часи володарювання Володимира Святославича, як переломні в історії Русі та

усього східного слов'янства завдяки прийняттю християнства. У даній проблемі науковець найбільший наголос робив на візантійських цивілізаційних впливах, які призвели до кардинальних змін у житті народів Східної Європи. При цьому він відзначив, що важливу роль у цьому процесі відіграв й династичний шлюб Володимира Великого із візантійською царівною Анною. Історик вважав, що саме через неї візантійські впливи глибоко укорінились при руському князівському дворі (Bobrzyński, 1927, s.42).

О. Яблоновський вважав період правління Володимира Великого часом «ґрунтовнішого, більш органічного злиття руської імперії». Історик вважав, що великий київський князь утвердившись на престолі першим своїм завданням визначив подолання «наслідків далеких авантюрних походів свого батька», які, на його думку, привели лише до послаблення залежності різноманітних племен від центральної влади. Так Володимиру вдалося «не лише утримати владу над своїм початковим уділом Новгородом й завойованим кривичським Полоцьком, але й примусити до послуху й задніпровські племена північного коліна – радимичів і в'ятичів» (Jabłonowski, 1912, s.11). Політику князя щодо південних племен вчений характеризував, як здійснення ним планів «заокруглення кордонів» та поширення влади «на найвіддаленіші етнічні групи східнослов'янських племен» (Jabłonowski, 1912, s.11). До таких він зараховував терени Перемишля та Червена. Саме з періоду Володимира Великого О.Яблоновський й починав відлік існування справжньої руської державності, створеної династією Рюриковичів. Науковець наголошував, що свідоцтвом такого ґрунтовного зміцнення влади та політичного устрою було використання Володимиром хазарського титулу «каган», «яким він справді тепер міг себе вважати». Однак поруч із цим дослідник стверджував, що за часів Володимира Київська Русь утратила можливість «оперти свої південні кордони об морські береги», причиною чого була навала печенігів, шлях для яких відкрив Святослав, зруйнувавши перешкоду на їх шляху – Хазарський каганат.

Для усіх польських істориків, що займалися періодом середньовіччя, важливою була проблема перших контактів між Руссю та Польщею. Особливо у даному контексті зверталося увагу на те, що перший засвідчений факт їх взаємостосунків був пов'язаний із суперництвом за території, які в пізнішому часто виступали «яблуком розбрату» між руською та польською державами й ледь не до сьогодення становили чи не головний об'єкт претензій поляків щодо земель на сході. У центрі зацікавлень вчених було коротке свідчення «Повісті минулих літ» про події, які згідно літопису відбулися у 981 р. й лаконічно повідомляли, що «пішов Володимир на ляхів та зайняв городи їх Перемишль, Червен та інші городи, що і до сьогодні є під Руссю». Цей уривок збурював думки поколінь польських істориків та політиків, стаючи основою для різноманітних наукових теорій, політичної пропаганди та спекуляцій, а також до претензій на володіння доволі значними, заселеними українським народом, територіями. Для польських дослідників та політичних ідеологів свідчення літописця, що київський князь здійснив похід на території над річками Західний Буг та Сян, де воював проти «ляхів» й перелік міст названих «їх городами», давало підстави стверджувати, що ці терени, а в концепціях багатьох й ціла Волинь та Галичина, «від початку» були польськими й лише стали жертвою руського завоювання та переселенських рухів із сходу. У свою чергу це тягнуло за собою формування тверджень про Західну Україну як польську «свійщину» й про «історичні права» Польщі на ці терени вже у Нову та Новітню доби. Поляки розглядались як справжні «автохтони», що повернулися на свої споконвічні землі, а українське (руське) населення зображувалось зайдами, агресорами та крадіями того, що «польське по праву». Слід відзначити тенденцію, за якою з XIX ст. й до 1939 р. серед польських дослідників, політиків та публіцистів з плином років щораз гостріше підкреслювались такі позиції. Ця закономірність була обумовлена щораз більшим із середини XIX ст. й до II Світової війни загостренням польсько-українських стосунків, бажанням протидіяти розвитку української національної та політичної самосвідомості, устремлінням до суверенного державотворення. Боротьба проти ЗУНР сформувала у багатьох поляків ідею про необхідність позбутися українців на землях Західної України або шляхом їх витіснення, або асиміляції. Цю проблему докладно висвітлила зокрема польська дослідниця Магдалена Новак у своїй праці «Націоналісти та українці. Націонал-демократія щодо української меншості в Польщі в 1922-1939 роках».

Серед польських дослідників XIX ст. проблема приналежності земель над Західним Бугом та у Галичині – «Червоної Русі» – до Давньоруської чи Давньопольської держав й їх заселення племенами, що стали в майбутньому «поляками» чи «русинами» не була такою гострою, як уже в XX ст. Так у творчості Ю. Шуйського ми не знайдемо якихось глибших звернень до проблеми етнічної приналежності Червенської Русі. Вчений лише коротко згадав, що Володимир у 981 р. здійснив похід на ляхів та відібрав у них Червенські городи й Перемишль (Szujski, 1895, s.65). Однак при цьому слід згадати твердження Ю.Шуйського, що за перших історичних польських володарів «кордони Польщі сягали поза радимичів та в'ятичів, польських поселенців, а отже безпосередньо стикалися із теренами завойованими русинами» (Szujski,

1895, s.64). Дана теза вказує на припущення дослідника, що племена, які «Повість минулих літ» зараховувала до «ляхів» осілих над річками Сож та Ока, мали якийсь політичний зв'язок із найдавнішою польською державою й навіть були її частиною.

О. Яблоновський намагався розв'язати проблему приналежності Червенських городів та Перемишля. Вчений сумнівався, що дані території були заселені західнослов'янськими племенами ляхів й пояснював це наявністю там в XI-XIII ст. населення, що розмовляло на східнослов'янських діалектах й не могло за період від кінця X ст. так швидко асимілюватись, змінивши «польську» мову на «руську». При цьому він зазначав, що локалізовані на цих територіях племена бужан та хорватів можна з певністю зарахувати до групи східних слов'ян. Історик схилявся до думки, що Червенські городи перебувати під владою якогось політичного організму «ляхів». Серед таких можливих претендентів на панування над Червеном та Перемишлем він називав «окрему гілку ляхів, можливо ближчу до мазовшан й не підпорядковану полянам з-над р. Варти» (Jabłonowski, 1912, s.13). Що ж до гіпотетичного поширення влади першого історичного представника династії П'ястів Мєшка I на так віддалені землі, то науковець не вважав її достатньо вірогідною. При цьому він зазначав, що «польські ляхи, на чолі яких стояв рід П'ястів, почували себе лише позбавленими права володіти Червенськими городами й старалися за можливості повернути їх під свою владу» (Jabłonowski, 1912, s.14). Також слід відзначити, що сам похід Володимира на захід в 981 р. й приєднання ним до Київської Русі земель над Бугом та Сяном науковець називав «подією незрівнянною за своїми далекосяжними наслідками». Окрім залучення цих теренів у політичну та культурну сферу Русі, для науковця першочерговим було питання означення цих подій, як «першого конфлікту Русі із ляхами», що започаткував серію війн, що раз-за-разом розгорялися протягом наступних століть.

У баченні Ф. Конечного початки правління Володимира знаменувались демонстративним слідуванням згідно із політичним курсом його батька. Так новий «каган» цілої Русі рішуче виступив на боці язичницької партії й в насторогу для християн встановив в Києві та Новгороді, як головних осередках володінь династії Рюриковичів, величні скульптури Перуна (Koneczny, 1917, s.60). У зовнішньополітичній діяльності він також був націлений на завоювання Візантії. Для цього, замість нанесення прямого удару на Балкани, князь вирішив заволодіти новим шляхом до Візантії із заходу, який розвідали ще за часів Святослава – дорогу через Червенські городи. Свідчення руського літописця про те, що «Володимир пішов на ляхів і зайняв їх городи» історик вважав беззаперечним доказом, що терени над Західним Бугом та Сяном були «польськими» й не належали до східнослов'янського етнічного масиву. Однак при цьому він стверджував, що ці території не належали й до польської держави П'ястів, тому між руськими та польськими володарями у 981 р. не виникнуло конфлікту, адже ці землі П'ясти тоді «навіть не знали» й не включали їх в орбіту своїх політичних амбіцій (Koneczny, 1917, s.65). Реконструював історик маршрут походу Володимира на основі дослідження Адамом Шельонговським проходження стародавніх торгівельних шляхів із Польщі на схід. Так він стверджував, що руські війська пройшли через землі ятвягів до Бугу, який перейшли в районі гирла р. Гучви й міст Волиня та Червена, спустилися до Белза й далі рушили до Перемишля та Дуклянського перевалу в Карпатах (Koneczny, 1917, s.61). Наступний же похід на проти ятвягів Ф. Конечний оцінював як перше завоювання Руссю земель, які належали племенам балтів, й намаганням встановити безпосередній зв'язок між Києвом та Червенськими землями. Натомість з цих земель Володимир, як вважав історик, планував через Угорщину спустити свої війська по Дунаю у поході на Візантію. Також дослідник стверджував, що у заснованому місті Володимирі (Волинському) київський князь посадив намісником в 988 р. свого сина Всеволода.

Дещо подібні висновки про мотивацію князя Володимира у завоюванні ним Червенських городів робив Станіслав Закшевський у своїх дослідженнях, що вийшли у світ уже в міжвоєнний період. Вчений вважав, що із приходом у Північне Причорномор'я орд печенігів контакти Русі із Візантією щораз більше ускладнювались, з моменту ж загибелі Святослава у битві із степовиками вони фактично були припинені. Таким чином завоювання Червенських городів історик бачив спробою обійти печенігів довкола й відновити торгівельні контакти із Візантією за посередництвом угрів та Семигороду (Zakrzewski, 2006, s.249). Приєднання до Київської Русі регіону над Західним Бугом та Сяном науковець бачив подією, яка «створила підстави для постійного конфлікту між П'ястами та Рюриковичами» (Zakrzewski, 2006, s.250).

Серед істориків, що працювали у міжвоєнний період, також і Р. Гродецький звертався до проблеми політичної приналежності Червенських городів в другій половині X ст. Вчений вважав, що літопис Нестора чітко свідчив про завойовницьку політику Володимира Великого в 981 р. щодо Червена та Перемишля й не бачив у його західному поході спроби повернути давніше втрачені Руссю землі. Таким чином вчений виступав проти існуючої в історичній науці тези про політичне тяжіння Червенських городів та Прикарпаття до Київської Русі й можливе їх включення до складу Держави Рюриковичів ще за попередників Володимира Великого. Також

науковець вказував, що Червенську землю не можна було рахувати у цей час частиною польської етнічної спільноти й скептично ставився до тверджень, що на цих теренах могли мешкати племена, які вважали б себе «ляхами». Натомість історик відстоював тезу про політичну приналежність Червенських городів до Польщі П'ястів у часи, що передували 981 р. Р. Гродецький наголошував, що дані землі мали чітку етнічну відмінність від польських теренів, що було лише поглиблено після прийняття Київською Руссю християнства у східному обряді (Grodecki, 2011, s.92).

Коротко згадував про завоювання Володимиром Великим Червенських городів й Вацлав Собеський. Вчений наголошував на тезі про приналежність Червена та інших міст регіону «до ляхів». Втім він так й не пояснював її специфіку – чи їх попереднє входження у склад Держави П'ястів, чи також етнічну приналежність населення регіону до групи лехітських племен. Історик пояснював втрату цього регіону Мєшком І у 981 р. його повним ангажуванням в боротьбу на Балтійському Помор'ї. Також він стверджував, що у цей час фактично розпочалась співпраця між Київською Руссю Володимира Великого та Священною Римською імперією Людольфінгів, спрямована проти Польщі. У даному контексті В. Собеський відкликався до сучасного йому геополітичного становища ІІ Речі Посполитої, затиснутої між ворожими їй СРСР та Німеччиною (Sobieski, 1931, s.14). Слід звернути увагу, що історик, як діяч польського правого націонал-демократичного руху, активно використовував історичні приклади у пропаганді патріотичних та націоналістичних ідей. Також, як співтворець т.зв. «нової краківської історичної школи», він наголошував на негативній ролі сусідів-загарбників в долі польського народу й бачив у них чи не ключову проблему в усій історії існування Польщі.

Цікаві спостереження та припущення зробив С.Закшевський, досліджуючи західні походи Володимира Великого на початку 990-х рр.. Вчений вважав, що протягом 990-992 рр. могла тривати велика польсько-руська війна. Він наводив свідчення Татіщева, який розповідав про далекі походи руських військ в глиб польських земель й порятунок князя Мєшка І від них лише за міцними укріпленнями Кракова. Звертаючись до свідчень західноєвропейських анналів про велику війну 992 р. уже після смерті Мєшка І, історик вказував на можливість інтервенції руського князя у польські справи на боці вдови Мєшка І Оди проти її пасерба Болеслава І. Також вчений припускав, що згаданий у «Повісті минулих літ» похід Володимира на хорватів у 992 р. можна було б вважати частиною цієї польсько-руської війни та пов'язувати його з польсько-чеською війною 989-990 рр. за володіння Моравією (Zakrzewski, 2006, s.252).

Чи не найважливішою проблемою, довкола якої зосереджувалася увага польських дослідників, виступали обставини та наслідки прийняття Володимиром Великим християнства як державної релігії Київської Русі. Для польських істориків особливо важливим було простежити специфіку наслідків запровадження християнства у його грецькій церковній традиції для цивілізаційного розвитку Русі. Адже для багатьох польських інтелектуалів та політиків ще з епохи середньовіччя поділ між православною Руссю та католицькою Польщею виступав не лише фактором формування культурних відмінностей, але й основою для конфліктів між обома народами.

Вивченням обставин, які призвели до прийняття Володимиром Великим християнства, зайнявся Ф. Конечний. Він вважав, що князь не занехаяв здійснювати реальні кроки задля завоювання Візантії, що, на його думку, було провідною ідеєю усіх князів-варягів, але зазнало значного удару після невдачі походів Святослава та його загибелі. Вчений стверджував, що ще в 985 р. Володимир здійснив похід з метою завоювання дунайської Болгарії, а в 986 р. здобув велику перемогу у битві під Сердікою (Средец) у Фракії. Імператор, щоб відвернути похід на Константинополь, вислав до руського князя посольство із дуже привабливими для Русі умовами мирного договору – почесним одруженням із царівною Анною. Однак Володимир не планував приймати християнство і, щоб краще підготуватись до війни проти Візантії, продовжив переговори та сам висилав посланців у Царгород. Уже в 988 р. він здійснив похід на Херсонес, який, на думку вченого, був невдалий для русів й Володимир змушений був погодитись на грецькі умови. Князеві довелося відмовитися від усієї своєї політики щодо Візантії, тобто спроб її підкорити, а також вислати на допомогу імперії 6 тис. своїх дружинників та прийняти християнство. Науковець стверджував, що навіть саме хрещення «на місці битви» у Херсонесі, а не у столичному Києві, з поспіхом, свідчить про невдачу військової кампанії. Таким чином Ф. Конечний ставив під сумнів свідчення руського літопису про здобуття Херсонесу (Koneczny, 1917, s.63).

У баченні А. Левицького запровадження християнства мало величезний вплив на етногенез та цивілізаційний розвиток усіх слов'янських народів. Історик наголошував, що християнська віра «несла із пізнанням справжнього Бога найдосконаліше моральне становлення та ушляхетнювала всі суспільні відносини, а поруч із цим впроваджувала людей у сферу греко-римської цивілізації» (Lewicki, 1884, s.23). Особливо, у баченні вченого, запровадження християнства мало глибокий вплив на процеси поділу слов'ян на окремі народи.

Механізм цього він вбачав у прийнятті нової віри окремими народами та державами із двох відмінних осередків християнства – Риму та Константинополя – що уже перебували у стані певного розділення із своїми особливими рисами у кожного із них. Тому, як наголошував науковець, «поділ слов'янства між східною та західною церквами рішуче впливав на їх історичне відокремлення; перебуваючи під впливом відмінних цивілізацій, слов'янські народи пішли окремими шляхами; коли ж наступив сталий розкол між обома церквами, розпочався й антагонізм між східними й західними слов'янами, котрий найгрізніше проявився там, де обидві церкви безпосередньо стикалися, тобто на пізніших польських землях [землях І Речі Посполитої, що включали й Україну – Ю.Б.]» (Lewicki, 1884, s.25-26). Таким чином у поглядах А. Левицького проявлявся двоїстий підхід, подиктований як впливом ідей попередньої епохи романтизму, а саме концепціями про слов'янську єдність, так й ідеологією позитивізму, що часто зверталася до пояснення історичних процесів через пошук загальних закономірностей розвитку, в даному ж випадку до ідей про конфлікти цивілізацій. Для історика терени польської держави, у розумінні її у межах І Речі Посполитої від Лівобережжя Дніпра до Одри та від Курляндії до причорноморських степів, були ареною такого міжцивілізаційного протистояння, породженого вибором в Х ст. різних церковних традицій, а отже й відмінних полюсів тяжіння. При цьому слід відзначити, що вчений, який походив із української родини греко-католицького священика, попри чисельні згадки про антагонізм між польським та руським народами й між православною та католицькою церквами, все ж намагався показувати народи Речі Посполитої як певну єдність, робити акценти на фактах зближення та співпраці. Тому звернення до проблеми протистояння між православним руським та католицьким польським народами скоріше було спробою пояснити конфлікти між близькими слов'янськими народами чужими для них, зовнішніми впливами осередків, звідки вони прийняли свої віровизнання.

У баченні О. Яблоновського вирішальну роль у перетворенні об'єднаних військовою силою розрізнених племен у повноцінну державу та єдиний народ відіграло саме запровадження християнства та його релігійної ієрархії. Саме тому історик визначав діяльність Володимира Великого, як ключової постаті у державотворчому процесі Київської Русі. Причини такого кроку київського володаря історик бачив у «врахуванні вимог великої як зовнішньої, так і внутрішньої політики», а також «потребу рахуватися із власною дружиною, у шерегах якої здавна було багато християн» (Jabłonowski, 1912, s.12). Прийняття християнства не лише самим князем, але й поширення ним релігії по цілій державі вчений прославляв як «факт тоді не лише незрівнянного, епохального значення, але й справжньої віковічної ваги». Що ж до самих процесів перетворення Київської Русі, які відбулися із нею внаслідок прийняття християнства у його східній обрядовій формі, науковець наголошував: «Тепер язичницька Русь, через свою владу та старшину, входила до грона народів, що стояли на вищому щаблі цивілізаційного розвитку, а що більше – вона встановлювала безпосередній зв'язок із тогочасним найвищим вогнищем цивілізації – з Царгородом – Новим Римом» (Jabłonowski, 1912, s.12).

У баченні Ф. Конечного прийняття Володимиром Великим християнства впроваджувало Київську Русь не у середовище східної церкви, але у коло католицьких держав. Таке твердження вчений висував на основі того, що до Великої схизми 1054 р., існувала лише одна церква яку він вважав католицькою, і лише після цієї дати від неї відкололася православна. Таким чином він стверджував, що київський князь «був католиком й ціла Русь ставала католицькою» (Koneczny, 1917, s.64). Натомість обрядові відмінності, які все ж змушували історика згадувати про прийняття Володимиром «греко-католицького обряду», він вважав цілком не суттєвими. Науковець висував ідею про зустріч Володимира Великого відразу ж у Херсонесі в 988 р. із папськими посланцями. Там вони, як і київський князь, згідно із позицією дослідника, отримали мощі св. Клемента. Продовжуючи ідеї російського дослідника В. Іконнікова, він стверджував, що київський князь підтримував постійні тісні відносини із Папським Римом й приймав посольства від папи та висилав до нього своїх посланців у 991, 994 та 1000 роках. Підтримувати таку єдність із католицькою церквою, на думку історика, допомагала Володимиру й сестра його дружини Анни – Феофано, що вийшла заміж за німецького імператора Оттона ІІ. Також і цілу Русь Ф. Конечний бачив у ці часи включеною у західноєвропейський цивілізаційний простір. Він також вважав, що з моменту хрещення західні цивілізаційні впливи активно проникали у Східну Європу й «спочатку не зустрічали там жодної нехоті, жодного упередження» (Koneczny, 1917, s.65). Свідченням цього історик бачив твердження літопису, що князь «жив у мирі» із своїми західними сусідами.

Також на цивілізаційні відмінності між Київською Руссю та давньою Польською державою, поглиблені прийняттям християнства із різних церковних центрів, звертав увагу уже в міжвоєнний період Р. Гродецький. Саме ця зміна культурного вектору розвитку, на його думку, «вирішальним чином поглибила національні відмінності, що стали визначальними у всіх наступних історичних відносинах обох країн». При цьому, як наголошував історик, «польсько-руське прикордоння стало границею двох полярних між собою світів з відмінною релігією,

заснованою на культурі з відмінними поглядами та психологією» (Grodecki, 2011, s.92). Таким чином це давало йому підстави стверджувати, що Польща на світанку своєї історії була найдальше на схід висунутим плацдармом західної латинської культури та цивілізації.

Інший польський історик, що працював у міжвоєнний період й був тісно пов'язаний із табором Ю.Пілсудського, М.Сокольніцький зробив у своїй «Всесвітній історії» цікаві висновки про постать Володимира Великого. Вчений вказував, що руський князь вирізнявся своєю дикою вдачею, войовничістю, підступністю й жорстокістю. На підтвердження цього він наводив факти вбивства його брата Ярополка у 977 р., що, на його думку, сталося за наказом Володимира, чисельні війни з поляками, ятвягами, печенігами та іншими племенами, а також його образ у билинах. І лише після прийняття християнства, за свідченнями літописців, він «став більш людяним й намагався затерти у людській пам'яті жорстокі вбивства, які він чинив» (Sokolnicki, 1931, s.525). Пояснював таку зміну історик не дією нової віри, а поширеними у цей час серед християн переконаннями про наближення у 1000 р. кінця світу й Страшного Суду.

М.Сокольніцький також цікаво оцінював й християнізацію Київської Русі. Вчений наголошував на поверховній християнізації населення, збереженні у нього багатьох язичницьких вірувань й навіть існуванні ще протягом багатьох століть громад язичників у віддалених лісових та степових закутках. Збереження таких давніх вірувань у поєднанні із особливостями прийнятої грецької церковної традиції й сформували, на думку історика, усю специфіку руської православної віри. Науковець вказував на глибокі впливи на Русь не лише візантійської культури, але й традицій державного управління. Поруч із цим дослідник звертав увагу й на цивілізаційний розкол пов'язаний із прийняттям Руссю православ'я. Він стверджував, що «ставши на бік Візантії, а через це й опинившись у таборі супротивників римської церкви й латинської цивілізації, Русь почала рухатись власним шляхом, відмінним від решти Європи» (Sokolnicki, 1931, s.526).

С. Закшевський відзначав ключову роль Володимира Великого в історії Київської Русі та усього регіону Східної Європи. Вчений прямо вказував, «що постать князя затіняє собою увесь тогочасний руський світ» й вважав його не лише знаковою, але й визначальною для усього існування Київської Русі як держави та її розвитку. Правителя Русі науковець порівнював із його молодшим сучасником, наймогутнішим володарем Держави П'ястів Болеславом І Хоробрим, при чому вказував, що для історії Східної Європи Володимир відіграв ще більш важливу роль. Саме йому, як вважав дослідник, Київська Русь завдячувала винятковий статус у тогочасній Європі як цілого окремого «світу», у порівнянні із яким Польща здавалася малесенькою країною й що «лише ці із купців у Західній Європі знали про Польщу, хто вирушав на Русь» (Zakrzewski, 2006, s.247).

Правління Володимира Великого А. Левицький виразно поділяв на два періоди, межею між якими було прийняття християнства у 988 р. Вчений вважав, що після хрещення «великий руський князь покинув зброю й повністю віддав себе справам миру – самовіддано прищеплював християнську віру у своєму народі, будував й облаштовував церкви, засновував школи, а для забезпечення від печенігів ставив вздовж прикордонних річок укріплені міста» (Lewicki, 1884, s.35). Саме тому в своїх оцінках Володимира Великого історик підтримував усталену з літописних часів традицію й вказував, що за свої заслуги князя було названо його народом «Великим», а церква зарахувала його до грона святих. Також дослідник наголошував, що після 988 р. руський князь «жив із своїми сусідами у згоді» й намагався налагодити тісні стосунки із Польщею задля чого організував шлюб свого названого сина й наступника Святополка із дочкою польського князя Болеслава І Хороброго. Однак науковець вважав, що Руська та Польська держави усе ж були приречені на конфлікт, що обумовлювалось процесом їх зміцнення й територіального розширення. Тому Русь й Польща не могли уникнути збройного вирішення питання приналежності земель, які між ними знаходились. Загострювали становище й зазначені істориком відмінні цивілізаційні «основи, на яких ці дві слов'янські потуги спиралися», тобто приналежність до східного та західного церковного обрядів. Одним із проявів такого релігійного протистояння дослідник називав дії єпископа Рейнберта, який прибув у Київ разом із польською княжною, дружиною Святополка, й проводив на Русі «пропаганду за римський обряд». Це потягнуло за собою ув'язнення єпископа та молодої князівської пари, що стало приводом для походу Болеслава на руські землі в 1013 р.

Період правління Володимира Великого після прийняття християнства Ф. Конечний характеризував як такий, коли перед київським князем стояло ряд запобіжників, що не давали йому реалізувати давні плани підкорення земель Візантійської імперії. Серед таких вчений називав впливи молодої дружини князя царівни Анни а також діяльність грецького духовенства, що прибуло на Русь й «пильнувало, щоб Володимир не здійснив гріх піднявши зброю на свого імператора». Історик вважав, що Анна активно вступила на шлях боротьби за зміну принципів спадкування влади в Київській Русі. До цього її підштовхувала перспективи того, що її син міг опинитися в самому кінці черги спадкоємців з 11 старших синів Володимира. Першим же

претендентом на трон мав стати Святополк, якого Ф. Конечний вважав сином Ярополка, що його усиновив Володимир після вбивства його батька. Тим не менше він вважався нащадком найстаршого із лінії князів. Натомість Анна намагалась запровадити візантійський принцип передачі престолу лише законним синам правителя (Koneczny, 1917, s.65). Відповідно з ними наступником трону, до своєї смерті в 1011 р., був Ізяслав, а після – Ярослав. Історик вважав, що вже після смерті княгині Анни усе духовенство та пов'язані із ним особи вважали Ярослава наступником великокнязівського престолу. До такої позиції почав схилятися й Володимир, «адже дивним би було, якщо б він не погодився із думкою, що краще передати Київ синові ніж племіннику» (Koneczny, 1917, s.70). І лише одруження Святополка із дочкою могутнього польського володаря Болеслава І Хороброго знову значно покращили його шанси на великокнязівський престол.

Висновки. Розглянуті праці показують значний інтерес визначних польських істориків, що працювали в останні десятиліття XIX ст. й до початку II Світової війни до історії правління князя Володимира Великого. Для дослідників володарювання руського правителя та його особа виступали і як об'єктом порівняння із часами та персоналіями польських князів – творців Держави П'ястів, і як приклад першого в історії ворога Польщі. У центрі зацікавлень виступала проблема завоювання Володимиром Червенських городів й початків польсько-руського протистояння за володіння землями сучасної Західної України та південно-східної Польщі, змагання за які тривали протягом наступної тисячі років. Володимира Великого історики бачили особою, що надала вектор цивілізаційному розвитку усім східнослов'янським народам, який вони оцінювали як протилежний та ворожий до Західноєвропейської цивілізації. Таким чином одну із глибинних причин русько-польського конфлікту вчені часто віднаходили у прийнятті Руссю християнства у його грецькій церковній традиції. Самого ж Володимира Великого дослідники бачили організатором як ґрунтовних державних інституцій, так і творцем етнокультурної єдності на теренах Русі, що було здійснено ним завдяки запровадженню християнства та запозиченню візантійських державних традицій.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Гриневич, Т. (2010). Християнство у Київській Русі в польській історіографії міжвоєнного часу. *Історія релігій в Україні: Наук. щорічний.* Львів: Логос. Кн. І. С. 292–297.

Тельвак, В. (2000). Перший том "Історії України-Руси" М.Грушевського (до проблеми еволюції історико-теоретичних поглядів). *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 3, 252–256.

Тельвак, В. (2002). *Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX-початок XX століття)*. Дрогобич: "Вимір". 236 с.

Тельвак, В. (2006). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал.* 5, 67–82.

Тельвак, В. (2007). Перший том "Історії України-Руси" Михайла Грушевського в оцінках сучасників. *Історіографічні дослідження в Україні*. 17, 16–38.

Тельвак, В. (2008). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич. 494 с.

Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 3, 29-35.

Тельвак, В. (2012). *Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Дрогобич. 169 с.

Тельвак, В. (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 6, 104-107.

Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 5, 4-16.

Błachowska, K. (2004). Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. II. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. S.172–191.

Bobrzyński M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie*. T. I. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 302 s.

Grodecki, R. (2011). Dzieje Polski średniowiecznej. T.I. Do roku 1333. Kraków: Uniwersitas. 908 s.

Jabłonowski, A. (1912). *Historya Rusi Połedniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. Kraków: Akademia Umiejętności. 366 s.

Koneczny, F. (1902). *Dzieje Polski za Piastów*. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej. 408 s.

Koneczny F. (1917). *Dzieje Rosyi. T.I. Do roku 1449.* Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej. 512 s.

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. I. Epoka przedrozbiorowa. – Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 388 s.

Korzon, T. (1918). *Historya Polski*. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej. 380 s.

Lewicki, A. (1884). *Zarys Historyi Polski i Krajów Ruskich z nią połączonych*. Kraków: Głowny skład w księgarni G. Gebethnera i Spółki. 324 s.

Smoleński, W. (1924). *Historja Polski*. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa,. 218 s.

Sobieski, W. (1923*). Dzieje Polski*. T. I. Do roku 1696. Warszawa: Zorza. 160 s.

Sokolnicki M. (1931). *Historja powszechna. T.I. Okres Starożytny. Barbarzyńcy na gruzach Rzymu.*Warzszawa: Kultura i Wiedza. 622 s.

Szujski, J. (1895). *Dzieje Polski. T.I*. Kraków: Drukarnia „Czasu". 348 s.

Szujski, J. (1889). *Historzi Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa. 440 s.

Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник.* 7, 46–53.

Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV/2, 89–104.

Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90.

Zakrzewski, S. (2006). *Bolesław Chrobry Wielki*. Kraków: Universitas. 454 s.

References:

Błachowska, K. (2004). Dzieje średniowiecznej Rusi w pracach historyków lwowskich przełomu XIX i XX w. [The history of medieval Ruthenia in the works of Lviv historians at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Wielokulturowe środowisko historyczne Lwowa w XIX i XX w.* T. II. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego. S.172–191. [in Polish].

Bobrzyński M. (1927). *Dzieje Polski w zarysie*. [*The history of Poland in outline*]. T. I. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa. 302 s. [in Polish].

Hrynevych, T. (2010*).* Khrystyianstvo u Kyivskii Rusi v polskii istoriohrafii mizhvoiennoho chasu. [Christianity in Kievan Rus in Polish historiography of the interwar period]. *Istoriia relihii v Ukraini: Nauk. shchorichnyi.* Lviv: Logos. Book I. P. 292–297. [in Ukrainian].

Grodecki, R. (2011). *Dzieje Polski średniowiecznej. T.I. Do roku 1333. [History of Medieval Poland. Vol.I. Up to the year 1333.].* Kraków: Uniwersitas. 908 s. [in Polish].

Jabłonowski, A. (1912). *Historya Rusi Połedniowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej*. [*History of Southern Ruthenia until the fall of the Republic of Poland*]. Kraków: Akademia Umiejętności. 366 s. [in Polish].

Koneczny, F. (1902). *Dzieje Polski za Piastów*. [*History of Poland under the Piast dynasty*]. Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej. 408 s. [in Polish].

Koneczny F. (1917). *Dzieje Rosyi. T.I. Do roku 1449. [History of Russia. Vol.I. To the year 1449].* Warszawa: Nakładem Spółki Wydawniczej Warszawskiej. 512 s. [in Polish].

Korzon, T. (1923). *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*. T. I. Epoka przedrozbiorowa. [*The history of wars and military affairs in Poland. Vol. I. The pre-partition era*]. Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. 388 s. [in Polish].

Korzon, T. (1918). *Historya Polski*. [*History of Poland*]. Kijów: Wydawnictwo Rady Okręgowej. 380 s. [in Polish].

Lewicki, A. (1884). *Zarys Historyi Polski i Krajów Ruskich z nią połączonych*. [*Outline of the History of Poland and the Russian Countries connected with it*.]. Kraków: Głowny skład w księgarni G. Gebethnera i Spółki. 324 s. [in Polish].

Smoleński, W. (1924). *Historja Polski*. [*History of Poland*]. Warszawa: Nakład Gebethnera i Wolffa,. 218 s. [in Polish].

Sobieski, W. (1923*). Dzieje Polski*. *T. I. Do roku 1696*. [*History of Poland. Vol. I. Until 1696*]. Warszawa: Zorza. 160 s. [in Polish].

Sokolnicki M. (1931). *Historja powszechna. T.I. Okres Starożytny. Barbarzyńcy na gruzach Rzymu. [World History. Vol.I. Ancient Period. Barbarians on the Ruins of Rome.].* Warzszawa: Kultura i Wiedza. 622 s. [in Polish].

Szujski, J. (1895). *Dzieje Polski. [History of Poland.].*Vol.I. Kraków: Drukarnia „Czasu". 348 s. [in Polish].

Szujski, J. (1889). *Historyi Polskiej treściwie opowiedzianej ksiąg dwanaście*. [*Twelve books of Polish History, concisely told*]. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa. 440 s. [in Polish].

Telvak, V. (2000). Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" M. Hrushevskoho (do problemy evoliutsii istoryko-teoretychnykh pohliadiv) [The first volume of M. Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" (on the problem of the evolution of historical-theoretical views)]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Franka – Scientific notebooks of the Faculty of History of Ivan Franko Lviv National University*. 3, 252–256. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2002). *Teoretyko-metodolohichni pidstavy istorychnykh pohliadiv Mykhaila Hrushevskoho (kinets XIX – pochatok XX stolittia) [Theoretical and methodological bases of historical views of Mykhailo Hrushevsky (end of the XIX – beginning of the XX century])*. Drohobych, 236 s. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries) [Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriohrafii (kinets XIX – XX st.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 67–82. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2007). Pershyi tom "Istorii Ukrainy-Rusy" Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv [The first volume of Mykhailo Hrushevskyi's "History of Ukraine-Rus" as assessed by contemporaries]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 17, 16–38. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2008). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)]*. Kyiv–Drohobych, 494 [in Ukrainian].

Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29-35. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2012). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)]*. Drohobych, 169 s. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2013). Monohrafichna hrushevskiana: sproba uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104-107. [in Ukrainian].

Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 4-16. [in Ukrainian].

Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Eastern Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk - European Historical Bulletin.* 7, 46–53. [in English].

Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV/2, 89–104. [in English].

Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes“ of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90. [in English].

Zakrzewski, S. (2006). *Bolesław Chrobry Wielki*. [*Boleslaw the Brave*]. Kraków: Universitas. 454 s. [in Polish].

Надійшла до редакції / Received: 07.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2025

УДК 94 (477) (092)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-131-140

Mykhailo Hrushevsky's socio-political activity at the SSS forum in modern historiographic discussions

Yurii P. Drabchuk
Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University
Postgraduate Student, (Ukraine)
e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0001-4538

Abstract.
The purpose *of the article is to reproduce the reception of M. Hrushevsky's socio-political activity at the SSS forum in modern Ukrainian historiography.* ***The research methodology*** *is based on the complex use of the principles of historicism, objectivity and systematicity, as well as general scientific (generalization, comparison, analysis and synthesis) and special-historical (historical-comparative, historical-genetic, historical-psychological and historical-typological) methods of historiographical research.* ***The scientific novelty*** *of the article lies in the study of the little-known problem of the reception of M. Hrushevsky's activity as the head of the SSS in the historiography of the late 20th – early 21st centuries.* ***As a result****, it is noted that the problem of M. Hrushevsky's socio-political activity at the SSS forum has gained considerable popularity in modern Ukrainian historiography. Relying on the powerful achievements of diasporic Ukrainian studies and updating considerable deposits of diverse sources (institutional document circulation, epistolary, memoirs, journalism, etc.), researchers of our time have finally brought the public service of the leader of the Shevchenko Society out of the "shadow" of the purely academic projects he implemented. Therefore, numerous attempts have been made to recreate the powerful awareness-raising and modernizing influence on wide circles of Ukrainians of many publishing, popular science and educational initiatives of M. Hrushevsky, implemented with the support of members of the National Society of Ukrainian Studies from both sides of the Zbruch River. This has made it possible to speak with reason about the key role of the Society as a modernizer of nation-building processes. At the same time, intensive research into the public service of the Lviv professor has revealed several promising historiographical research areas. Among them, the problem of a comprehensive understanding of the cultural policy of M. Hrushevsky as a scientific manager is of particular importance. Clarification of this and other issues will make it possible to approach the preparation of a panoramic history of the SSS during the period of institutional takeoff.*

Keywords*: M. Hrushevsky, Shevchenko Scientific Society, modern Ukrainian historiography, reception.*

Суспільно-політична діяльність Михайла Грушевського на форумі НТШ у сучасних історіографічних дискусіях

Юрій Драбчук
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка
аспірант (Україна)
e-mail: yuriy.drabchuk@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0005-0001-4538

Анотація.
Мета статті *полягає у відтворенні рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на форумі НТШ в сучасній українській історіографії.* ***Методологія дослідження*** *спирається на комплексне використання принципів історизму, об'єктивності і системності, а також загальнонаукових (узагальнення, порівняння, аналіз і синтез) і спеціально-історичних (порівняльний, генетичний, психологічний та типологічний) методів історіографічного дослідження.* ***Наукова новизна*** *статті полягає у дослідженні малознаної проблеми рецепції діяльності М. Грушевського як голови НТШ в історіографії кінця XX – початку XXI ст.* ***У підсумку*** *відзначено, що проблема суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на форумі НТШ набула чималої популярності в сучасній українській історіографії. Спираючись на потужний доробок діаспорного українознавства й актуалізувавши чималі поклади різнопланових джерел (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари, публіцистику й ін.), дослідники нашого часу вивели громадське служіння*

керманича Шевченкового товариства з «тіні» реалізованих ним суто академічних проєктів. Відтак постали численні спроби відтворити потужний освідомлюючий і модернізуючий впливи на широкі кола українства багатьох видавничих, науково-популярних і освітніх ініціатив М. Грушевського, реалізованих за підтримки членів НТШ з обох боків Збруча. Це дозволило аргументовано говорити про ключову роль Товариства як модернізатора націєтворчих процесів. Разом із тим, інтенсивне дослідження громадського служіння львівського професора виявило низку перспективних історіографічних сюжетів. Серед них особливою вагомістю позначено проблему комплексного осмислення культурної політики М. Грушевського як наукового менеджера. З'ясування цього та низки інших питань уможливить підійти до підготовки панорамної історії НТШ періоду інституційного злету.

Ключові слова: *М. Грушевський, Наукове товариство імені Шевченка, сучасна українська історіографія, рецепція.*

Постановка проблеми. Коли йдеться про галицький період життя та діяльності Михайла Грушевського, у поле зору неодмінно потрапляє різнобічна праця вченого на форумі НТШ. З огляду на це, протягом XX – першої чверті XXI ст. історіографи та публіцисти доволі повно проаналізували масштабність національного служіння автора «Історії України-Руси» як керманича цієї некоронованої української Академії наук. Втім, тривалий час, фактично аж до здобуття Україною незалежності, в історіографічному дискурсі домінували суто науково-організаційні сюжети, як найбільш вагомі для модернізації тогочасної інтелектуальної культури українського народу. Суспільно-політична ж складова діяльності М. Грушевського як голови НТШ тривалий час залишалася на другому плані й не артикулювалася як значуща історіографічна проблема. Студії останніх десятиліть, підготовлені на постійно зростаючій джерельній базі (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари й ін.) довели, що найуспішніший очільник Товариства бачив його не тільки як академічну інституцію, але й ефективний майданчик для реалізації назрілих для нації суспільно-політичних завдань. Відтак постала чимала за обсягом і різножанрова за змістом література, що вимагає підсумування для з'ясування консенсусних і дискусійних сюжетів суспільно-політичної грушевськіани.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні українські історіографи є солідарними в переконанні, що грушевськознавство постає чи не найбільш динамічним напрямком вітчизняної соціогуманітаристики кінця XX – першої чверті XXI ст. (Тельвак, 2010; Тельвак, 2011a; Тельвак, 2011b; Тельвак, Тельвак, 2021). Серед іншого, на сьогодні певною мірою з'ясовано й особливості осмислення проблеми «Грушевський та НТШ». До неї в невеликих історіографічних оглядах до своїх статей зверталися дослідники суспільно-політичної діяльності М. Грушевського в Галичині Ігор Гирич (Гирич, 2012; Гирич, 2023), Микола Литвин (Литвин, 2023), Віталій Тельвак (Тельвак, 2003; Тельвак, 2004–2005; Тельвак, 2008a; Тельвак, 2013) та ін. Втім, історіографічний аналіз цих та інших дослідників, з огляду на утилітарну роль, здебільшого має бібліографічний характер, що ускладнює розуміння процесу ускладнення історіографічного процесу дослідження обраної нами проблеми. Це й зумовило актуальність обраної нами теми.

Мета статті – відтворити рецепцію суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на форумі НТШ в сучасній українській історіографії.

Виклад основного матеріалу. Розуміння вагомості суспільно-політичної складової діяльності М. Грушевського як голови НТШ уперше було артикульоване під час роботи низки наукових конференцій першої половини 1990-х рр., якими українські гуманітарії вшановували ювілейні дати Великого Українця та Шевченкового товариства. Так, цілісно проблему суспільно-політичного служіння керманича НТШ окреслив перший голова відновленої на материкових теренах інституції Олег Романів у доповіді «Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові)» (Романів, 1994). Спираючись на потужну діаспорну традицію вивчення Шевченкової інституції, він наголосив, що саме за головування М. Грушевського вона набула піку своєї впливовості на український загал. Цьому сприяло, вказує львівський учений, подолання головою Товариства вузькопартійних інтересів та галицького партикуляризму, що уможливило залучення до культурної праці діячів багатьох ідейних орієнтацій. У підсумку була розгорнута подиву гідна культурна діяльність, яка мала потужний політичний зміст, адже готувала українство до викликів модернізації.

Деталізуючи суспільно-політичне значення діяльності очолюваного М. Грушевським НТШ, О. Романів навів найбільш промовисті приклади. Першочергово він охарактеризував розгорнуту професором масштабну видавничу роботу, проваджену в послідовно соборницькому дусі. Саме головні періодичні трибуни Товариства «Записки НТШ» та «Літературно-науковий вістник» (далі – ЛНВ), слушно наголошує сучасний учений, стали осередками кооперації

поділених кордоном інтелектуалів, а також майданчиками популяризації українських культурних, а відтак і громадських домагань.

Ще більший громадський резонанс, на слушне переконання О. Романіва, мала мовна політика голови НТШ. Дослідник змальовує принципову позицію М. Грушевського та його колег у справі допуску українських доповідей на сумнозвісний Київський археологічний з'їзд, що дозволило медійно «розкрутити» проблему утисків нашої культури в імперії Романових. Поряд із цим, твердить сучасний історіограф, львівський професор від імені очолюваної установи ініціював тривалу кампанію зі знесення заборони української мови і завдяки підтримці своїх колег з російської Академії наук домігся цього важливого для культурного поступу наддніпрянських земляків рішення. Не менш принциповою, наголошує О. Романів, була тверда позиція М. Грушевського і в справі обстоювання прав української мови у здомінованому поляками Львівському університеті.

Подібне до щойно проаналізованого розуміння вагомості політичного вектору розгорнутої М. Грушевським на форумі НТШ культурно-освідомлюючої праці продемонстрував інший авторитетний львівський учений Ярослав Дашкевич (Дашкевич, 1994). Він виопуклив дві ключові засади культурної політики очільника Шевченкового товариства. Перша – послідовне соборництво всіх його інтелектуальних починань, що було покликане мінімізувати історичні виклики у вигляді приналежності українців до різних політичних систем, релігійних конфесій та ментальних настанов. Другою, за слушним переконанням сучасного історіографа, була засада послідовної україномовності всієї культурної праці як передумови її ефективності для освідомлення широких кіл громадськості. Особливо непростою реалізація цієї засади була в умовах драконівських заборон українства в Російській імперії. Втім, наголошує Я. Дашкевич, очоливши створене як своєрідне наддніпрянське продовження НТШ Українське наукове товариство і об'єднавши таким чином український науковий рух «на засаді персональної унії», визначний учений впорався з цим викликом і відвів від наддніпрянських земляків загрозу національної смерті.

Накопичені протягом XX ст. чимала джерельна база та солідний інтерпретаційний досвід уможливили появу спеціальних студій над інституційним феноменом НТШ за часів головування М. Грушевського. Така перша спроба в українській історіографії доби незалежності належить Віктору Савенко. В дисертації «Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)» (Савенко, 1997) та низці статей (Савенко, 2010) він всебічно з'ясував значущість ініційованих М. Грушевським проєктів для перетворення поділеного кордоном та маргіналізованого політичними домінантами українського народу на новочасну націю. Тернопільський дослідник з належною докладністю зупинився на визначних видавничих, науково-освідомлюючих і лекційно-популяризаторських здобутках львівського професора та його колег по Шевченковому товариству. Ця різнопланова праця, аргументовано довів В. Савенко, уможливила модерне національне відродження та повернення політичної суб'єктності в 1917 р.

Щойно наведені спостереження були цілком акцептовані й поглиблені авторами перших панорамних біографій Великого Українця. Так, знані українознавці Юрій Шаповал та Ігор Верба в своїй ґрунтовній спробі життєпису вченого окрему увагу присвятили реконструкції різноплановості його культурно-громадської праці на форумі НТШ (Шаповал, Верба, 2005, с. 61-68, 78-84). Вони вперше на багатьох прикладах довели, що більшість ініційованих М. Грушевським академічних проєктів мали чималий громадський ефект, адже були спрямовані на навздогінну модернізацію тогочасного українства, яке позбавлялося архаїчного етнографізму та входило до світу новочасних націй. Серед таких академічно-культурних проєктів київські автори найбільш розлого відтворили розгорнуту львівським професором інтенсивну масштабну видавничу діяльність, що показала інтелектуальну дозрілість українства. Найбільш же потужним соборницьким заходом для сучасних історіографів аргументовано стало влаштування М. Грушевським і його однодумцями літніх вакаційних курсів у Львові в 1904 р., що об'єднали молодь поділених збручанським кордоном українських земель в її бажанні пізнати, а згодом і збагатити національну культуру.

Поряд із цими громадськими ініціативами М. Грушевського, Ю. Шаповал та І. Верба зупинилися на аналізі й суто політичних акцій, що їх ініціювало очолюване львівським професором Шевченкове товариство. В цьому аспекті в поле їхнього зору потрапили згадувані вище заходи НТШ з утвердження культурної рівноправності української мови як інструменту наукової комунікації. Також київські історіографи вказали на цілеспрямовані зусилля очільника Товариства та його колег зі створення національного історичного календаря, який мав замінити імперські за суттю російські і польські традиції вшанування нав'язаних українцям подій і персоналій. Ця успішна акція, наголошують Ю. Шаповал та І. Верба, мала чималий модернізуючий вплив на свідомість широких кіл громадськості.

До проблеми суспільно-політичного вектору діяльності М. Грушевського як голови НТШ у своїй спробі інтелектуальної біографії вченого звернувся і авторитетний сучасний історіограф Сергій Плохій (Плохій, 2011, с. 58-60). Подібно до інших дослідників, він наголосив, що львівський професор уважав Товариство частиною ширшої, ніж звичайна академічна інституція, націєтворчої ініціативи. Ілюструючи цю тезу, гарвардський дослідник зосередився на перетворенні НТШ під кермою автора «Історії України-Руси» на найбільш впливовий серед громади соборницький майданчик, де інтелектуали різних партійних орієнтацій і кількох поколінь доволі ефективно виробляли модерний канон національної культури, що утверджував українство як політично дозрілий феномен.

Подібно до інших грушевськознавців, сучасний історіограф вказав на потужний суспільно-політичний резонанс низки ініціатив Грушевського-голови. Вповні виправдано він виокремив своєчасність мовної політики львівського історика. Його принципова позиція у справі допуску українських рефератів на Київський археологічний з'їзд, доводить С. Плохій, в довгостроковій перспективі дозволила вивести українське питання на загальноєвропейський рівень і надати широкого розголосу ганебним фактам культурного упослідження одного з найбільших слов'янських народів.

Найбільше на сьогодні про культурну політику М. Грушевського як голови НТШ написали автори фундаментальної біографії вченого Руслан Пиріг та Віталій Тельвак. В їхній монографії цьому сюжету відведено окрему розлогу частину (Пиріг, Тельвак, 2016, с. 115-133; Пиріг, Тельвак, 2021, с. 117-136). Згадані історіографи особливо ретельно відтворили громадський резонанс численних культурних ініціатив львівського професора, що на перший погляд були суто академічними. Втім, слушно зауважили сучасні грушевськознавці, промоція української культури як цілком самобутнього, соборницького та модерного феномену в умовах тогочасної імперської дійсності була неабиякою відважною політичною акцією.

Виопуклюючи громадсько-політичну «підкладку» діяльності Грушевського-голови, Р. Пиріг та В. Тельвак слідом за попередниками аналізують плідну видавничу працю, численні освітні ініціативи та популяризаційні проєкти НТШ. Завдяки їм, автору «Історії України-Руси» вдалося перетворити колись партійну установу народовців на авторитетний майданчик культурного соборництва, що ставав дедалі більш впізнаваним для зацікавлених українським рухом європейських оглядачів. Поряд із цими поширеними в літературі сюжетами, сучасні історіографи вперше актуалізували питання громадської значущості праці НТШ-івців на чолі з М. Грушевським з виховання нового покоління українських публічних інтелектуалів. Шевченкова інституція розглядається грушевськознавцями як своєрідний «інкубатор» для кадрів національної інтелігенції, в якому пройшла вишкіл громадської праці й отримала всебічну підтримку молодь, що їй судилося визначати долю українства в бурхливих подіях першої половини XX ст.

Накопичені протягом кінця XX – початку XXI ст. спостереження стосовно інституційного виміру історичної політики автора «Історії України-Руси» призвели до виокремлення цього сюжету як самостійного об'єкту історіографічного аналізу. Вперше концептуально до проблеми суспільно-політичного служіння М. Грушевського на форумі НТШ підійшов Ігор Гирич. В кількох ґрунтовних статтях (Гирич, 2012; Гирич, 2023) він розлого і переконливо довів, що львівський професор розбудовував очолювану ним інституцію не лише як академічну установу, але й організацію, яка в умовах відсутності національної державності мала реалізовувати широкий спектр завдань громадсько-політичного плану. Аргументуючи власне бачення НТШ за часів головування М. Грушевського як культурно-політичного проєкту, київський історіограф звернув увагу читача на низку найбільш промовистих сюжетів.

Першочергово І. Гирич змалював контекст науково-організаційної праці визначного історика. У зв'язку з цим він наголосив, що в умовах відсутності національної державності найавторитетніша наукова інституція мислилася лідерами українства як своєрідний майданчик для вироблення й апробації ефективних інструментів культурного освідомлення загалу. З огляду на це вона набувала функцій своєрідного міністерства культури і освіти, що мало модерувати процес світоглядної модернізації українства у багатьох важливих для становлення нації аспектах. Такі серйозні завдання вимагали солідарної участі всієї тогочасної нечисленної української інтелігенції, що пояснює послідовну акцію М. Грушевського з деполітизації НТШ. Як відомо, завдяки цій інклюзивній політичній позиції, лави Товариства поповнили такі потужні культурні робітники, як радикали І. Франко та М. Павлик.

Інший сюжет, що його вперше комплексно актуалізував у сучасній історіографії І. Гирич, фокусується на свідомому перетворенні М. Грушевським очолюваного НТШ на найбільш активного агента свідомісних зрушень у середовищі тогочасного українства. Київський учений наводить промовистий приклад участі Товариства в інтелектуальних війнах за історію. Мовиться про те, що М. Грушевський звернув увагу на потребу деколонізації історичної пам'яті українців

через відмову від спільного відзначення з історичними суперниками нашого народу (передусім, поляками та росіянами) імперських за своїм характером ювілеїв і протиставляння їм національно-значущих дат. Так, замість широко розрекламованих наприкінці XIX ст. ювілеїв Пушкіна і Міцкевича, М. Грушевський обґрунтував доцільність й організував зусиллями НТШ-івців масштабні урочистості з нагоди відзначення століття «Енеїди» Івана Котляревського. Подібною, вказує І. Гирич, була позиція М. Грушевського і у випадку відмови очолюваного ним НТШ вшанувати ювілей Францішека Палацького, якого чеські організатори виставляли поборником офіційного слов'янофільства. Натомість, твердить сучасний історіограф, саме голова Товариства започаткував традицію ювілейного вшанування національних історичних героїв, приміром, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи, Миколи Гоголя й ін.

Ще одним промовистим прикладом участі очолюваного М. Грушевським НТШ у тогочасному суспільно-політичному житті І. Гирич називає згадувану вище принципову позицію стосовно використання української мови як інструменту культурної комунікації в імперському просторі. Завдяки принциповій позиції членів Товариства стосовно участі в XI Київському археологічному з'їзді, наголошує сучасний історіограф, відбулася важлива суспільна диференціація на прихильників вільного розвитку українства та симпатиків імперської культурної домінації на теренах Східної Європи. «Фактично саме М. Грушевський і НТШ були першою громадською силою, – твердить київський вчений, – котра поставила проблему мови в контексті доведення окремішності української культури, а отже, й окремішності політичної» (Гирич, 2023, с. 97).

Зрештою, вперше в історіографії спеціальну увагу звертає І. Гирич, М. Грушевський від імені очолюваного ним Шевченкового Товариства ініціював складну акцію зі скасування в Російській імперії заборонних указів проти української мови. НТШ стала інституцією, яка офіційно звернулася до Петербурзької Академії наук з проханням дати фахове заключення урядовим чиновникам для знесення ганебної заборони. У підсумку цієї непростої комунікації, як знаємо, дозвіл на друк українських видань в Росії був врешті отриманий, а НТШ-івський правопис («желехівка») замінив архаїчну «ярижку». Узагальнюючи наведені ним солідні аргументи, І. Гирич аргументовано підсумував: «Через М. Грушевського, як голову, НТШ відповідало на усі суспільно-політичні виклики модерного часу» (Гирич, 2023, с. 97). Відзначимо, що проаналізовані щойно тези І. Гирича стали рамковими для сучасних історіографів при осмисленні ними феномену культурної політики автора «Історії України-Руси».

Проблему суспільно-політичної праці М. Грушевського на форумі очолюваного ним НТШ вкотре актуалізував ювілей Товариства. В численних публікаціях з нагоди 150-ліття Шевченкової інституції чимало йшлося і про цю дедалі популярнішу історіографічну проблему. Найбільш містко до неї у статті «Суспільно-політичний чинник діяльності Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX – перша третина XX ст.)» підійшов Микола Литвин. Вже на початку своєї розвідки львівський учений слушно наголосив, що під керівництвом визначного діяча НТШ було «не лише найбільшим науковим осередком українознавства, а й органічною складовою […] загальноукраїнських суспільно-культурних процесів по обидва береги Збруча» (Литвин, 2023, с. 59). Узасаднюючи цю тезу, сучасний історіограф докладно проаналізував найбільш промовисті сюжети.

Передусім, М. Литвин комплексно зосередився на тих питаннях, які перед ним вже обговорювали українські грушевськознавці. Так, сучасний історіограф вказав на принципову соборницьку поставу Грушевського-голови, що за кожної нагоди залучав до численних започаткованих ним проєктів наддніпрянських інтелектуалів, які у співпраці з галицькими колегами виробляли важливі для національної єдності практики культурно-громадського порозуміння. Іншим проявом цієї послідовної соборницької акції М. Литвин виправдано називає поширення діяльності НТШ на наддніпрянські терени після полегшення умов розвитку української культури в імперії Романових внаслідок першої російської революції. Ефектом цієї культурної «експансії» стало, приміром, закладання книгарень НТШ на підросійських землях. Ще одною потужною соборницькою ініціативою сучасний історіограф слушно атестує проведення за ініціативи М. Грушевського українських університетських курсів влітку 1904 р.

Поряд із цими популярними історіографічними сюжетами, М. Литвин запропонував низку нових аспектів реалізації М. Грушевським його громадської програми на форумі Шевченкової інституції. Приміром, чималим евристичним потенціалом позначено його спостереження, що саме за ініціативи голови НТШ інституція стала прихистком для наддніпрянських емігрантів. Мовиться про те, що втікаючи від переслідувань охранки, останні шукали у Львові засобів для життя та можливостей реалізації громадських задумів. Таким чином, коло НТШ-івців розширилося за рахунок активних політичних діячів як-то В. Дорошенко, М. Залізняк, О. Назаріїв, В. Козловський й багато інших. Наддніпрянські інтелектуали, наголошує львівський учений, всіляко допомагали М. Грушевському в реалізації його культурно-громадських проєктів і

помітно поглиблювали політичний вектор функціонування інституції. У підсумку М. Литвин аргументовано наголосив, що завдяки М. Грушевському очолюване ним Товариство стало «не лише важливим інституційним майданчиком для майбутньої академії наук, але й утвердження державно-соборних ідей» (Литвин, 2023, с. 71).

Зрештою, чимало на сьогодні написано стосовно рецепції суспільно-політичної діяльності М. Грушевського як очільника НТШ. Уперше комплексно до цієї проблеми у низці статей (Тельвак, 2006; Тельвак, 2012a; Тельвак, 2015; Тельвак, 2016a; Тельвак, 2016b) і монографій (Тельвак, 2008b; Тельвак, 2012b) підійшов Віталій Тельвак. Актуалізувавши широке коло перед тим невідомих та малознаних джерел (полемічні тексти, мемуарні рефлексії, рецензії та ін.) він реконструював процес осмислення сучасниками львівського професора його багатогранної праці на чолі Шевченкового товариства. Дрогобицький історіограф переконливо довів, що зацікавлені феноменом М. Грушевського інтелектуали кінця XIX – початку XX ст. солідарно акцентували увагу власне на суспільно-політичному ефекті його численних освітньо-наукових ініціатив (Тельвак, 2017; Тельвак, Курилишин, Тельвак, 2022; Тельвак, Тельвак, 2022; Тельвак, Сабінський, 2022). При цьому українські оглядачі підносили освідомлююче значення всієї діяльності львівського професора як очільника Товариства, його успішні заходи з модернізації національної свідомості широких кіл громадськості з обох боків збручанського кордону. Під впливом цих оцінок, твердить сучасний учений, перебували чеські, німецькі та французькі оглядачі (Telvak, Telvak, 2018; Telvak, Yanyshyn, Telvak, 2023; Telvak, Yanyshyn, 2021), підносячи в своїх оглядах важливість для українства культурної політики автора «Історії України-Руси».

З цих же причин, як на багатьох прикладах довів В. Тельвак, діяльність Грушевського-голови критикували наші національні суперники. Польські публіцисти, москвофільські діячі та російські чорносотенці одностайно наголошували, що львівський професор перетворив очолювану ним інституцію на осередок вироблення дієвих практик національного опору й ефективний майданчик популяризації домагань модерного українства. З огляду на це, вони намагалися всіляко обмежити – шляхом профанаційної риторики (в Галичині) чи інформування репресивних органів (на Наддніпрянщині) – культурний вплив на український загал ініційованих НТШ-івцями акцій. Втім, підсумовує дрогобицький історіограф, попри зрозумілі оціночні відмінності в публіцистиці кінця XIX – початку XX ст., сучасники М. Грушевського були солідарні у визнанні потужності впливу на громадськість різнопланової діяльності очолюваного ним НТШ.

В руслі щойно наведених історіографічних спостережень працювали й інші сучасні дослідники рецепції суспільно-політичної праці М. Грушевського на форумі НТШ. Так, Інна Демуз в монографії «Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох» ретельно узагальнила провідні сюжети осмислення проблеми в літературі останніх десятиліть імперської доби (Демуз, 2014, с. 100-120). Зосередившись на українській рецепції, переяславська дослідниця слушно вказала, що співвітчизники голови НТШ загалом високо оцінили розгорнуту ним різнопланову діяльність і неодмінно наголошували на її потужному впливі на поділену імперським кордоном громадськість.

Найбільш актуальне звернення до рецепції громадського служіння М. Грушевського на форумі НТШ належить маріупольській історикині Наталі Романцовій. У монографії «Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії» вона торкнулася і особливостей сприйняття сучасниками визначного історика його культурної політики (Романцова, 2019, с. 146-154). При цьому історикиня подібно до переяславської колеги сфокусувалася здебільшого на українських оцінках. Сучасний історіограф на багатьох прикладах довела, що саме схвальне чи осудливе ставлення до розгорнутої М. Грушевським суспільно-політичної діяльності на форумі НТШ стало маркером приналежності оглядачів до демократичного чи реакційного таборів. Відтак, слушно вказує Н. Романцова, можна говорити про існування української демократичної й консервативної, російської поступової, москвофільської та правомонархічної оптик сприйняття громадського служіння львівського професора як голови Шевченкового товариства. Незважаючи на таку оціночну поліфонію, аргументовано висновує вона, сучасники були солідарними у визнанні крупного організаційного таланту М. Грушевського та феноменальності його національного служіння.

Висновки. У підсумку відзначимо, що проблема суспільно-політичної діяльності М. Грушевського на форумі НТШ набула чималої популярності в сучасній українській історіографії. Спираючись на потужний доробок діаспорного українознавства й актуалізувавши чималі поклади різнопланових джерел (інституційний документообіг, епістолярій, мемуари, публіцистику й ін.), дослідники нашого часу нарешті вивели громадське служіння керманича Шевченкового товариства з «тіні» реалізованих ним суто академічних проєктів. Відтак постали численні спроби відтворити потужний освідомлюючий і модернізуючий впливи на широкі кола українства багатьох видавничих, науково-популярних і освітніх ініціатив М. Грушевського,

реалізованих за підтримки членів НТШ з обох боків Збруча. Це дозволило аргументовано говорити про ключову роль Товариства як модернізатора націєтворчих процесів. Разом із тим, інтенсивне дослідження громадського служіння львівського професора виявило низку перспективних історіографічних сюжетів. Серед них особливою вагомістю позначено проблему комплексного осмислення культурної політики М. Грушевського як наукового менеджера. З'ясування цього та низки інших питань уможливить підійти до підготовки панорамної історії НТШ періоду інституційного злету.

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність усім членам редколегії журналу за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримав фінансової підтримки для дослідження або публікації цієї статті.

Джерела та література:

Гирич, І. (2012). Наукове товариство ім. Шевченка як суспільно-політичний проект Михайла Грушевського. *Вісник НТШ*. 47, 19-24.

Гирич, І. (2023). Наукове товариство імені Шевченка як національно-політичний проєкт Київської громади та Михайла Грушевського. *150 років на службі української науки та культури. Гуманітарні науки*. Львів, 80-98.

Дашкевич, Я. (1994). Михайло Грушевський – організатор української національної науки. *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції*. Львів, 93-102.

Демуз, І. О. (2014). *Наукові товариства на теренах України XIX – початку XX ст.: полілог учених і епох: монографія*. Переяслав-Хмельницький, 681 с.

Литвин, М. (2023). Суспільно-політичний чинник діяльності Наукового товариства імені Шевченка (кінець XIX - перша третина XX ст.). *Український історичний журнал*. 6 (573), 58—77.

Пиріг, Р., Тельвак, В. (2016). *Михайло Грушевський: біографічний нарис*. Київ : Либідь, 576 с.

Пиріг, Р., Тельвак, В. (2021). *Михайло Грушевський: життєпис на тлі доби*. Херсон: Видавництво ОЛДІ-ПЛЮС, 572 с.

Плохій, С. (2011). *Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського*. Київ : Критика, 599 с.

Романів, О. (1994). Михайло Грушевський і його роль у становленні та розвитку української національної науки (Наукове товариство ім. Шевченка у Львові). *Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції*. Львів, 80-92.

Романцова, Н. І. (2019). *Михайло Грушевський в історичній науці (1890–1934 рр.). Проблема в українській історіографії*. Маріуполь: МДУ, 528 с.

Савенко, В. В. (1997). *Роль Наукового товариства ім. Шевченка в українському національному відродженні (друга половина XIX ст. – початок XX ст.)*: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернівці, 289 арк.

Савенко, В. (2010). Діяльність НТШ в українознавчій сфері (кінець XIX – початок XX ст.). *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 5, 1, 18-27.

Тельвак, В. (2003). Проблеми дослідження теоретико-методологічної спадщини М. Грушевського на сторінках «Українського історика». *Український історик.* 1–5, 177–192.

Тельвак, В. (2004–2005). Польська грушевськіана кінця XIX – початку XX ст. *Український історик.* 3–4 / 1, 47 60.

Тельвак, В. (2006). Постать Михайла Грушевського в польській історіографії (кінець XIX – XX ст.). *Український історичний журнал.* 5, 67–82.

Тельвак, В. (2008a). Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. *Український історичний журнал.* 6, 111–125.

Тельвак, В. (2008b). *Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Київ–Дрогобич. 494 с.

Тельвак, В. (2010). Грушевськознавство: методологічні проблеми поступу. *Краєзнавство*. 3, 29-35.

Тельвак, В. (2011a). Грушевськіана Руслана Пирога. *Архіви України*. 2-3 (273), 290-298.

Тельвак, В. (2011b). Дослідження рецепції творчої спадщини Михайла Грушевського в історіографії української діаспори (40–80-ті роки). *Студії з історії Української революції 1917–1921 років.* 5, 72–82.

Тельвак, В. (2012a). Грушевськіана на сторінках «Українського історичного журналу» (1991–2010 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. 22, 483-498.

Тельвак, В. (2012b). *Постать Михайла Грушевського в історіографії Центрально-Східної Європи (кінець XIX – 30-ті роки XX століття)*. Дрогобич. 169 с.

Тельвак, В. (2013). Монографічна грушевськіана: спроба узагальнення. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 6, 104-107.

Тельвак, В. (2015). Добрий історик, але поганий політик»: рецепція творчої спадщини Михайла Грушевського після 1914 року. *Scriptorium nostrum*. 1–2, 35–64.

Тельвак, В. (2016a). Громадсько-політична діяльність Михайла Грушевського в Галичині в оцінках сучасників. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F.* LXXI, 65–88.

Тельвак, В. (2016b). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського. *Український історичний журнал*. 2, 4–50.

Тельвак, В. (2017). Михайло Грушевський та Олександр Барвінський на тлі українського руху кінця XIX – першої третини XX століття. *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції*. CCLXX, 82–102.

Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2021). Сучасне грушевськознавство: здобутки, втрати, перспективи. *Український історичний журнал*. 5, 4-16.

Тельвак, В., Курилишин, К., Тельвак, В. (2022). Михайло Грушевський та часопис «Діло»: співпраця, конфлікти, рецепція (до 1914 р.). *Рукописна та книжкова спадщина України*. 28, 347–371.

Тельвак, В. В., Тельвак, В. П. (2022). Михайло Грушевський у колі французьких колег: проблеми рецепції. *Eminak*. 4 (40), 120–138.

Тельвак, В., Сабінський, М. (2022). «Бої за Грушевського»: доба Української революції в дискусіях діаспорних інтелектуалів повоєнного двадцятиліття. *Eminak*. 1 (37), 100–109.

Шаповал, Ю., Верба, І. (2005). *Михайло Грушевський*. Київ: Альтернативи, 351 с.

Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Східноєвропейський історичний вісник.* 7, 46–53.

Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV/2, 89–104.

Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90.

References:

Hyrych, I. (2012). Naukove tovarystvo im. Shevchenka yak suspilno-politychnyi proekt Mykhaila Hrushevskoho [The Shevchenko Scientific Society as a socio-political project of Mykhailo Hrushevsky]. *Visnyk NTSh*. 47, 19-24. [in Ukrainian].

Hyrych, I. (2023). Naukove tovarystvo imeni Shevchenka yak natsionalno-politychnyi proiekt Kyivskoi hromady ta Mykhaila Hrushevskoho [The Shevchenko Scientific Society as a national-political project of the Kyiv community and Mykhailo Hrushevsky]. *150 rokiv na sluzhbi ukrainskoi nauky ta kultury. Humanitarni nauky*. Lviv, 80-98. [in Ukrainian].

Dashkevych, Ya. (1994). Mykhailo Hrushevskyi – orhanizator ukrainskoi natsionalnoi nauky [Mykhailo Hrushevsky – the organizer of Ukrainian national science]. *Mykhailo Hrushevskyi. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii – Mykhailo Hrushevskyi. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference*. Lviv, 93-102. [in Ukrainian].

Demuz, I. O. (2014). *Naukovi tovarystva na terenakh Ukrainy XIX – pochatku XX st.: poliloh uchenykh i epokh: monohrafiia* [Scientific societies in Ukraine in the 19th - early 20th centuries: a polylogue of scientists and eras]. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 681 s. [in Ukrainian].

Lytvyn, M. (2023). Suspilno-politychnyi chynnyk diialnosti Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka (kinets XIX - persha tretyna XX st.) [Socio-political factor of the activity of the Shevchenko Scientific Society (late 19th - first third of the 20th century)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian Historical Journal*. 6 (573), 58-77. [in Ukrainian].

Pyrig, R., Telvak, V. (2016). *Mykhailo Hrushevskyi: biohrafichnyi narys* [Mykhailo Hrushevskyi: biographical essay]. Kyiv, 576 s. [in Ukrainian].

Pyrih, R., Telvak, V. (2021). *Mykhailo Hrushevskyi: zhyttiepys na tli doby* [Mykhailo Hrushevskyi: biography against the backdrop of the times]. Kherson: Vydavnytstvo OLDI-PLIuS. 572 s. [in Ukrainian]

Plohiy, S. (2011). *Velykyi peredil. Nezvychaina istoriia Mykhaila Hrushevskoho* [Great redistribution. The unusual story of Mykhailo Hrushevskyi]. Kyiv, 528 s. [in Ukrainian]

Romaniv, O. (1994). Mykhailo Hrushevskyi i yoho rol u stanovlenni ta rozvytku ukrainskoi natsionalnoi nauky (Naukove tovarystvo im. Shevchenka u Lvovi) [Mykhailo Hrushevskyi and his role in the

formation and development of Ukrainian national science (Shevchenko Scientific Society in Lviv)]. *Mykhailo Hrushevskyi. Zbirnyk naukovykh prats i materialiv Mizhnarodnoi yuvileinoi konferentsii – Mykhailo Hrushevskyi. A collection of scientific papers and materials of the International Jubilee Conference*. Lviv, 80-92. [in Ukrainian].

Romantsova, N. I. (2019). *Mykhailo Hrushevskyi v istorychnii nautsi (1890–1934 rr.). Problema v ukrainskii istoriohrafii* [Mykhailo Hrushevsky in historical science (1890–1934). A problem in Ukrainian historiography]. Mariupol: MDU, 528 s. [in Ukrainian].

Savenko, V. V. (1997). *Rol Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v ukrainskomu natsionalnomu vidrodzhenni (druha polovyna XIX st. – pochatok XX st.)* [The role of the Shevchenko Scientific Society in the Ukrainian national revival (second half of the 19th century – beginning of the 20th century)]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Chernivtsi, 289 ark. [in Ukrainian].

Savenko, V. (2010). Diialnist NTSh v ukrainoznavchii sferi (kinets XIX – pochatok XX st.) [The activities of the National Society of Ukrainian Studies in the field of Ukrainian studies (late 19th – early 20th centuries)]. *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istoriia, mizhnarodni vidnosyny - Ukraine–Europe–World. International collection of scientific papers. Series: History, international relations*. 5, 1, 18-27. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2003). Problemy doslidzhennia teoretyko-metodolohichnoi spadshchyny M. Hrushevskoho na storinkakh «Ukrainskoho istoryka» [Problems of researching the theoretical and methodological heritage of M. Hrushevsky on the pages of "Ukrainian Historian"]. *Ukrainskyi istoryk - Ukrainian Historian*. 1–5, 177–192. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2004–2005). Polska hrushevskiana kintsia XIX – pochatku XX st. [Polish Hrushevskyana of the late 19th – early 20th centuries]. *Ukrainskyi istoryk - Ukrainian Historian*. 3–4 / 1, 47 60. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2006). The figure of Mykhailo Hrushevskyi in Polish historiography (late 19th-20th centuries) [Postat Mykhaila Hrushevskoho v polskii istoriohrafii (kinets XIX – XX st.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 67–82. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2008a). Zhyttievyi i tvorchyi shliakh M. Hrushevskoho v yuvileinykh otsinkakh 1926 r. [The life and creative path of M. Hrushevskyi in the jubilee evaluations of 1926]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal - Ukrainian historical magazine*, 6, 111–125. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2008b). *Tvorcha spadshchyna Mykhaila Hrushevskoho v otsinkakh suchasnykiv (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi in the estimation of contemporaries (end of the 19th – 30s of the 20th century)].* Kyiv–Drohobych, 494 [in Ukrainian].

Telvak, V. (2010). Hrushevskoznavstvo: metodolohichni problemy postupu [Hrushevsky studies: methodological problems of progress]. *Kraieznavstvo – Local history*, 3, 29-35. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2011a). Hrushevskiana Ruslana Pyroha [Hrushevskiana by Ruslan Pyrig]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 2-3 (273), 290-298. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2011). Doslidzhennia retseptsii tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii ukrainskoi diaspory (40-80-ti roky) [Study of the reception of Mykhailo Hrushevsky's creative heritage in the historiography of the Ukrainian diaspora (40s-80s).]. *Studii z istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv – Studies on the history of the Ukrainian revolution of 1917-1921*, 72-82. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2012a). Hrushevskiana na storinkakh «Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu» (1991–2010 rr.) [Hrushevskiana on the pages of the "Ukrainian Historical Journal" (1991–2010)]. *Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographic research in Ukraine*, 22, 483-498. [in Ukrainian]

Telvak, V. (2012b). *Postat Mykhaila Hrushevskoho v istoriohrafii Tsentralno-Skhidnoi Yevropy (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The figure of Mykhailo Hrushevskyi in the historiography of Central-Eastern Europe (end of the 19th – 30s of the 20th century)].* Drohobych, 169 s. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2013). Monohrafichna hrushevskiana: sproba uzahalnennia [Monographic Hrushevskiana: an attempt at generalization]. *Hurzhiivski istorychni chytannia: Zbirnyk naukovykh prats – Gurdjieff's historical readings: Collection of scientific papers*, 6, 104-107. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2015). Dobryi istoryk, ale pohanyi polityk»: retseptsiia tvorchoi spadshchyny Mykhaila Hrushevskoho pislia 1914 roku [A good historian, but a bad politician": the reception of the creative heritage of Mykhailo Hrushevskyi after 1914]. *Scriptorium nostrum*, 1–2, 35–64. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2016a). Hromadsko-politychna diialnist Mykhaila Hrushevskoho v Halychyni v otsinkakh suchasnykiv [Social and political activities of Mykhailo Hrushevskyi in Galicia in the assessment of contemporaries]. *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F*, LXXI, 65–88. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2016b). P'iat yuvileiv Mykhaila Hrushevskoho [Five jubilees of Mykhailo Hrushevsky]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*. 2, 4-50. [in Ukrainian].

Telvak, V. (2017). Mykhailo Hrushevskyi ta Oleksandr Barvinskyi na tli ukrainskoho rukhu kintsia XIX – pershoi tretyny XX stolittia [Mykhailo Hrushevskyi and Oleksandr Barvinskyi against the background of the Ukrainian movement of the end of the 19th - the first third of the 20th century]. *Zapysky NTSh. Pratsi Istorychno-filosofskoi sektsii - Notes of NTSH. Proceedings of the Historical and Philosophical Section*, CCLXX, 82–102. [in Ukrainian].

Telvak, V.V., Telvak, V.P. (2021). Suchasne hrushevskoznavstvo: zdobutky, vtraty, perspektyvy [Modern Hrushevsky science: gains, losses, prospects]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical magazine*, 5, 4-16. [in Ukrainian].

Telvak, V., Kurylyshyn, K., Telvak, V. (2022). Mykhailo Hrushevskyi ta chasopys «Dilo»: spivpratsia, konflikty, retseptsiia (do 1914 r.) [Mykhailo Hrushevskyi and the magazine "Dilo": cooperation, conflicts, reception (until 1914)]. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy - Manuscript and book heritage of Ukraine*, 28, 347–371. [in Ukrainian].

Telvak, V. V., Telvak, V. P. (2022). Mykhailo Hrushevskyi u koli frantsuzkykh koleh: problemy retseptsii [Mykhailo Hrushevskyi in the circle of French colleagues: problems of reception]. *Eminak*. 4 (40), 120–138. [in Ukrainian].

Telvak, V., Sabinskyi, M. (2022). «Boi za Hrushevskoho»: doba Ukrainskoi revoliutsii v dyskusiiakh diaspornykh intelektualiv povoiennoho dvadtsiatylittia ["Battles for Hrushevskyi": the era of the Ukrainian revolution in the discussions of diaspora intellectuals of the post-war twenty years]. *Eminak*, 1 (37), 100–109. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu., Verba, I. (2005). *Mykhailo Hrushevskyi* [Mykhailo Hrushevskyi]. Kyiv, 351 s. [in Ukrainian].

Telvak, V., Telvak, V. (2018). Ukrainian historiography in the mirror of polish journalism (Mykhailo Hrushevsky contra Francishek Ravita-Gavronsky). *Eastern Skhidnoievropeiskyi istorychnyi visnyk - European Historical Bulletin.* 7, 46–53. [in English].

Telvak, V., Yanyshyn, B., Telvak, V. (2023). Between cooperation and conflict: Mykhailo Hrushevskyi through the eyes of Polish intellectuals of the late 19th and early 20th centuries. *Echa Przeszłości*. XXIV/2, 89–104. [in English].

Telvak, V., Yanyshyn, B. (2021). „Geschichte des Ukrainischen (Ruthenischen) volkes" of Mykhailo Hrushevsky in the discussions of the beginning of the XXth century. *Studia Historica Nitriensia*. 25, 1, 71–90. [in English].

Надійшла до редакції / Received: 10.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 18.02.2025

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 930.2:[94:355.012](477.73)''1941/1944''(049.32)
DOI: https://doi.org/10.31652/2411-2143-2025-51-141-144

Violence against the Civilian Population. Mykolaiv region. Documents of state security bodies. 1941-1944 / Compiled and contributed by Valerii Vasyliev, Olena Lysenko, Serhii Makarchuk, Roman Podkur. – K.; V. Zakharenko Publisher. 2024, 432 p.

Pavlo M. Kravchenko
Vinnytsia Mykhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University
PhD.(History), Professor (Ukraine)
email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460

Abstract*. This scientific paper analyzes the materials of a collection containing documents on the crimes committed by the German and Romanian occupiers and their accomplices in the Mykolaiv region between 1941 and 1944. The documented acts of violence against civilians and prisoners of war, validated by the investigation, contribute to a broader understanding of crimes against humanity in Ukraine during the German-Soviet War (1941–1945). These records allow for a more precise assessment of the scale, forms, and methods of mass extermination and enable comparisons with crimes committed by Russian invaders in Ukraine today. Considerable attention is given to the articles by Valerii Vasyliev and Roman Podkur.*

Keywords*: violence, crime, documents, Nazism, murder, civilian population.*

Насильство над цивільним населенням. Миколаївська область. Документи органів держбезпеки. 1941-1944 / Автори-упорядники Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Сергій Макарчук, Роман Подкур. – К.; Видавець В.Захаренко. 2024, 432 с.

Павло Кравченко
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
кандидат історичних наук, професор (Україна)
email: pavlo.kravchenko@vspu.edu.ua
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1066-4460

Анотація. *Метою статті є аналіз матеріалів збірника, що містить документи про злочини німецьких та румунських окупантів і їх поплічників на території Миколаївської області у 1941-1944 рр. Задокументовані і доведені слідством акти насильства над цивільним населенням та військовополоненими доповнюють картину злочинів проти людяності на території України під час німецько-радянської війни 1941-1945 рр., дають можливість більш повно оцінити масштаби, форми і методи масового винищення людей, порівняти їх зі злочинами, що їх сьогодні чинять на території України російські загарбники. Значна увага приділена змістові статей Валерія Васильєва та Романа Подкура.*

Ключові слова: *насильство, злочин, документи, нацизм, вбивство, цивільне населення.*

Колективна монографія присвячена насильству над цивільним населенням у Миколаївській області у 1941-1944 рр. за документами спецслужб і є черговим томом дослідницького проєкту «Цивільні жертви на Східному фронті Другої світової війни», що був профінансований Фондом Фольксваген (Німеччина). Автори-укладачі книги – науковці Інституту історії України НАН України Валерій Васильєв, Олена Лисенко, Роман Подкур та очільник науково-документального проєкту «Реабілітовані історією» у Миколаївській області Сергій Макарчук.

Том вийшов друком у третій рік повномасштабної війни Російської Федерації проти України, характерними рисами якої, з перших днів перебування окупантів на українській землі, з 2014 р., є їхня надзвичайна жорстокість по відношенню до воїнів ЗСУ та особливо – до цивільного населення. Масові вбивства мирних жителів у тимчасово захоплених ворогом населених пунктах, застосування ворогом тортур актуалізували дослідження насильств нацистів у роки Другої світової війни. Як і багато років назад, знову стала важливою проблема

відповідальності за скоєні злочини, міра покарання тощо. Тому не випадково збірник відкривається вступною статтею Валерія Васильєва, провідного наукового співробітника Інституту історії України НАН України, доктора історичних наук, назва якої вказує на підняті в ній питання: «Проблеми досліджень насильства нацистів над цивільними, здійснення геноциду в Миколаївській області в контексті російсько-української війни».

В. Васильєв зробив важливий історичний екскурс в історію формування міжнародного гуманітарного права, починаючи з конвенцій на Гаазьких конференціях миру 1899 і 1907 рр. Зазначивши, що прийняті міжнародними форумами документи містили передусім певні правила ведення війни, автор підкреслив, що в них не було передбачено переслідування і покарання окремих осіб за скоєні злочини. Ліга Націй, створена на Паризькій мирній конференції після Першої світової війни, теж не звертала уваги на злочини проти цивільного населення та покарання за їхнє скоєння. І лише переживши жахіття Другої світової війни з її масовими вбивствами десятків мільйонів людей, катуваннями, Голокостом, світове співтовариство, використовуючи повноваження і можливості ООН та під тиском громадськості нарешті звернуло увагу на проблему з точки зору міжнародного права, в якому з'явилось, зокрема, поняття «злочини проти людства» (автор Херш Лаутерпахт). Під його юрисдикцію підпадали злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людства. І хоча підсумки Нюрнберзького процесу розцінюють по-різному, все ж таки він, як зазначив автор, став найбільш важливим у низці судових процесів у Європі над нацистськими злочинцями упродовж тривалого часу. Воєнних злочинців засуджували, зокрема за злочини проти людства, хоча вони трактувалися доволі вузько. В. Васильєв зауважує, що проблематично було, наприклад, засуджувати злочинців за переслідування євреїв до Другої світової війни. А переслідування та знищення відповідними державами власних мирних громадян взагалі не було передбачено міжнародним правом.

Звернена увага на резолюцію 96 (І) Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1946 р., яка оголосила геноцид злочином згідно з міжнародним правом і закликала до розробки відповідної міжнародної конвенції. Дякуючи не в останню чергу Р. Лемкіну ООН була прийнята Конвенція про геноцид, яка, проте, не включала ряд важливих положень, пропонованих ученим-юристом. Представники країн-переможниць у Другій світовій війні не бажали цього з відомих причин.

В. Васильєв звернув увагу й на те, що лише наприкінці XX ст., у 1994 р. світове співтовариство знову звернуло увагу на злочини проти мирного населення у зв'язку з подіями у Руанді. У названому році Рада Безпеки ООН створила Міжнародний кримінальний трибунал з метою розслідування та судового переслідування посадових осіб, причетних до геноциду в цій країні.

А 17 липня 1998 р. на Дипломатичній конференції у Римі було ухвалено Римський статут, на основі якого було створено Міжнародний кримінальний суд (МКС) - перший у світовій історії постійний міжнародний орган юстиції, до компетенції якого належить переслідування осіб, яких звинувачують у геноциді, воєнних злочинах, а також злочинах проти людства. Отже, робить висновок автор, злочини, скоєні в роки Другої світової війни, вплинули на міжнародне гуманітарне право, яке захищає мирне населення. Та, з іншого боку, зазначив В. Васильєв, проблема полягає у недотриманні міжнародних законів і норм, що призводить до масового страждання великих груп людей, що яскраво підтверджено нинішньою російською агресією і жорстокостями окупантів проти українського населення. Крім того, проблемою залишається визнання геноцидом тих чи інших актів масового насильства для відповідних міжнародних інституцій.

Аналізуючи колоніальну політику російської імперії, автор зауважує, що її парадоксальним нюансом було «етноцентрисько-імперське та расове заперечення існування колоній та колонізованих, що здійснювалося шляхом заборони неросійських мов, літератур, культурних практик». Звернена увага й на те, що російська імперія була єдиною колоніальною державою в Європі, що майже не втратила власних володінь у XX ст.

Що ж до України, то сьогодні, наголошує автор, нинішній очільник Росії та його поплічники не приховують геноцидний характер своїх дій в Україні і проти України за допомогою щоденної пропаганди, яка заперечує існування української нації. На практиці це реалізується масовими вбивствами у Бучі, Ізюмі, Маріуполі, в інших населених пунктах України, масштабними викраденнями людей, тортурами, насильницькими депортаціями, викорінюванням усіх символів української національної ідентичності на окупованих територіях. На жаль, зауважує автор, далеко не всі світові лідери хочуть звинувачувати Росію в геноциді, а деякі виправдовують її злочини.

В. Васильєв наголошує на транснаціональному характері злочинів: якщо у Богданівці Миколаївської області наприкінці 1941- на початку 1942 рр. їх здійснювали німецькі військові, румунська окупаційна адміністрація, загони самооборони ("зельбстшутц") етнічних німців — із місцевих мешканців, українська допоміжна поліція, то в сучасній Україні в здійсненні злочинів

«беруть участь північнокорейські солдати, а Китай, Іран постачають росіянам необхідне озброєння (це співучасть у злочинах)». Це та інше є свідченням наявності всіх тих самих стадій геноцидного процесу, що і під час Другої світової війни, «тільки у значно пришвидшеній формі».

Приділена автором увага і мотивам дій колаборантів-злочинців 1941-1944 рр. і сучасного співробітництва громадян України з російськими окупантами. Слушною є думка В.Васильєва про те, що колаборантів треба притягувати до відповідальності за здійснення та причетність до конкретних злочинів.

Стаття старшого наукового співробітника Інституту історії України НАН України, кандидата історичних наук Романа Подкура «Діяльність окупаційних адміністрацій на Миколаївщині під час німецько-радянської війни: типологія насильства» присвячена розглядові й аналізу значної кількості подій, що дають ключ до розуміння подій 1941-1944 рр. у Миколаївській області і на тих українських територіях, що були або ж є зараз під тимчасовою окупацією Росії. Вже на початку автор зауважує, що російсько-українська війна «актуалізувала дослідження подій Другої світової війни через схожість ставлення російських і нацистських окупантів до цивільного населення»: залякування, побиття, катування, денаціоналізація, депортації, вбивства тощо. При цьому Р. Подкур зазначив, що радянська історіографія у такому розрізі події Другої світової війни не розглядала, оскільки вони не відповідали ідеологічним критеріям комуністичного режиму. У збірниках документів радянської пори були відсутні матеріали про участь колаборантів у масових акціях, ставлення до каральних акцій місцевого населення (німців, росіян, українців та ін.), спроби порятунку євреїв від смерті тощо. Сьогодні стало можливим дослідити ці та інші сторони нацистської та румунської окупації на території Миколаївської області дякуючи передусім розсекреченню документів колишніх спецслужб комуністичного режиму. Хоча, як зазначає автор, до цих матеріалів необхідно відноситись з певною пересторогою, зважаючи на те, що факти, наведені в них, були радянським ідеологічним інструментом, і часто є сумніви у їхній достовірності. Як приклад, Р. Подкур наводить дані надзвичайної державної комісії, які різняться між собою.

Автор вказує на одну з важливих особливостей адміністративно-територіального устрою Миколаївщини під час нацистської та румунської окупації: область була поділена на дві окупаційні зони – німецьку та румунську. (Подібна ситуація була і на території Вінницької області). У багатьох випадках це відбилось на долі населення.

Велика увага приділена у статті типології насильства під час нацистської та румунської окупації Миколаївської області. Автор не лише перераховує його методи і форми (побиття, тривалі катування, ув'язнення, залякування, згвалтування, знущання на військовополоненими Червоної армії, депортація населення на примусові роботи до Німеччини, смертна кара), але розкриває їхню жорстокість і злочинність на конкретних прикладах. Покарання смертю застосовувалось особливо широко щодо євреїв, ромів, «лишніх людей» (пацієнтів психіатричних лікарень, інвалідів тощо), комуністів, комсомольців, партизан і підпільників та ін.

Автором проаналізовані документи спецслужб щодо Голокосту на території Миколаївської області. У нацистській зоні окупації розстріли єврейського населення розпочалися вже у серпні 1941 р. Показовими у цьому відношенні є документи, що стосуються масових розстрілів єврейського населення у с. Богданівка, характеристиці яких Р. Подкур приділив значну увагу.

Звертає автор увагу і на те, що активними виконавцями масових розстрілів, окрім спеціальних підрозділів СС і жандармерії, допоміжної поліції, були загони самооборони, сформовані із «радянських німців» - місцевих німців-колоністів, так звані фольксдойче. Зроблений автором аналіз причин їхньої участі у масових убивствах допоможе дослідникам зрозуміти причини й мотивацію злочинів проти цивільного населення в 1941-1944 рр., провести паралелі з нинішньою російсько-українською війною.

Змістовними та інформаційними є 5 розділів книги, кожний з яких містить тематично відібрані документи, що розкривають окрему проблему. У першому розділі «Масові вбивства мешканців області в актах та матеріалах комісій з встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх поплічників» нараховується 27 документів, складених після звільнення Миколаївської області, які розкривають наслідки злочинної діяльності нацистських і румунських окупантів та їхніх підручних у 1941-1944 рр. Значний фактичний матеріал дає можливість усвідомити масштаби злодіянь, зробити порівняння з іншими областями України.

Розділ другий «Організатори та виконавці злочинів стосовно цивільного населення та військовополонених» складається з 20-ти документів, що стосуються конкретних виконавців масових та індивідуальних розстрілів і страт населення Миколаївщини, їхньої поведінки, мотивації тощо. Цікавими є документи про повсякденну діяльність поліції, про кадровий склад поліції і жандармерії тощо.

Третій розділ за назвою «Голокост у с. Богданівці Доманівського району Миколаївської області» має 16 документів, які розкривають події масових розстрілів єврейського населення у названому населеному пункті. Переважно це витяги з протоколів допитів поліцейських, які брали участь у каральних операціях.

У 4-му розділі «Форми насильства над цивільним населенням Миколаївської області», міститься 40 документів, які характеризують чисельні злочини окупантів проти людяності. Зокрема, це різні розпорядження, оголошення, накази властей, протоколи допитів свідків про масові страти, вбивства, пограбування, знущання, про використання німецькими колоністами праці військовополонених тощо. Більша частина документів стосується знищення єврейського населення.

Два документи, що мають значний фактичний матеріал, складають 5-й розділ - «Миколаївський судовий процес над нацистськими злочинцями. 10–17 січня 1946 р.». Перший – витяг із протоколу судового засідання щодо розгляду кримінальної справи 9-ти воєнних злочинців, другий містить матеріали вироку військового трибуналу Одеського військового округу у кримінальній справі тих самих злочинців.

Значний інтерес представляє додаток, що складається з одного документа - витягу з рішення земельного суду судового округу Мюнхен I за номером V 9/69 від 26 лютого 1970 р. про розстріл євреїв службовцями оперативної команди 11а оперативної групи D поліції безпеки та СД у Херсоні, Миколаєві, колгоспі імені Кагановича поблизу Миколаєва у серпні-вересні 1941 р. Документ містить інформацію про 4-х підсудних – громадян Федеративної Республіки Німеччини: біографічні дані, діяльність до Другої світової війни, освіту, рід занять, сімейний стан тощо, участь у злочинах під час окупації Миколаївської області. Інформаційна цінність джерела полягає в тому, що він дає можливість скласти «типовий» портрет німецького/нацистського вбивці: чим він керувався під час здійснення злочину, мотивація, відчуття тощо.

На наше переконання, збірник є важливим доповненням до попередніх досліджень з цієї тематики передусім тим, що розкриває регіональні особливості насильства над цивільним населенням, доповнює раніше опубліковані матеріали. Він буде цікавим і корисним як професійним історикам, так і широкому загалу читачів з точки зору науково-практичної цінності, слугуватиме важливим джерелом і стимулом для подальших розвідок у цьому напрямку.

Авторам – творчої наснаги і подальших наукових звершень.

Надійшла до редакції / Received: 22.01.2025 Схвалено до друку / Accepted: 28.02.2025

КЕРІВНИЦТВА ДЛЯ АВТОРІВ

Збірник наукових праць «**Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія»** входить **до категорії «Б» переліку фахових видань**, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт. (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.).

Журнал індексується в Index Copernicus, Google Scholar, DOAJ.

Періодичність виходу журналу – 4 рази на рік (березень, червень, вересень, грудень).

Галузь та проблематика: У журналі висвітлюються актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історичного краєзнавства, етнології, історіографії, джерелознавства, теорії та методології історії, рецензуються найсучасніші монографічні праці в галузі історичних наук.

До друку приймаються статті, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання українською, російською та англійською мовами, які відповідають профілю видання й сучасному стану науки та раніше не публікувалися. Авторами статей можуть бути: доктори та кандидати наук, молоді науковці (ад'юнкти, аспіранти, здобувачі), а також інші особи, які мають вищу освіту та займаються науковою діяльністю.

Редакційна колегія журналу не розглядає статті описові та оглядові, а також такі, що не становлять загального інтересу й не містять значущих висновків. Кожна стаття обов'язково проходить перевірку на плагіат та рецензування провідними фахівцями з відповідного наукового напряму. Публікація відбувається з урахуванням дат подання статті та завершення рецензування. У результаті вона може бути рекомендована до друку, повернена для доопрацювання або відхилена. В одному випуску можна публікувати не більше однієї статті одного автора. Редколегія залишає за собою право на редагування та скорочення статей.

Виклад статті повинен бути стислим, логічним, з дотриманням наукового стилю. Текст має бути вичитаний на предмет орфографічних, граматичних та пунктуаційних помилок. *Наприкінці статті автор вміщує подяку особам, установам та організаціям, які сприяли підготовці статті, а також вказує джерела фінансування (чи виконувалася вона за грантові кошти).* Автор статті відповідає за достовірність викладеного матеріалу, за належність відповідного матеріалу йому особисто, за правильне цитування джерел та посилання на них. Статті, оформлення яких не відповідає вказаним вимогам, не приймаються до друку.

ВИМОГИ ДО РУКОПИСІВ:

Загальні вимоги:

Наукові статті відповідно до постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15 січня 2003 р. № 705/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» мають містити такі необхідні елементи:

– постановку проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями (актуальність теми дослідження);

– аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;

– формулювання цілей статті (постановка завдання);

– виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у такому напрямку.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ ТЕКСТУ СТАТТІ

УДК 94:271.2-725-773(477.85)''198''

The clergy of the Chernivet-Bukovyn diocese at the beginning of the 1980s

Viacheslav O. Olitskyi
Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko
Ph.D. (History), Associate Professor (Ukraine)
email: olitckyi@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5518-5127
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400
Researcher ID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022

Abstract.

The purpose of the research *is to analyze the structure, position and definition of the main trends in the environment of the Orthodox clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s, as well as to study its role and influence on socio-cultural and religious processes in the region.*

……
The research methodology *is based on the use of general scientific and special historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, typological, diachronic, etc.* ***The scientific novelty*** *is that for the first time the clergy of the Chernivtsi-Bukovyna diocese in the early 1980s became the object of a separate scientific study.* ***Conclusions.*** *The clergy of the Chernivtsi-Bukovyna Diocese in the early 1980s was quite homogeneous, and its number was constant, reaching an average of 150 people….* (анотація не менше 1800 знаків)

Keywords: *priest, divine service, sermon, bishop, Orthodox Church, diocese, religious policy.*

Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років

В'ячеслав Оліцький
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
кандидат історичних наук, доцент (Україна)
email: olitckyi@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5518-5127
Scopus Author ID: https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57848096400
Researcher ID Web of Science: https://www.webofscience.com/wos/author/record/AEG-1120-2022

Анотація. ***Метою дослідження*** *є аналіз структури, становища та визначення основних тенденцій в середовищі православного духовенства Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років, а також вивчення його ролі та впливу на соціокультурні та релігійні процеси в регіоні.* ***Методологія дослідження*** *ґрунтується на використанні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, у тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, типологічного, діахронного та ін.* ***Наукова новизна*** *полягає в тому, що вперше духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії початку 1980-х років стало об'єктом окремого наукового дослідження.* ***Висновки****. Духовенство Чернівецько-Буковинської єпархії на початку 1980-х років було достатньо однорідним, а його кількість сталою, сягаючи в середньому 150 осіб. …* (анотація не менше 1800 знаків).

Ключові слова: *священник, богослужіння, проповідь, архієрей, Православна церква, єпархія, релігійна політика.*

Далі друкується текст через 1,5 міжрядковий інтервал. Посилання на літературу в тексті подаються за формою (Меринов, 2015, с.62).(перша частина – відповідна праця зі списку літератури, через дві крапки – сторінка, на яку посилається автор). Посилання на архіви у тексті здійснюється за формою (ДАВіО, ф.П-29, оп.1, спр.32, арк.13). (розшифрування абревіатури архіву здійснюється у списку літератури за алфавітом). Пробіли в дужках мають бути нерозривними.(Shift+Ctrl+пробіл).

Наприкінці статті подається подяка установам, організаціям та окремим особам за сприяння у підготовці статті, а також вказуються джерела її фінансування.

(Наприклад)

Подяка. Висловлюємо щиру вдячність працівникам архівів та бібліотек за консультації, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження, авторства та публікації цієї статті.

Джерела та література:

Бондар, В.Б. (2016). *Особливості функціонування релігійних об'єднань Чернівецької області (1944 – 1985 рр.).* Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. 227 с.

Бондарчук, П.М. (2006). Релігійна політика в Україні (середина 1960-х – середина 1980-х років). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Вип. 15. С. 411–422.

Бондарчук, П.М. (2008). Особливості релігійної ситуації в Україні (друга половина 1960-х – середина 1980-х років). *Український історичний збірник*. Вип. 11. С. 294–316.

Бондарчук, П.М. (2019). Релігійні течії в радянській Україні (середина 1940-х – середина 1980-х років). Історико-релігієзнавче дослідження. К.: Інститут історії України НАН України. 268 с.

ДАЧвО – Державний архів Чернівецької області.

З життя. (1982). З життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 10. С. 12–13.

З життя. (1983). З життя єпархій. Чернівецько-Буковинська єпархія. *Православний вісник*. № 4. С. 8–9.

Канцелярія патріархії УПЦ КП – Канцелярія патріархії Української православної церкви Київського патріархату.

Оліцький, В. (2024). Оподаткування православного духовенства України в середині 1940-х – 1980-х роках. *КОНСЕНСУС*. № 1. С. 60–74.

Пащенко, В. (2005). Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ. 630 с.

Пуйда, Р.Б. (2021). Політика радянських органів влади у релігійній сфері у другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. № 26. С. 14–18.

Русская. (1980). *Русская Православна Церковь*. М.: Издательство Московской Патриархии. 254 с.

ЦДАВОУ – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

References:

Bondar, V.B. (2016). *Osoblyvosti funktsionuvannia relihiinykh obiednan Chernivetskoi oblasti (1944 – 1985 rr.).* [Features of the functioning of religious associations of the Chernivtsi region (1944 – 1985)]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk. Chernivtsi: Chernivetskyi natsionalnyi universytet imeni Yuriia Fedkovycha. 227 s. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P.M. (2006). Relihiina polityka v Ukraini (seredyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Religious policy in Ukraine (mid-1960s – mid-1980s)]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. Vyp. 15. S. 411–422. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P.M. (2008). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini (druha polovyna 1960-kh – seredyna 1980-kh rokiv). [Peculiarities of the religious situation in Ukraine (second half of the 1960s – mid-1980s)]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*. Vyp. 11. S. 294–316. [in Ukrainian].

Bondarchuk, P.M. (2019). Relihiini techii v radianskii Ukraini (seredyna 1940-kh – seredyna 1980-kh rokiv). Istoryko-relihiieznavche domlidzhennia. [Religious currents in Soviet Ukraine (mid-1940s – mid-1980s). Historical and religious study]. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 268 s. [in Ukrainian].

DAChvO – Derzhavnyi arkhiv Chernivetskoi oblasti. [State Archive of Chernivtsi region].

Kantseliariia patriarkhii UPTsKP – Kantseliariia patriarkhii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy Kyivskoho patriarkhatu. [Office of the Patriarchate of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate].

Olitskyi, V. (2024). Opodatkuvannia pravoslavnoho dukhovenstva Ukrainy v seredyni 1940-kh – 1980-kh rokakh. [Taxation of the Orthodox clergy of Ukraine in the mid-1940s – 1980s]. *KONSENSUS.* № 1. S. 60–74. [in Ukrainian].

Pashchenko, V. (2005). *Pravoslavna tserkva v totalitarnii derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv.* [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 - the beginning of the 1990s]. Poltava: ASMI. 630 s. [in Ukrainian].

Puida, R.B. (2021). Polityka radianskykh orhaniv vlady u relihiinii sferi u druhii polovyni 60-kh – pershii polovyni 80-kh rr. XX st.: zakhidni zemli Ukrainskoi RSR. [The policy of the Soviet authorities in the religious sphere in the second half of the 60s – the first half of the 80s of the 20th century: the western lands of the Ukrainian SSR]. *Rehionalni studii*. № 26. S. 14–18. [in Ukrainian].

Russkaya. (1980). *Russkaya Pravoslavna Tserkov.* [Russian Orthodox Church]. M.: Izdatelstvo Moskovskoi Patriarkhii. 254 s. [in Russian].

TsDAVOU – Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy. [The Central State Archive of the Higher Authorities and Administration of Ukraine].

Z zhyttia. (1982). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk*. № 10. S. 12–13. [in Ukrainian].

Z zhyttia. (1983). Z zhyttia yeparkhii. Chernivetsko-Bukovynska yeparkhiia. [From the life of dioceses. Chernivtsi-Bukovyna Diocese]. *Pravoslavnyi visnyk*. № 4. S. 8–9. [in Ukrainian].

Наукове видання

УДК 93/94(06)
Н 35

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія. Вип. 51. Збірник наукових праць / За заг. ред. О. А. Мельничука. – Вінниця: ВДПУ, 2025. – 148 с.
DOI: 10.31652/2411-2143-2025-51

Збірник включений до переліку наукових фахових видань (категорія Б), в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт з історичних наук (Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020 р.)

Видання індексується в ***Index Copernicus, DOAJ, DOAJ, ERIH PLUS, ASCI.***

Головний редактор Мельничук О. А.
Заступник головного редактора Зінько Ю. А.
Відповідальний секретар Войнаровський А. В.

Технічний редактор Мурашова О. П.

Зважаючи на свободу наукової творчості, редколегія бере до публікації й статті тих авторів, думки яких не в усьому поділяє. Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків несуть автори публікацій. Редакційна колегія має право редагувати та скорочувати текст.

Видавець:
Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 7482 від 19.10.2021 р.
21001, м. Вінниця, вул. К. Острозького, 32
Тел.: (0432) 61-28-12, 38 (067) 417-26-06
email: info@vspu.edu.ua
http://www.vspu.edu.ua

Підписано до друку 20.03.2025 р. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Друк. арк.18,5. Умовн. друк. арк. 17,2. Обл.-видавн. арк. 17,9.
Наклад 300 прим. Зам. № 1911/1.

Віддруковано ФОП Корзун Д. Ю. з оригіналів замовника.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 5254 від 05.12.2016 р.
21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62 а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.
email: info@tvoru.com.ua
http://www.tvoru.com.ua